

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАНОЙЛО НАТАЛІЯ ГРИГОРІВНА

УДК 177.61+130.2

ДИСЕРТАЦІЯ

ФЕНОМЕН НОТАРІУСА В БУТТІ
СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА
(ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ)

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н.Г. Манойло

Науковий консультант: Крилова Світлана Анатоліївна,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Манойло Н.Г. Феномен нотаріуса в бутті сучасної людини та суспільства (екзистенціальні та соціокультурні виміри). *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.* Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії. Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

Комплексно та системно розглянуто нотаріуса й нотаріальну спільноту як індивідуального й колективного суб'єктів, які не лише регулюють правові відносини людей в суспільстві і людини та суспільства на основі чіткого дотримання законів, а й здатні актуалізувати розвиток правосвідомості.

Зазначено, що основою для такого розуміння є той факт, що будь-який вид діяльності людини за умов правової держави потребує її нотаріального затвердження – лише в такому разі вона стає легітимною. Цьому сприяє професійна спільнота, яку складають нотаріуси. Це особистості, які розуміють, що таке людина як суверен власної розумної волі, що таке правова держава як інститут управління розумно-вольовими інтенціями людини, які складають основу зрілої правосвідомості.

Дослідження було здійснене на основі використання низки методологічних підходів. Це, передусім, діалектичний підхід Г.В.Ф. Гегеля, який дозволив усвідомити й розв'язати базові суперечності особистості нотаріуса у його взаємодії з соціокультурним середовищем. При осмисленні екзистенціальної своєрідності нотаріуса в суспільстві важливою були ідеї Л. Фейєрбаха щодо значущості чуттєвості в бутті людини й суспільства. Підхід М. Шелера щодо духу як сутнісної основи людини дозволив поставитися до нотаріуса як до особистості, яка має екзистенціальну відкритість до Іншого в його унікальності й водночас спрямована на усвідомлення універсальності правових актів, норм і законів.

Евристично продуктивною стала сучасна філософська методологія метаантропології, запропонована Н. Хамітовим, яка дозволила з'ясувати метаморфози буття й світогляду нотаріуса в буденному, граничному та метаграничному вимірах буття людини. Важливими були підходи соціальної й культурної метаантропології С. Крилової, що дали можливість розглянути феномен нотаріуса й нотаріальної діяльності в координатах не лише особистісного, а й суспільного буття. В результаті було розроблено авторський методологічний підхід – *метаантропологія правосвідомості*, який дозволяє зробити низку нових евристичних висновків щодо специфіки буття нотаріуса в сучасному світі. Даний підхід надає змогу розкрити соціокультурний контекст діяльності нотаріуса та прояснити його екзистенціальні стани, які супроводжують його повсякденну діяльність і спонукають не лише до поглиблення професійних знань і навичок, а й до активної суспільної діяльності, спрямованої на підвищення рівня правосвідомості суспільства, а також – до толерантного й емпатійного ставлення до Іншого, що складає основу метаграничного буття людини.

У процесі аналізу змістовних характеристик трьох екзистенціальних вимірів буття в контексті метаантропології правосвідомості, нами був розгорнутий підхід, згідно якому найбільш плідним для нотаріуса є філософський світогляд, який має самостійний, критичний й творчий характер, що породжує розуміння гуманістичного призначення людини. Тут в нагоді стали положення класиків філософії екзистенціалізму С. К'єркегора, М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, А. Камю.

Зазначені методологічні підходи були реалізовані на основі загальнонаукових методів пізнання, серед яких попередусім слід виділити герменевтичний і компаративістський, що мають безпосереднє відношення до висвітлення поставлених у плані дослідження завдань та їхньої реалізації в авторському тексті. При цьому дотримувалися вимоги принципів єдності історичного й логічного та сходження від абстрактного до конкретного для цілісного філософського пізнання предмету дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в доведенні того, що нотаріус і нотаріальна спільнота є суттєвим фактором становлення й розвитку сучасної української держави в напрямку набуття нею статусу демократичної й правової, спрямованої на сталий соціальний розвиток суспільства. Це спрямовує нашу державу й суспільство до гуманістичної суб'єктності, яка означає включення України в європейську спільноту рівноправним членом.

Евристична доцільність й продуктивність метаантропології правосвідомості як нового методологічного підходу була обґрунтована тим, що цей підхід дозволяє ефективно досліджувати буття суб'єктів правових відносин у суспільстві, враховуючи їхні світоглядні й екзистенціальні особливості, виступаючи новим дослідницьким напрямом на стику соціальної філософії, філософської антропології й філософії права.

В координатах підходу метаантропології правосвідомості висвітлено специфіку й основні світоглядно-мотиваційні характеристики нотаріуса в соціокультурних та екзистенціальних вимірах буття, визначених змістом тріади метаантропології – буденному, граничному, метаграничному і відповідних їм типах світогляду.

В роботі доведено, що в буденному бутті суб'єкт нотаріальної діяльності має несамостійний, некритичний, нетворчий світогляд, що звужує його правосвідомість, роблячи її абстрактною і догматичною.

В граничному бутті розвивається особистісний світогляд, для якого характерними є критичний, самостійний і творчий характер; за наявності моральних принципів це робить нотаріуса більш продуктивним. На противагу цьому відсторонення від моральних принципів здатне активізувати його деструктивність, що деформує основи правосвідомості.

Метаграничне буття суб'єкта нотаріальної діяльності спрямовує нотаріуса бачити в своєму клієнті не об'єкта впливу, а суб'єкта взаємодії, що сприяє максимальному розвитку правосвідомості в контексті філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого, системного й гуманістичного.

В контексті метаантропології загалом й метаантропології правосвідомості зокрема, осмислено перспективи конструктивного впливу нотаріуса з філософським світоглядом на правосвідомість й поведінку його клієнтів з буденним й особистісним типами світогляду, схильних до правового нігілізму й правових маніпуляцій;

Обґрунтовано можливість підходу до нотаріуса як особистості, яку формує не лише неухильне виконання закону, а й схильність до нотування своїх душевних переживань в усній або письмовій мовній формі, що робить нотаріуса не лише професійною, а й людиною особистістю. Проаналізовано феномен нотаріуса як важливого суб'єкта в бутті сучасного суспільства, який здатен формувати законодавчо визначену правосвідомість і гуманістичність цього суспільства;

Осмислено головні завдання, які ставить Закон перед сучасною системою нотаріату загалом і кожним нотаріусом, зокрема. Виявлено змістовні характеристики атрибутивних ознак Закону в його суспільному значенні у контексті діяльності сучасного нотаріуса (правозастосування, систематизації, правореалізації, усунення колізій, норма права). Уточнено бачення нотаріусу як людини, яка у своїй мотиваційній діяльності постійно перебуває в екзистенціальній ситуації вибору між прагматичними й маніпулятивними та морально-етичними й правовими спонуканнями як належними для суспільства;

Розкрито критичне й гуманістичне ставлення сучасного нотаріуса з філософським світоглядом до потреби змін в чинному законодавстві, що постійно виникає при спілкуванні з клієнтами, які досить часто висловлюють свою незгоду з його вимогами;

Досліджено уявлення про суспільну значущість нотаріальної спільноти в якості активного провідника правосвідомості та суб'єкта сучасного громадянського суспільства й правової держави. Усвідомлено розуміння необхідності поглибленого вивчення нотаріусами історико-філософської спадщини й сучасної філософії не лише під час отримання освіти, але й під час

професійної діяльності, оскільки право є органічною частиною філософії, без якої воно виглядає суто нормативним й почасти догматичним.

Осмилено підходи щодо правового змісту поняття гендеру та усвідомлення його специфіки у професії нотаріуса. Доведено, що нотаріус не є позастатевим суб'єктом; це жива людина чоловічої або жіночої статі, яка при цьому на екзистенціальному рівні піднімається над статтю і набуває духовно-душевну цілісність особистості. Це робить нотаріуса продуктивним й відповідальним професіоналом та водночас гуманістичною людиною.

Ключові слова: нотаріус, суспільство, соціальна відповідальність, відповідальне громадянство, культура, людина, буття людини, світогляд, екзистенціальні виміри, соціокультурні виміри, нотаріальна спільнота, право, правосвідомість, гендер, метаантропологія, метаантропологія правосвідомості.

ANNOTATION

Manoylo N.G. The phenomenon of the notary in the existence of modern human and society: existential and socio-cultural dimensions. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 09.00.03 - Social Philosophy and Philosophy of History. Mykhaylo Drahomanov Ukrainian State University.

The notary and the notarial community as individual and collective subjects who not only regulate the legal relations of people in society and of a person and society based on strict observance of laws but also can actualize the development of legal consciousness comprehensively and systematically considered. It is noted that the basis for this understanding is the fact that any type of human activity in the rule-of-law state requires its notarization - only in this case it becomes legitimate.

This is facilitated by the professional community composed of notaries. These are individuals who understand what a person is as a sovereign of his or her own reasonable will, and what the rule of law is as an institution for managing human rational and volitional intentions that form the basis of mature legal consciousness. The study was carried out and based on several methodological approaches. Firstly, this is the dialectical approach of G.W.F. Hegel, that made it possible to realize and resolve the basic contradictions of the notary's personality in his interaction with the socio-cultural environment. When comprehending the existential originality of a notary in society, the ideas of L. Feuerbach regarding the importance of the senses were important. In understanding the existential uniqueness of the notary in society, L. Feuerbach's ideas about the importance of sensuality in the existence of man and society were important. M. Scheler's approach to the spirit as the essential basis of man allowed us to interpret the notary as a person who has existential openness to the Other in its uniqueness and, at the same time, is aimed at realizing the universality of legal acts, norms, and laws. The modern philosophical methodology of meta-anthropology proposed by N. Khamitov has proved to be heuristically productive, as it allowed us to find out the metamorphosis of the notary's being and worldviews in the ordinary, boundary and meta-boundary dimensions of human existence. The

approaches of S. Krylova's socio-cultural meta-anthropology were important. S. Krylova's socio-cultural meta-anthropology allowed us to consider the phenomenon of a notary and notarial activity in the coordinates of not only personal but also social existence. As a result, the author has developed an original methodological approach - meta-anthropology of legal consciousness - which allows us to draw numerous new heuristic conclusions regarding the specifics of a notary's existence in the modern world.

This approach makes it possible to reveal the socio-cultural context of notaries' activities and to clarify the existential states that accompany their daily activities and encourage them not only to deepen their professional knowledge and skills but also to take an active social position, aimed at raising the level of legal consciousness of society, as well as at a tolerant and empathetic attitude towards the Other, which is the basis of the meta-borderline human existence. In the process of analyzing the substantive characteristics of the three existential dimensions of being in the context of meta-anthropology of legal consciousness, we have developed an approach according to which the most fruitful for a notary is a philosophical worldview that is independent, critical and creative in nature and which gives rise to an understanding of the humanistic purpose of man. Here, the provisions of the classics of existentialist philosophy by S. Kierkegaard, M. Heidegger, K. Jaspers, J.-P. Sartre, and A. Camus were useful.

These methodological approaches were realized based on general scientific methods of cognition, among firstly hermeneutical and comparative approaches should be highlighted, which are directly related to the coverage of the tasks set in the research plan and their implementation in the author's text. At the same time, the requirements of the principles of the unity of the historical and logical and the ascent from the abstract to the concrete for a holistic philosophical knowledge of the subject of study were observed.

The scientific novelty of the work is to prove that the notary and the notary community are essential factors in the formation and development of the modern Ukrainian state towards the acquisition of the status of a democratic and legal state

aimed at the sustainable social development of society. This directs our state and society towards humanistic subjectivity, which means Ukraine's inclusion in the European community as an equal member.

The heuristic feasibility and productivity of the meta-anthropology of legal consciousness as a new methodological approach was substantiated by the fact that this approach allows for an effective study of the existence of subjects of legal relations in society, considering their worldview and existential features, and is a new research area at the intersection of social philosophy, philosophical anthropology, and philosophy of law.

In the coordinates of the approach of meta-anthropology of legal consciousness, the author highlights the specifics and main worldview and motivational characteristics of a notary in the socio-cultural and existential dimensions of being, determined by the content of the meta-anthropology triad - the ordinary, the boundary, the meta-boundary, and the corresponding types of worldviews.

The article proves that in ordinary being, the subject of notarial activity has a non-independent, uncritical, uncreative worldview, which narrows his or her legal consciousness, making it abstract and dogmatic.

In the ultimate being, a personal worldview develops, characterized by criticality, independence, and creativity; the presence of moral principles makes a notary more productive, while the removal of moral principles can activate his destructiveness, which deforms the foundations of legal consciousness.

The meta-boundary existence of the subject of notarial activity directs the notary to see his/her client not as an object of influence, but as a subject of interaction which promotes the maximum development of legal consciousness in the context of the philosophical worldview - independent, critical, creative, systemic, and humanistic.

In the context of meta-anthropology generally and meta-anthropology of legal consciousness particularly, the author comprehends the prospects of constructive influence of a notary with the philosophical worldview on the legal consciousness

and behavior of his/her clients with the ordinary personal types of worldview prone to legal nihilism and legal manipulation.

The author substantiates the possibility of approaching a notary as a personality that is formed not only by strict observance of the law but also by the tendency to record one's emotional experiences in oral or written language, which makes a notary not only a professional but also a human personality. The author analyses the phenomenon of a notary as an important subject in the existence of modern society which can form a legally defined legal consciousness and humanity of this society;

The main tasks set by the Law for the modern notary system in general and particularly for each notary are comprehended. The author reveals the substantive characteristics of the attributive features of the Law in its social significance in the context of the activities of a modern notary (law enforcement, systematization, enforcement, elimination of conflicts of law). The author presents the vision of a notary as a person who, in his/her motivational activity, is constantly in an existential situation of choosing between pragmatic and manipulative, moral, ethical and legal motives as appropriate for society;

The author reveals the critical and humanistic attitude of a modern notary with a philosophical outlook to the need for changes in current legislation which constantly arises when dealing with clients who often express their disagreement with their requirements;

The author examines the notions of the social significance of the notary community as an active conductor of legal consciousness and a subject of modern civil society and the rule of law. The author examines the understanding of the need for notaries to study in-depth the historical and philosophical heritage and modern philosophy not only during their education but also in their professional activities since the law is an organic part of philosophy, without which it looks purely normative and partly dogmatic.

The author has developed a comprehensive approach to the legal content of the concept of gender and the awareness of its specifics in the notary profession. It is proved that a notary is not a genderless subject; he or she is a living male or female

person who, at the same time, rises above gender at the existential level and acquires the spiritual and mental integrity of a person. This makes a notary a productive and responsible professional and, at the same time, a humanistic person.

Keywords: notary, society, social responsibility, responsible citizenship, culture, human, human existence, worldview, existential dimensions, socio-cultural dimensions, notary community, law, legal consciousness, gender, meta-anthropology, meta-anthropology of legal consciousness.

**СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ,
ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

**Статті, опубліковані у виданнях,
індексованих у Scopus і Web of Science**

1. Manoylo, N. (2022). Notary as a Subject of Formation of Postmodern Society of Civil Legal Type. *Postmodern Openings*, 13(4), 531-547. <https://doi.org/10.18662/po/13.4/531>
2. Manoylo, N. (2022). Analysis of Directive Ethical Requirements of the Notary's Professional Activity in the Context of the Neuroethical Approach to the Formation of Legal Norms. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(1Sup1), 357-371. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1Sup1/323>
3. Krylova, S., Levchenko, L., Л.; **Manoylo, N.**, Khanas, U., Kharchenko, L. Representaciones de la prensa escrita latinoamericana sobre la invasión rusa a Ucrania en 2022. *Cuestiones Políticas*. Vol.40 № 74. P.989-1004. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.55>

Колективні монографії

4. Манойло Н.Г. Нотаріус як суб'єкт захисту прав і свобод людини. Діалектологія: Монографія. Під загальною редакцією І.М. Копотуна, С.В. Петкова, Р. Роліан. Куновіце: Академія ГУСПОЛ : 2022, Т 6. 349 с. (у співавторстві)

**Статті у зарубіжних виданнях
та наукометричних базах даних**

5. Manoylo N. (2023). Human as philosopher and notary. *Scientific Journal of Polonia University*, 56(1), 169-175. <https://doi.org/10.23856/5624>
6. Manoylo N. (2022). Mythological, religious, and philosophical worldview dominants in notary activity. *Scientific Journal of Polonia University*, 49(6), 56-62. <https://doi.org/10.23856/4907>
7. Манойло Наталія. Культура як освіта, виховання і спосіб життя нотаріуса. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 2 (46). С.28-33. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.2.4>
8. Манойло Наталія. Нотаріальна спільнота як правовий феномен суспільства. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021. № 4. С. 58-67. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss>
9. Манойло Наталія. Взаємодія «людина-нотаріус-людина- клієнт-суспільство». *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 7 (43). vol. 1. С. 114-118. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.18>
10. Манойло Наталія. Феномен правосуб'єктності людини – нотаріуса. *Мультидисциплінарний міжнародний журнал «Věda a perspektivy»*. SÉRIE “Filozofie”. 2022. № 7 (14). С. 237-246. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-7\(14\)-237-246](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-7(14)-237-246)

Статті у фахових періодичних виданнях

11. Манойло Н.Г. Проблема гендерної рівності у професійному бутті нотаріуса. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №6. С. 138-142. DOI: <https://doi.org/10.15421/172281>

12. Манойло Н.Г. Філософська антропологія як методологія дослідження феномена людини-нотаріуса. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. Том 24. № 9. С. 33-39. DOI: <https://doi.org/10.15421/172186>

13. Манойло Наталія. Філософський світогляд і мета-граничне буття особистості нотаріуса. *Перспективи*. 2021. № 4. С. 25-31. DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.4.4>

14. Манойло Наталія. Соціокультурна гендерна єдність чоловічності й жіночності у професійній діяльності нотаріуса. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. №39. С. 40-45. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.7>

15. Манойло Наталія. Нотаріат як структурний феномен системи державного управління: світоглядно-філософський дискурс перспективи. *Соціально-політичний журнал*. 2022. № 3. С. 61-68. DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.3.9>

16. Манойло Наталія. Філософський світогляд як умова формування граничного рівня буття особистості нотаріуса. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 33. С. 37-73. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1059>

17. Манойло Наталія. Родові ознаки людини нотаріуса. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2021. Вип. 38. С. 73-82. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.9>

18. Манойло Наталія. Нотаріальна сутність людини. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Вип. 46. С. 105-113. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.13>

19. Манойло Наталія. Нотаріус і нотаріат в контексті соціокультурного буття суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2022. № 1(49). С.12-18. DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2022-1-2>

20. Манойло Наталія. Академічна філософія під час війни. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Вип. 42. С. 98–103. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.12>

21. Манойло Наталія. Нотаріальна спільнота як правовідна правосуб'єктна верства суспільства. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. Випуск 46. С. 136-151. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.8>

Матеріали тез конференцій:

22. Манойло Н.Г. Демократично-правова держава в контексті філософського розуміння – 2021. *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (26 – 27 листопада 2021 р., м. Львів). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. Ч. I. С. 18 – 21.

23. Манойло Н.Г. Правова держава через призму філософського розуміння – 2021. *Мультидисциплінарні наукові дослідження і інновації: матер. міжн. наук.-практ. конф.* (17 – 18 листопада 2021 р., м. Куновіце, Чеська Республіка). Академія ГУСПОЛ, 2021. С. 83-86.

24. Манойло Н.Г. Проблемні питання в формуванні нотаріально-правової свідомості людини і суспільства – 2021. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (03-04 грудня 2021 р., м. Дніпро). КЗВО «ДАНО» ДОР». / Наук. ред. О.Є. Висоцька. Дніпро: СПД «Охотнік», 2021. С. 235- 242.

25. Манойло Н.Г. Здоров'я людини в контексті правової філософії: погляд нотаріуса – 2023. *Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу*: матер. V міжн. наук.-практ. конф. (08 – 09 червня 2023 р., м. Київ). К.: Видавництво НМУ ім. О.О. Богомольця, 2023. Секція 3. С. 146-150.

26. Манойло Н.Г. Можливості нотаріального права у волонтерській діяльності – 2023. *Соціальне і правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні в умовах безпекових викликів*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (27 квітня 2023 р., м. Київ). К.: Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, 2023. С. 23-26.

27. Манойло Н.Г. Метаантропологія права як методологія осягнення гуманістичної діяльності нотаріуса в сучасному світі. *Проблема гуманізму в умовах війни та миру: методології осмислення і практики людяності*: матер. VIII міжн. наук.-практ. конф. (29 червня 2023 року): К.: Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, 2023. С. 53-55.

28. Манойло Н.Г. Нотаріальна сутність людини. *Theoretical aspects of education development: III International Scientific and Practical Conference (January 24-27, 2023, Warsaw, Poland)*. International Science Group. 2023. P. 450 – 461.

29. Манойло Н.Г. Метаграницне буття і філософський світогляд правознавця. *Application of knowledge for the development of science: VII International Scientific and Practical Conference (February 21 – 24, 2023, Stockholm, Sweden)*. International Science Group. 2023. P. 308-309.

30. Манойло Н.Г. Філософські світоглядні доміанти в діяльності нотаріуса. *Information activity as a component of science development: XIII International Scientific and Practical Conference (April 04 – 07, 2023, Edmonton, Canada)*. International Science Group. 2023. P. 360-361.

31. Манойло Н.Г. Людина-нотаріус – людина-клієнт – суспільство. *Actual problems of modern science: XIII International Scientific and Practical Conference (January 31 – February 3, 2023, Boston, USA)*. International Science Group. 2023. P. 346-347.

32. Манойло Н.Г. Кодекси професійної діяльності нотаріусів та викладачів системи вищої освіти. – 2023. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини немедичні проблеми в медицині*: матер. IV міжн. наук.-практ. конф. (23-24 лютого 2023 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя: ЗДМУ, 2023. С. 69-71.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	34
1.1. Аналіз суті проблеми та її осмислення в історії філософії	34
1.2. Окреслення понятійного апарату і розробка методології дослідження	62
<i>Висновки до першого розділу</i>	122
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ НОТАРІУСА В ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ВИМІРАХ БУТТЯ І СВІТОГЛЯДУ	124
2.1. Вплив типів світогляду на правосвідомість й діяльність нотаріуса	124
2.2. Світоглядні домінанти буденного буття та їхній вплив на діяльність нотаріуса	143
2.3. Світогляд, правосвідомість й діяльність нотаріуса в граничному та метаграничному бутті	153
<i>Висновки до другого розділу</i>	198
РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ ЗМІСТ ПРАВОСВІДОМОСТІ Й ДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСА	201
3.1. Співвідношення морального й етичного в контексті правосвідомості нотаріуса	201
3.2. Професійна етика нотаріуса: співвідношення нормативного й особистісного	212
3.3. Можливості нотаріусів у процесі формування правової держави і громадянського суспільства	227
3.4. Нотаріус як суб'єкт правової діяльності	244
<i>Висновки до третього розділу</i>	264
РОЗДІЛ 4. НОТАРІАЛЬНА СПІЛЬНОТА У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ	266

4.1. Нотаріат як правовий феномен суспільства і відображення його культури	267
4.2. Нотаріус і нотаріальна спільнота у контексті державного управління	283
4.3. Нотаріальна спільнота як соціокультурний феномен	295
4.4. Феномен нотаріальної спільноти в якості провідної правосуб'єктної верстви суспільства	316
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	335
РОЗДІЛ 5. ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ПРОФЕСІЙНОГО БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ НОТАРІУСА	337
5.1. Гендер як проблема сучасної філософії статі.....	338
5.2. Гендерні особливості особистості нотаріуса.....	350
<i>Висновки до п'ятого розділу</i>	362
ВИСНОВКИ	363
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	370
ДОДАТКИ	398

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дане дослідження присвячене розгляду соціокультурних й екзистенціальних вимірів діяльності нотаріуса як одного з найважливіших суб'єктів правової кристалізації суспільства. Навіть людина, яка є носієм свавільної волі, звертаючись до нотаріуса, усвідомлює необхідність розумно-вольового способу існування себе самої, всіх інших людей, держави, суспільства і людства в цілому.

Конституція України у статті 1 декларує те, що наша держава «є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова». Цілком очевидно, що Україна як держава, яка виникла внаслідок розпаду Радянського Союзу, не могла відразу ж набути перерахованих ознак. Адже попередня держава насправді не була ані демократичною, ані правовою, ані по-справжньому соціально орієнтованою. Це була партokratична держава, в якій монополюю правила одна партія, що нібито адекватно виражала інтереси усіх без виключення її мешканців.

Свідомість людей спочатку тоталітарного, а потім авторитарного суспільства СРСР формувалась зовсім не як наслідок долучення до гуманістичних досягнень, вироблених історією людства, зокрема, й у сфері політико-правового розвитку. Якраз навпаки: ці досягнення, з одного боку, не долучалися до системи освіти, а з іншого, ті, що вивчалися, були викривлені вузько партійними інтересами як нібито інтересами пригноблених класів, фактично – одного класу. Окрім цього, вони подавалися в такій інтерпретації, яка була зрозумілою для буденного рівня свідомості. Остання ж, як відомо, попри усі зусилля системи освіти не здатна піднятися до концептуального рівня. Адже буденне буття людини, що продукує буденну свідомість й буденний світогляд, тяжіє до незмінності, усталеності, до збереження традицій і звичаїв, а тому чинить спротив всіляким новаціям, змінюючись лише на рівні термінів і гасел.

В часи проголошення Незалежності України здавалося, що усі розуміють це. Проте швидко спрямувати буття, свідомість і світогляд громадян до змін, які формували б правову державу, було просто неможливо. Адже уявлення про таку державу були часто-густо викривленими як у тих, хто справді мріяв про незалежну українську державу, так і в тих, хто мріяв зберегти свою владу в ній – у перших домінував утопізм, у других – цинізм.

Сучасне українське суспільство, напрямок якого визначено Конституцією як інтеграцію з євроатлантичною цивілізаційною спільнотою, потребує формування правосвідомості в її дієво-практичній і гуманістичній площині. Саме така якість правосвідомості здатна трансформувати мешканця країни у громадянина, який розуміє, що правові свободи, прописані в законодавчих актах, не реалізуються самі собою. Ці правові свободи, які передбачають й відповідальність, в правовій державі України значною мірою актуалізує система нотаріату й конкретні нотаріуси, що змінює інфантильних людей з патерналістським спрямуванням правосвідомості.

Підставою для такого розуміння є той факт, що в правовій державі будь-який вид діяльності потребує її нотаріального затвердження – лише в такому разі вона стає легітимною. Такій правовій легітимації самосвідомості максимально сприяє професійна спільнота, яку складають нотаріуси. Це особистості, які розуміють, що таке людина як суверен власної розумної волі, що таке правова держава як інститут управління розумно-вольовими інтенціями людини, які складають основу зрілої правосвідомості, що таке її залежність і незалежність по відношенню до держави та інших людей, що означає соціально-правова й гуманістична спрямованість як самої держави, так і людей у своїх різноманітних взаємодіях і взаємозв'язках.

В даному дослідженні представлено спробу проаналізувати нотаріуса не просто як спеціаліста та його функції в державі, суспільстві й системі права, а як живу людину й особистість з її почуттями, світоглядом, громадянською позицією. Це закладає важливу проблему дисертації. З одного боку, нотаріус повинен бути носієм неупередженого об'єктивного розуму, а з іншого –

людиною, яка здатна до інтуїтивного осягнення відносин, моральних почуттів, екзистенціальної взаємодії та симпатії. Розв'язання даної суперечності складає теоретичну основу роботи і відкриває її практичні перспективи.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження соціокультурних та екзистенціальних вимірів буття нотаріуса у сучасному світі вимагає осмислення правосвідомості як основи його діяльності; це потребує наведеного Арістотелем визначення сутності права як критерія й мірила справедливості. Це дає основу вважати нотаріальну спільноту безпосереднім провідником правосвідомості й справедливості у суспільстві, адже для цієї спільноти закритий відступ від закону, на відміну від інших правознавців і правників, які визначають його суть переважно на свій розсуд.

Осмислюючи провідну роль нотаріальної спільноти в розбудові правової держави й громадянського суспільства, ми виходили з того, що філософія однією з найважливіших проблем вбачає співвідношення розуму й волі. Це зумовлює звернення як до положень представників німецької класичної філософії, зокрема І. Канта і Г.В.Ф. Гегеля, так і до ідей А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, що дає можливість усвідомити необхідність й можливість розвитку емоційного прагнення до справедливості, до розумно-вольового способу діяльності нотаріуса. При цьому важливими є класичні досягнення М. Вебера, Е. Берна, О. Конта, Г. Лебона, П. Сорокіна, Г. Спенсера, З. Фрейда, К. Юнга та ін.

Дослідження К. Лоренца про залежність людської поведінки від вроджених властивостей характеру, серед яких є гнучкість, стійкість та енергія, необхідні для відповідальної моралі, ідеї Е. Морена з його визначенням людини в якості *homo sapiens est homo demens* та необхідності виводити культуру суспільства із природи, представлені як постійний процес ускладнення її організації, підходи В. Ефроїмсона з його розумінням ролі генетичного складу людини в формуванні її етичних і естетичних цінностей дозволили сформувати продуктивний образ сучасного нотаріуса.

Важливе теоретичне значення для аналізу проблематики дослідження мають роботи сучасних українських авторів, які аналізують соціокультурні трансформації в глобалізованому світі, сучасні політичні, культурні, моральні, освітні тенденції українського суспільства, суб'єктність України у світі (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, М. Бойченко, В. Вашкевич, В. Воронкова, Л. Газнюк, О. Гомілко, О. Ківлюк, В. Кремень, Н. Кочубей, М. Нестерова, С. Пирожков, Д. Свириденко, С. Терепищій, А. Ярошенко та ін.).

Евристично цінними для осмислення соціокультурних, екзистенціальних і особливо гендерних вимірів особистісного й соціального буття людини в контексті нотаріальної діяльності є дослідження Н. Хамітова і С. Крилової в координатах метаантропології й андрогін-аналізу. Даний підхід розвивається в роботах Л. Гармаш, Д.Д. Діліпа, В. Калуги, Р. Кузьменко, Н. Павленко, А. Пашинської, М. Препотенської, О. Рубан, О. Романової, Л. Сулейманової та ін.

Теоретично продуктивними в контексті роботи є підходи дослідників у галузях філософії права, метаантропології права, юридичної герменевтики, юридичної логіки (С. Сливка, В. Плавич, А. Токарська, О. Щербина, О. Юркевич та ін.). Серед досліджень, які торкаються теоретичних і практичних питань нотаріальної діяльності, слід виділити праці А. Безклубого, М. Дякович, О. Неліна, С. Фурси, В. Черниша, Л. Ясінської та ін.

Аналіз робіт указаних авторів показує, що розгляд екзистенціальних і соціокультурних вимірів буття сучасної людини і суспільства, а також розгорнуті дослідження нотаріату й нотаріальної діяльності мають місце в науковій літературі, проте ще відсутнє комплексне філософське дослідження феномену нотаріуса й нотаріальної спільноти в указаних вимірах. Це актуалізує необхідність даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької роботи кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського університету імені Михайла Драгоманова й безпосередньо пов'язана з темою «Філософська парадигма глобальних трансформацій суспільства і освіти:

теоретичні та прикладні аспекти», що входить до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, затвердженого вченою радою університету 13 жовтня 2017 року. Тема дисертації затверджена та уточнена на засіданні Вченої ради Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол № 4 від 30 березня 2023 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розгляд нотаріуса й нотаріальної спільноти як феномена, який високим рівнем своєї правової культури демонструє окремій людині і суспільству в цілому сутність законодавчої основи суспільства й необхідність її дотримання й розвитку. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати суть проблеми та її осмислення в історії філософії;
- окреслити понятійний апарат і розробити методологію дослідження;
- дослідити вплив різних типів світогляду на правосвідомість й діяльність нотаріуса;
- виявити світоглядні домінанти буденного буття та їхній вплив на діяльність нотаріуса;
- проаналізувати світогляд, правосвідомість й діяльність нотаріуса в граничному та метаграничному бутті людини;
- осмислити співвідношення морального й етичного в контексті правосвідомості нотаріуса;
- дослідити особливості професійної етики нотаріуса;
- вивчити можливості нотаріусів у процесі формування суспільства громадянсько-правового типу;
- проаналізувати нотаріальну спільноту як правовий феномен суспільства і відображення його культури;
- дослідити нотаріальну спільноту як специфічний феномен державного управління;

- осмислити нотаріальну спільноту як соціокультурний феномен;
- проаналізувати нотаріальну спільноту в якості провідної правосуб'єктної верстви суспільства;
- дослідити гендерні особливості особистості нотаріуса.

Об'єктом дослідження є правове буття людини та суспільства.

Предметом дослідження є феномен нотаріуса в бутті сучасної людини та суспільства в екзистенціальних й соціокультурних вимірах.

Методологічні основи дослідження підпорядковані досягненню поставленої мети і завдань дисертації.

Діалектичний підхід, запропонований Г.В.Ф. Гегелем, дозволив усвідомити й розв'язати базові суперечності особистості нотаріуса у його взаємодії з соціокультурним середовищем. При осмисленні екзистенціальної своєрідності нотаріуса в суспільстві важливою була ідея Л. Фейєрбаха про мислення як уміння читати «Євангеліє почуттів». Підхід М. Шелера щодо духу як сутнісної основи людини дозволив поставитися до нотаріуса як до особистості, яка має екзистенціальну відкритість до Іншого в його унікальності й одночасно спрямована на усвідомлення універсальності правових актів, норм і законів. Важливою для усвідомлення природи нотаріальної діяльності, взаємодії нотаріуса і його клієнта є концептуальна пара «мати чи бути», запропонована Е. Фроммом.

Методологія метаантропології, запропонована Н. Хамітовим, дозволила з'ясувати метаморфози буття й світогляду нотаріуса в буденному, граничному та метаграничному вимірах буття людини; підходи соціальної й культурної метаантропології С. Крилової дали можливість розглянути феномен нотаріуса й нотаріальної діяльності в координатах не лише особистісного, а й суспільного буття. В результаті було розроблено авторський методологічний підхід – метаантропологія правосвідомості, який дозволяє зробити низку нових евристичних висновків щодо специфіки буття нотаріуса в сучасному світі. Для

розкриття гендерних особливостей у діяльності й життєвому світі нотаріуса евристично цінним став підхід андрогін-аналіза.

Метаантропология правосвідомості дозволяє розкрити соціокультурний контекст діяльності нотаріуса й прояснити його екзистенціальні стани, які супроводжують його повсякденну діяльність і спонукають не лише до поглиблення професійних знань і навичок, а й до активної суспільної діяльності, спрямованої на підвищення рівня правосвідомості суспільства, а також до толерантного й емпатійного ставлення до Іншого, що складає основу метаграницного буття людини.

В аналізі змістовних характеристик трьох вимірів буття в контексті метаантропологии правосвідомості нами був розгорнутий підхід, згідно якому найбільш плідним для нотаріуса є філософський світогляд, який має самостійний, критичний й творчий характер, що породжує розуміння гуманістичного призначення людини. Тут в нагоді стали положення класиків філософії екзистенціалізму С. К'єркегора, М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, А. Камю.

Виходячи з методологічного статусу наукових понять, серйозна увага приділялась як їх визначенню, так і розкриттю їхнього філософського змісту. Знання первинних змістів слів, які з часом набували статусу понять, дозволяє прослідкувати становлення будь-якого явища людського буття в усій його історичній послідовності й оформленні в сучасному стані.

Усі зазначені методологічні підходи реалізувалися на основі загальнонаукових методів пізнання, серед яких передусім слід виділити герменевтичний і компаративістський підходи, що мають безпосереднє відношення до висвітлення поставлених у плані дослідження завдань та їх реалізації в авторському тексті. При цьому дотримувались вимоги принципів єдності історичного й логічного та сходження від абстрактного до конкретного для цілісного філософського пізнання предмета дослідження.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в доведенні того, що нотаріус і нотаріальна спільнота є фактором становлення й розвитку

сучасної української держави в напрямку набуття нею статусу демократично-правової, що прагне до сталого соціального розвитку суспільства. Це спрямовує наше суспільство до гуманістичної суб'єктності, яка означає включення України в європейську спільноту рівноправним членом.

Наукова новизна розкривається в наступних положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

- обґрунтовано необхідність нового методологічного підходу – метаантропології правосвідомості, який дозволяє ефективно досліджувати буття суб'єктів правових відносин у суспільстві, враховуючи їхні світоглядні й екзистенціальні особливості і, по суті, стає новим дослідницьким напрямом на стику соціальної філософії, філософської антропології й філософії права;

- в координатах підходу метаантропології правосвідомості висвітлено специфіку й основні світоглядно-мотиваційні характеристики нотаріуса в соціокультурних та екзистенціальних вимірах буття, визначених змістом тріади метаантропології – буденному, граничному, метаграничному і відповідних їм типах світогляду;

- показано, що в буденному бутті суб'єкт нотаріальної діяльності має несамостійний, некритичний, нетворчий світогляд, що звужує його правосвідомість, роблячи її абстрактною і догматичною. В граничному бутті розвивається особистісний світогляд, для якого характерними є критичність, самостійний і творчий характер; за наявності моральних принципів це робить нотаріуса більш продуктивним, відсторонення же від моральних принципів здатне активізувати його деструктивність, що деформує основи правосвідомості. Метаграничне буття суб'єкта нотаріальної діяльності спрямовує нотаріуса бачити в своєму клієнті не об'єкта впливу, а суб'єкта взаємодії, що сприяє максимальному розвитку правосвідомості в контексті філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого, системного й гуманістичного;

- в координатах метаантропології загалом й метаантропології правосвідомості зокрема, осмислено перспективи конструктивного впливу нотаріуса з філософським світоглядом на правосвідомість й поведінку його клієнтів з буденним й особистісним типами світогляду, схильних до правового нігілізму й правових маніпуляцій;

- обґрунтовано можливість підходу до нотаріуса як особистості, яку формує не лише неухильне виконання закону, а й схильність до нотування своїх душевних переживань в усній або письмовій формі, що робить нотаріуса не лише професійною, а й людяною особистістю. Проаналізовано феномен нотаріуса як важливого суб'єкта в бутті сучасного суспільства, який здатен формувати законодавчо визначену правосвідомість і гуманістичність цього суспільства;

Уточнено:

- головні завдання, які ставить Закон перед сучасною системою нотаріату загалом і кожним нотаріусом, зокрема. Виявлено змістовні характеристики атрибутивних ознак Закону в його суспільному значенні в контексті діяльності сучасного нотаріуса (правозастосування, систематизації, правореалізації, усунення колізій норми права);

- бачення нотаріусу як людини, яка у своїй мотиваційній діяльності постійно перебуває в екзистенціальній ситуації вибору між прагматичними й маніпуляційними, морально-етичними й правовими спонуканнями як належними для суспільства;

- критичне й гуманістичне ставлення сучасного нотаріуса з філософським світоглядом до потреби змін в діючому законодавстві, що постійно виникає при спілкуванні з клієнтами, які досить часто висловлюють свою незгоду з його вимогами;

- усвідомлено рівень можливостей для формування правової свідомості в українському суспільстві через донесення встановлених та санкціонованих державою норм права для усіх верств суспільства у процесі здійснення нотаріальної діяльності, подолання правового нігілізму через проявлення

законності правових ідей у своїх діях при безпосередньому практичному застосуванні.

- виявлено, що при здійсненні нотаріальних операцій державні нотаріуси не несуть такої соціальної відповідальності, як приватні. Це покладає на приватних нотаріусів особливу місію у формуванні громадянського суспільства в органічній єдності з правовою державою. На цій основі показано, що підвищення кількості і якості приватних нотаріусів в українському соціокультурному просторі сприяє подоланню суспільної інфантильності, актуалізує відповідальне громадянство й демократичні тенденції в Україні в умовах загроз і викликів глобалізованого світу. Це зближує нашу країну з європейською цивілізаційною спільнотою, що особливо актуально в умовах війни та повоєнного відновлення.

Набули подальшого розвитку:

- уявлення про суспільну значущість нотаріальної спільноти в якості активного провідника правосвідомості та суб'єкта сучасного громадянського суспільства й правової держави;

- розуміння необхідності поглибленого вивчення нотаріусами історико-філософської спадщини й сучасної філософії не лише під час отримання освіти, але й в процесі професійної діяльності, оскільки право є органічною частиною філософії, без якої воно виглядає суто нормативним й почасти догматичним;

- підходи щодо правового змісту поняття гендеру та усвідомлення його специфіки в професії нотаріуса. Доведено, що нотаріус не є позастатевим суб'єктом; це жива людина чоловічої або жіночої статі, яка при цьому на екзистенціальному рівні піднімається над статтю і набуває духовно-душевної цілісності особистості. Це робить нотаріуса продуктивним і відповідальним професіоналом, і водночас гуманістичною людиною.

Теоретичне значення дисертації визначено сукупністю положень, що дозволяють встановити методологічні засади метаантропології в контексті суб'єкт-суб'єктних правовідносин: «нотаріус – клієнт» з обґрунтуванням ролі

та значення правосвідомості у різних екзистенціальних вимірах буття як нотаріуса, так і клієнта.

За допомогою авторського методологічного підходу – метаантропології правосвідомості – виявлено, що у буденному вимірі буття домінує усталена, незмінна, нерозвинена правосвідомість з проявами правового нігілізму та відсутністю саморозвитку; в граничному – маємо творчу, самостійну, критичну правосвідомість, яка, однак, може призводити до граничних маніпуляцій людьми та законом; у метаграничному вимірі буття ці риси суб'єкта правосвідомості доповнюються здатністю до співтворчості.

Ідеї й методологічні здобутки дисертації є основою подальших досліджень розвитку правосвідомості у суспільстві, зокрема в діяльності нотаріуса й нотаріальної спільноти.

Практичне значення одержаних результатів полягає передусім у тому, що питання, які були розглянуті у роботі, доволі часто постають перед філософами, психологами, юристами. Результати дослідження можуть бути корисними не лише для теоретиків, а й для практиків, спеціалістів з гуманітарних дисциплін, у яких виникає можливість плідно застосовувати методологію метаантропології в професійній діяльності.

На основі дисертації можна створити курси і спецкурси лекцій з соціальної філософії, філософської антропології, філософії права.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертаційній роботі положення та висновки отримані в ході самостійного дослідження.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 3 статті у виданнях, які індексуються у Web of Science (1 з яких у співавторстві), 1 колективна монографія, 20 – у фахових виданнях України (10 із-поміж яких внесені до міжнародних наукометричних баз), 10 тез виступів на наукових конференціях місцевого, всеукраїнського та міжнародного рівнів.

Кандидатська дисертація на тему «Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс» була захищена у 2009 році. Її матеріали не були використані у представленому дослідженні.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретико-методологічні положення, новизна та висновки дисертації обговорювались на засіданнях кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, на методологічному семінарі «Філософська антропологія як метаантропологія» Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, щорічних звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, круглих столів, міжнародних та всеукраїнських науково-практичних і науково-теоретичних конференціях (2021-2023 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції "Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах" (м. Львів, 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Мультидисциплінарні наукові дослідження і інновації" (м. Куновіце, Чеська Республіка 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика" (м. Дніпро, 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Здоров'я людини в контексті правової філософії: погляд нотаріуса, філософія релігії та медицини в постсекулярну добу" (м. Київ, 2023 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Соціальне і правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні в умовах безпекових викликів" (м. Київ, 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Проблема гуманізму в умовах війни та миру: методології осмислення і практики людяності" (м. Київ, 2023 р.); III International Scientific and Practical Conference "Theoretical aspects of education development", (Warsaw, Poland 2023 p.); VII International Scientific and Practical Conference "Application of knowledge for the development of science", (Stockholm, Sweden 2023 p.); XIII International Scientific and Practical Conference "Information activity as a component of science development", (Edmonton, Canada 2023 p.); XIII International Scientific and Practical Conference "Actual problems of modern science", (Boston, USA 2023 p.), Міжнародній науково-практичній конференції "Соціально-етичні

та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)" (м. Запоріжжя, 2023 р.).

Структура та обсяг дисертаційного дослідження визначається метою та поставленими завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури, дослідницької літератури. Список використаної літератури включає в себе 361 позицію, з них 101 джерело – дослідження західних науковців (англійських, німецьких, італійських). Загальний обсяг роботи – 404 сторінки машинописного тексту, з них – 369 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз суті проблеми та її осмислення в історії філософії

В будь-якій науковій роботі для коректного осмислення результатів аналізу предмету дослідження іншими авторами, слід усвідомити концептуальний підхід, що дозволить здійснювати це осмислення.

Словник латинських слів наводить такі значення: «conceptio, opis 1) сполучення, поєднання, сума, сукупність, система..; 2) резервуар, сховище..; 3) формулювання (редакція) юридичних актів..; 4) зачаття, прийняття насіння..; 5) словесний вираз» [Дворецкий 1976: 222].

Філософія розглядає термін «концепт» у значенні – «розуміння, система», що постає як «продукт високого духу, здатний збирати й відтворювати смисли» [Філософія: терміни і поняття: навчальний енциклопедичний словник 2020: 188], вироблені історією пізнання.

Виходячи з такого розуміння змісту латинського слова, методологічною основою нашого дослідження є сукупна система понять, які у своїй єдності дають можливість розглянути феномен нотаріуса й, відповідно, нотаріальної спільноти в якості одного з найбільш важливих суб'єктів у процесі побудови громадянського суспільства як першооснови демократично-правової держави. Адже кожна вироблена історією пізнання методологія являє собою ніщо інше, ніж певну єдність понять, засобами змістовних визначень яких реалізується глибинна ідея будь-якої теорії.

Таким чином, проблеми, які насправді хвилюють суспільство, певні його структурні утворення, можуть бути ефективно вирішені, якщо обрано адекватну її змісту методологію дослідження.

Нею завжди має бути така, яка включає в себе історію зародження/зачаття й розвитку досліджуваного предмету в його впливовій взаємодії з людиною, здатною адекватно сприйняти до своєї свідомості те насіння, ті зернятка, які їй

пропонує певна теоретична концепція для вирішення існуючих проблем. Рух є способом існування тому у самої природи проблем немає, оскільки вона не розділена на взаємодію через суб'єкт та об'єкт, при цьому об'єкти природи безпосередньо взаємодіють між собою.

Звідси застереження Ф. Бекона у вигляді тих ідолів пізнавальної свідомості, які заважають об'єктивному відкриттю людиною як суб'єктом пізнання законів природної взаємодії об'єктів. Проте позбутись їхнього впливу надто складно.

Будь-яка проблема, що бентежить чи окрему людину або суспільство в цілому може продуктивно бути вирішена, якщо обрана цілісна та адекватна змісту цієї проблеми методологія дослідження.

Оскільки наша робота спрямована на аналіз соціокультурних та екзистенціальних вимірів, ми вважаємо, що саме вони найбільшою мірою, з одного боку, максимально розкривають зміст ідолів свідомості, з іншого, дають можливість, враховуючи їхню суть, бути обережним у прояві їхніх впливів на очікувані об'єктивні результати.

Мамардашвілі вважає одним із найважливіших в методологічному плані досягнень філософії вчення про ідоли у Ф. Бекона М. [Мамардашвили, 1990], що «знаходить свої підстави в природі людини, в племені чи самому роді людей, адже помилково стверджувати, що почуття людини є мірою речей. Навпаки, всі сприйняття як почуттів, так і розуму ґрунтуються на аналогії людини, а не аналогії світу. Розум людини уподібнюється нерівному дзеркалу, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому й спотвореному вигляді» [Васон 2017].

Е. Морен у своїх працях зазначає про схильність впливу на людину первинного світоглядного пізнання, яким є зокрема міфологія з окремими властивостями щодо олюднення природи.

Тому він стверджує, що в пізнанні потрібно виходити з того, що «реальна людина постає в діалектиці *sapiens-demens*» [Морен 1995].

Це означає, що людина в своїй безпосередній повсякденності визначається не стільки в якості homo sapiens, скільки в якості homo sapiens est homo demens – розумний безумець. «Божевілля» людини має об'єктивний характер, адже йдеться про природне походження людини, а в природі розум не діє як суб'єкт пізнання, він об'єктивний сам по собі і має узгоджуватись із розумом, виробленим людьми на засадах первинного світогляду.

Г.В.Ф. Гегель також відзначав, що «в пізнанні...ми повинні починати з духу, який ще у полоні природи, ще пов'язаний зі своєю тілесністю, ще не є дух, що володіє в собі буттям, – ми повинні починати ще з несвободолюбного духу. Ця, якщо можна так сказати, основа людини є предметом антропології» [Hegel 1830]. Саме тому «перше, з чим має справу філософська антропологія, є якісно визначена до своїх природних визначеностей прив'язана душа» [Hegel 1830].

Аналогічні думки щодо субстанціональних основ людини висловлювали й відомі вітчизняні філософи, письменники, поети. Так Ф. Прокопович стверджував, що досить часто свавільні прояви «дикунства» юрби («черні») суттєво переважають прояви свавілля окремої людини: «Міри в несамовитості не знає простолюдна жорстокість, коли бачить все по волі своїй» [Ничик 1977: 157-158]. При цьому відповідальність за виправлення природної вдачі покладав на родину, яка має закласти у дітей початки громадянського права.

Хочеться підкреслити, що родина в патерналістських типах державності, яким й значною мірою залишається українське суспільство, перекладає таке виправлення на державу, яка засобами системи освіти намагається корегувати свавільні прояви вдачі, але далеко не завжди через правові дисципліни. Окрім того, має дотримуватись принципів згідно яких представники системи освіти мають бути гідними і вихованими. Завдання надскладне, адже у всіх людей вихідним базисом світоглядної мотивації поведінки є та ж міфологія, зміст якої не зникає разом із освітою.

Г. Сковорода у праці «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе», виступаючи в діалозі під іменем Друг, відзначав, що «не розуміти – це те що, слово в слово,

згубити себе. Коли в твоїй хаті заховано скарб, а ти про те не знаєш, це все одно, слово в слово, що його нема. Отже, пізнати самого себе, і відшукати себе самого, і знайти людину – одне і те ж» [Сковорода 1994: 155]. Це складний процес, адже пізнавати потрібно «у людині те, що тобі не видно було... і зрозуміти людину в собі» [Сковорода 1994: 177].

Якщо відкрити в собі невидиме, тоді воно очевидним чином проявить себе у «спорідненій праці», яка відповідатиме закладеним від народження талантам. Відкривши міру спорідненості, людина відчує реальність духовних вимірів макро- й мікрокосму в собі самій, отже, сприйме вчення про три світи і дві натури [Сковорода 1994].

Звичайно, що не можна обійти філософських міркувань П. Юркевича, сформованих на глибокому знанні історико-філософської спадщини, особливо вчення Платона про світ об'єктивних ідей.

Він був впевнений, що основою цивільного життя має бути політико-правова філософія.

Звідси його переконаність: «При вищому моральному розвитку вона підпорядковується ще заповіді любові, яка закликає її жертвувати своїми особистими вигодами для блага інших, для блага спільного. В справедливості й любові полягають найміцніші умови для встановлення миру між людьми, для заснування спільної співдружності і братства між ними» [Юркевич 1990].

Це важливо, адже суть права, як його визначив Арістотель, в тому, що воно виступає як мірило та критерій справедливості.

Люди, здатні до такого поєднання справедливості й любові, суть миротворці, які, засновуючи держави, «закладали найкращі підвалини для співжиття людей і вносили в суспільство ясні поняття про правду, обов'язок, взаємну повагу; в ім'я всього воно (*людство* – Н.М.) засновувало цілі держави, воно шанувало в них миротворців, воно шанувало їх за те, що ці люди виводили напівдикі натовпи на шлях мирної, правильної й адекватної людському покликанню громадянськості» [Юркевич 1990].

Вкрай важливі оцінки зазначеної категорії людей. На жаль, той тип держави, в якому перебував український народ, не дозволяв йому шанувати їх.

Ідея права, вважав П. Юркевич, виводиться з давнього часу висловами «*neminem laede*» – «не ганьби нікого» («не зневажай нікого»). Її розвиток відбувається у взаємозв'язку з ідеєю справедливості – «*sumt cuique*» – «віддай усім належне», яка є вищою за статусом, а також ідеєю безкорисливої любові – «*imo omnes quantum potes iuva*» – «допомагай завжди всім, скільки можеш», сфера дії якої реалізується в релігійній общині. Ідея права просякнута, таким чином, моральним змістом, але не тотожна йому. «Вивчати ідею права природніше за все, по-перше, в історії людини, це антропологія, по-друге, в історії людства, це історія філософії права» [Юркевич 1996]. Тобто, можна говорити про юридичну антропологію, соціальну філософію та філософію правосвідомості як історію у філософському висвітленні, започатковану нашим видатним співвітчизником, адже саме він використовував цей термін.

Тут потрібно звернути увагу на те, що складно дати визначення певним поняттям, таким як любов та справедливість. Адже суспільні дисципліни, в тому числі юридичні, не піддаються однозначності. Вони описові, якісні, а не кількісні, як це має місце у природознавстві. Враховуючи думку філософа, ми у своєму дослідженні намагаємося надати визначення головних морально-етичних та етико-правових понять у наступних розділах.

Іван Франко головну увагу в процесі становлення гуманістичного типу суспільства і держави пов'язував із революцією в свідомості людей, постійно зайнятих різними видами трудової діяльності. «Під словом «революція» я розумію великий ряд культурних, наукових і політичних фактів, криваві вони чи ні, які змінюють всі основи і попередні поняття, і повертають весь розвиток даного народу зовсім на інший шлях» [Франко 1986: 276]. Саме такої революції свідомості потребує й сучасне українське суспільство, яке вперше у своєму розвитку має понад тридцятирічну історію побудови національної держави. З точки зору автора, з якою ми солідарні, обрано і зазначено цілі й завдання дослідження, переконання «все, що йде поза рамки нації, се або фарисейство

людей, що інтернаціональними ідеалами хотіли б прикрити свої намагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що хотіли б широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [Франко 1986: 278].

Це вкрай важливе положення, оскільки без національного колориту історія була б нудною та одноманітною, позбавленою суб'єктивних особливостей, якими природа наділяє різні народи, і які вони мають пізнати й трансформувати в продуктивну суб'єктивність. Для українського народу це – сердечність почуттів, їх безпосередня щирість, яку Конфуцій називав «шляхом Неба. Здобуття щирості – це шлях людини» [Древнекитайская философия 1972: 128].

Додамо, що визначальним чинником екзистенціальної філософії, яку ми також використовуємо у своєму дослідженні, є суб'єктивність. На ній, а не на матеріальних виробничих процесах, наполягав і І. Франко. «Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його нам, а розвиток матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина» [Франко 1986: 285].

Використовуючи займенник «ми», він мав на увазі передусім ту частину народу, яка, будучи просвітленою у своїй свідомості об'єктивними законами розвитку суспільства, здатна усю енергію свого характеру спрямувати на просвітлення свідомості народу, аби пом'якшити дію непросвітленої розумом волі народних мас.

Також зауважимо ще один важливий аспект. Йдеться про те, що наявність закону про загальну середню освіту, як і майже вільний доступ до неї широких верств населення України в умовах державної незалежності, автоматично не формують розумну волю освічених людей в тому сенсі, який формує *людину-громадянина*. Тому на цю обставину ми також звертаємо серйозну увагу в дослідженні. Зміст філософської антропології та соціальної філософії дозволяє

певним чином вирішити зазначену проблему розриву між знаннями та діями людини.

Пробудження загальнонародної свідомості від її схильності до стану спокою, який продукує міфо-поетичну дійсність, на користь розумно-вольового способу мислення, – досить складна справа. Звідси розпачливі поетичні рядки Т. Шевченка:

О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись [Шевченко 1990: 230].

Звичайно, Кобзар мав на увазі ту частину, яка зраджувала національним народним інтересам, переходячи на бік поневолювачів. Але чи на сьогоднішній день у нас подібні прояви не проявляються у своїй трагічній сутності? І чи вони не є наслідком домінування в суспільстві буденно-спрошеного розуміння законів розвитку суспільства, законів функціонування держави, звички перекладати відповідальність за усе на так зване «керівництво», вважаючи себе «маленькими українцями», як, на жаль, полюбляв висловлюватись Президент В. Ющенко. І чи не час визнати за абсолютну істину слова С. Петлюри сторічної давнини: «Нема тої сили, яка переможе свідому себе націю, нема того чину, який примусить воскреслу Україну вернутись до ярма старого ганебного!» [Петровський 2018: 130].

Мається на увазі що саме через воскресіння духу надається кожній людині можливість розуміння відносно свого життєвого шляху, пізнання життєвої долі не на рівні біологічних процесів та тілесного розуміння буденних потреб, а на рівні вольового та розумного спрямування, від чого користь як людині так і суспільству в цілому.

Зважаючи на таку складну сутність людини, сучасні українські філософи Н. Хамітов і С. Крилова пропонують розглядати проблематику людського буття, використовуючи методологію метаантропології, яку вони розуміють як

«філософію буденного, граничного, метаграничного її буття» [Хамітов, Крилова 2019: 256].

Ми її застосовуємо, вважаючи, що вона справді виходить із цілісної внутрішньої сутності людини, свідомої необхідності йти шляхом (метод і є шлях) самовдосконалення.

Саме філософія закликає до розуму в діях людини, а не на настанови біблейних текстів, зокрема це йдеться в тексті Нагірної Проповіді: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» [Біблія 1994 Матв.: 5, 48] та «Шукайте ж найперше Царства Божого і правди Його» [Біблія 1994 Матв.: 6, 33] не лише на Небі, але й на Землі.

Ми також звертаємось до філософії І.С. Еріугени, який зокрема відзначав, що, по-перше, «воля творить людину, але не навпаки» [Еріугена 1969], по друге «справжня філософія є справжня релігія і, навпаки, справжня релігія є справжня філософія» [Еріугена 1969].

Відзначимо, що не слід, як це звично трапляється, тлумачити використані цим філософом поняття янгол чи Бог в суто церковному варіанті. Йдеться про те, що євангельські тексти слід відносити до високих здобутків літературного мистецтва, до культурних надбань, які апелюють до відчуттів людини, надаючи їм статусу почуттів, які єднають людей.

Зміст слова янгол, якщо використати герменевтико-семантичний підхід, це вісник, який сповіщає про те, що людина здатна на інший, ніж виключно рефлекторний, спосіб взаємодії з іншими людьми. Й без людини вісті від різних шаблів еволюційного розвитку живих організмів надходили невпинно. Звідси й принцип єдності розвитку у філогенезі та онтогенезі. І така спадкоємність є тим, що фіксується поняттям Бог. Звідси й висновок Е. Морена про те, що культура природної еволюції передається людському роду. Якщо навпаки – то це руйнування природи.

Таким чином, кожна людина, обравши свій життєвий шлях, здатна піднятися над собою як біологічною істотою, долаючи при цьому буденні вольові інтенції й заміняючи їх вольовими інтенціями граничного й, нарешті,

метаграницного вимірів буття людини, які «органічно наповнені щастям, для кожного своїм, унікальним, особистісним, але таким, що закликає до діалогу з Автором іншого щастя» [Хамітов, Крилова 2019: 265].

Таке піднесення справді заслуговує на те, щоб людина мала право величати себе Автором з великої літери. Із цією думкою ми, безумовно, погоджуємося.

Враховуючи зазначені рівні/сходи самовдосконалення, спробуємо дати визначення ключових понять, які є провідними для даного дослідження. Це, насамперед, поняття *людина, нотаріус, суспільство, буття, феномен*.

Людина від самого початку свого народження усвідомлює себе у своїй біологічній, природно-тілесній природі. Для зовсім раннього дитячого віку це нормально, адже він охоплює також і період, позбавлений пам'яті про своє життя. Процес самоусвідомлення започатковується разом із пробудженням в людині мови не лише як засобу комунікації, спілкування, врешті, соціалізації, але й засобу самоствердження [Аксьонова 2013: 104].

Не випадково, а з об'єктивною необхідністю людина заявляє про себе займенником Я. Підтвердженням цього є власний тілесний організм. Звідси й мотивація поведінки, визначена внутрішніми душевними спонуканнями, жорстко підпорядкованими потребам тілесно-фізіологічного життєзабезпечення. Так формується егоцентрична життєва установка, адже досить тривалий період часу в русі перебуває тіло. Що стосується духу як суб'єкта пізнання, спрямованого на пізнання об'єктивного розуму, природу, її закони, то за Гегелем він підпорядкований тілесній душі. А це і є початок філософії, яка має цю об'єктивність брати до уваги.

На буденному рівні зазначений і тілесно визначений егоцентризм домінує впродовж усього життєвого шляху людини. Навіть у системі освіти, яка покликана соціалізувати людське его, соціалізовані знаннями вихователі дошкільних дитячих закладів, вчителі шкіл й викладачі закладів вищої освіти, роблячи перекличку, чують відповіді «Я».

Аналогічно в політичному житті: людина ідентифікується в паспорті за фотографією, нині – й за відбитками пальців.

Це правильно й об'єктивно, хоча тут також можна запропонувати певні зміни. Але не в дусі тоталітарної максими, згідно якої «Я – остання літера в алфавіті», оскільки в житті вона завжди перша. Загалом, бажаючи підтвердити свою реальність, людина вказує на себе вказівним пальцем, або ж всією долонею чи стиснутими в кулак усіма пальцями.

Система освіти покликана соціалізувати людське Я, насичуючи його знаннями, які виходять за межі, за його граничні тілесні виміри. Це постає для людини у вигляді стресових ситуацій, адже вимагає розвитку душевних інтенцій, не прив'язаних безпосередньо до розмірів тіла і його потреб.

Безумовно, що саме тіло, будучи мікрокосмом, спонукає до подолання його власного об'єму. Адже воно потребує для свого життєвого росту постійного споживання тих матеріальних об'єктів, з яких воно складається і без яких не може існувати. Так об'єктивно формується буденний світогляд як душевний потяг до свого природного материнського лона. Тим самим чином започатковується й вихідний принцип філософії, сформульований ще античними філософами: людина як мікрокосм тотожна макрокосму.

Вищенаведене чудово виразив єврейський філософ XI-го ст. Соломон ібн-Іегуда ібн-Гебіроль у праці «Джерело життя»: «Мікрокосм, тобто людина, за своїм порядком і за своєю будовою подібний макрокосму, тобто Всесвіту. Субстанція розуму, найбільш тонка, проста й піднесена зі всіх субстанцій мікрокосму, не з'єднується безпосередньо з тілом, бо душа і розум суть проміжні ланки між ними обома. Подібний же порядок повинен існувати і в макрокосмі; таким чином, найбільш проста й піднесена субстанція не з'єднується безпосередньо з тілесністю, тобто субстанцією, носієм категорій» [Пларіон, митрополит 1994: 79].

Подальше розширення меж відбувається на рівнях, що в міфології мають назву *анімаїзму* й *анімізму*. Анімаїзм означає надання диханню – *animates* – «одухотворений – віра в безособову одухотвореність усіх предметів і явищ

навколишнього світу» [Словник іншомовних слів 2000: 40] – космічного статусу. Все, з чого складається Буття, все перебуває у стані руху, тому нічого не помирає, не зникає, а лише постійно втілюється в усі об'єкти природного буття. Для філософського світогляду це дає підстави стверджувати безумовну й абсолютну істину, згідно якої все в Бутті підлягає дії Закону, який для різних у своїй безкінечній множинності об'єктів модифікується на певні закони, яким вони підпорядковані, якими вони «дихають». Анімізм – *anima, animus* – «віра в існування душі і духів, що нібито управляють усім матеріальним світом» [Словник іншомовних слів 2000: с. 41].

Так формується образно-асоціативна свідомість як завершення уявлень людини про без-межність і без-граничність свого власного обмеженого буденного існування. Звідси – вчення про переселення душ, що у філософському пізнавальному мисленні тотожне мисленню та сутності. А саме: бути суб'єктом поєднання різноманітного, даного органам відчуття, в Єдине, в Закон, в Розум.

Наступні складові міфології – *магія і фетишизм*. Магія як віра людини в реальну можливість «спілкуватись» із природними явищами і об'єктами об'єктивно виростає з усіх попередніх складових, оскільки, по-перше, людина як субстратно, так і субстанціонально подібна природі; по-друге, душа перебуває у всіх природних об'єктах і перебуваючи в тілі людини, вона неодмінно зберігає пам'ять про її життєво необхідні потреби. Отже, використовуючи певні ритуальні обряди, певну мову, можна налагодити контакт зі світовою душею і викликати певні явища, які заважають злагодженому життю людини як із собою самою, так і з іншими людьми та природними процесами.

Проте таке спілкування не є доступним кожній людині. Переважна більшість людей долає буденну свідомість на рівні віри в матеріальну безпосередню єдність людини і природи, передаючи функцію духовної єдності певним представникам свого соціуму, які здатні не лише до поклоніння, але й до впливу на природні й суспільні процеси, використовуючи для цього методи,

дієві лише завдяки зусиллям віри. Перша категорія фетишизує якісь матеріальні об'єкти самі по собі, або ж вироблені самими людьми із матерії природи артефакти, поклоняючись їм з тієї причини, що вірить в їх цілющі властивості для себе.

Таким чином можна припустити те, що будь – яке суспільство, поділяється на тих, хто, задовольняється межами свого буденного існування і тих, хто, дивлячись на зоряне небо, звертається до духовних цінностей.

Першим вони недоступні, тому звертаються до образів і зображень божества як володарів буття, що є позитивним моментом, адже розвиваються найрізноманітніші види образотворчого мистецтва.

Так, ми вважаємо, відбувається піднесення свідомості людини у формі властивої лише їй самосвідомості до рівня, який називається метаграницним буттям. Для масової свідомості це сутність, асоційована з Богом; для свідомості, яка набула статусу самосвідомості, це спілкування з Розумом буття, що має форму, як відзначає М. Мамардашвілі, «трансцендування». Аналізуючи вчення Платона, він його позицію пояснює таким чином: «Є трансцендування, але немає трансцендентного. Є дія в людині якоїсь сили, але приписувати їй ціль і спрямування у вигляді предмета, на який вона спрямована, ми не маємо права. Як філософ, Платон не міг цього сказати. Можна перебувати в стані трансцендування, але завоювати точку зору і подивитись, що трансцендентно передбачається, – неможливо. ...Ось це рефлексивне дублювання або зосередження у своїй свідомості і тим самим замикання трансцендування на собі і є, згідно Платона, сутність. Сутність – це таке уявлення про предмет, яке виникає відносно предмета в акті рефлексивного зосередження на прояві в собі трансцендування. ...Не можна описати трансцендування з боку, можна лише задати свідомість трансцендування. І ця свідомість і є той матеріал, із якого вибудовуються наші істинні поняття про речі зовнішнього світу» [Мамардашвили 1990].

На користь такого розуміння сутності або ж природи речей те, що філософія, яку Арістотель визначив як процес «мислення про мислення» [Арістотель 2000].

Отже, в якості основного правила пізнання сутності буття в цілому і буття окремої людини є основним положення про принципову сутнісну єдність людини як мікрокосму і макрокосму. Тому складно передати вище призначення людини тим, хто не здійснює відзначене трансцендування себе у всевіт світ і всевіт в себе.

Аналогічну позицію розвивають й сучасні вітчизняні філософи Н. Хамітов та С. Крилова. Вводячи людину на вищу метаграницю сходінку буття, вони зазначають, що на ній «відбувається вихід за межі буденного буття з його безособовою (нам здається, що йдеться про без-особистісне, а не безособове – авт.) завершеністю і граничного буття з його незавершеністю і усвідомленою екзистенціальною відокремленістю» [Хамітов, Крилова 2019: 258]. Саме тому «у метаграницному бутті процес трансцендування, який визначає людське буття взагалі, зазнає фундаментальної метаморфози. Спираючись на традицію екзистенціальної філософії, це буття можна було б співвіднести із трансценденцією і назвати антропо-трансценденцією» [Хамітов, Крилова, 2019: 259]. Її суть в тому, що людина відкриває не лише себе для себе і для світу на найпотаємнішому рівні, але й для інших. Звичайно, що найперше для тих, хто йде таким же шляхом.

Дійсно, такий шлях для кожної людини є дійсно складний, навіть К. Ясперс відзначав про складність відкриття себе самого, зокрема він писав: «від самотності рятує не світ, а самобуття, яке встановлює зв'язок людини з іншими. Ця *єдність володарів самобуття* є невидима дійсність суттєвого. Оскільки об'єктивного критерію надійності самобуття не існує, вона не могла бути об'єднана в групи влади. ...В цьому їх слабкість, сила їх може зберігатись тільки в невидимості. ...Подібна *близькість володіючих самобуттям людей* – найкраще, що може бути дароване нам сьогодні. Ці люди слугують один другому гарантією того, що буття існує» [Jaspers 1991].

Отже, визначення сутності людини потребує розуміння того, як вона проявляє себе в процесі її життєдіяльності. Такий аналіз потрібний, оскільки головною концепцією походження філософії є міфологенна.

Остання ж обрана нами як основа аналізу феномену людини – нотаріуса в суспільстві, для яких правосвідомість в цілому та зокрема нотаріально-правова свідомість є основою, ядром, центром кристалізації різноманітного в щось цілісне, Єдине.

Хочеться підкреслити, що сучасна людина, залежачи від інших людей та складаючи разом із ними суспільство, фактично перебуває в тій самій позиції, як і людина міфологічна. Адже усі люди не тільки родом із дитинства, але й з міфологічної свідомості. Як це позначається на феномені людини-нотаріуса і сутності суспільного прошарку, який вони складають, буде розглянуто в наступному підрозділі.

Перейдемо до інших важливих понять, які покликані вирішити обрану проблему дослідження.

Обґрунтовуючи методологію дослідження, ми опираємося на вчення Гегеля, який чітко відзначив саме методологічний статус понять. Для прикладу можна навести одно з його положень. «Метод виник як поняття, що *знає себе самого*, що має своїм предметом себе самого як настільки ж суб'єктивне, наскільки й об'єктивне абсолютне, і, отже, як повна відповідність між поняттям і його реальністю, як існування, яке і є саме поняття» [Hegel 1972]. Звідси: «Метод є тому *душа і субстанція*, а щось осягнене в понятті й пізнане у своїй істині лише тоді, коли воно *повністю підлегло поняттю*» [Hegel 1972]. При цьому він наголошує на відмінності між сприйняттям людиною об'єктів буття, коли вони залишають у свідомості людини свої *зовнішні* форми, отже, при повторному сприйнятті *впізнаються*, і процесом *пізнання*, який передбачає відкриття *внутрішніх основ*, яким вони підпорядковуються. «Безпосередність чуттєвого споглядання *різноманітна і одинична*. Але пізнання є понятійним мисленням; тому його початок також наявний *тільки в стихії мислення*; він щось *просте і всезагальне*» [Hegel 1972]. Буденний рівень буття свідомості

людини задовольняється простим і всезагальним, адже різноманітне як всезагальне саме собою впливає на органи відчуття. Натомість граничне й метаграничне потребують методологічно спрямованого пізнання.

Отже, розглянемо сутність людини, яка обрала для себе професію нотаріуса.

Будь-яка професія передбачає виконання певних функцій. При цьому вкрай важливо, щоб у людини, яка її обирає, було внутрішнє душевне бажання до їх виконання. Отже, об'єктивно людина покликана до актуалізації свого духовного потенціалу. Оскільки діяльність людини суть ніщо інше, як продовження дії природних процесів. В іншому випадку буде руйнація природного середовища, як і самої людини. В наш час це цілком очевидно, хоча філософи попереджали про негативні наслідки відсутності такої взаємодії ще на початку зародження філософії.

Проблема вибору людиною способу власної життєдіяльності є складною. Філософи, яких відносять до екзистенціалізму, достатньо всебічно її осмислили. На підтвердження сказаного нами, наведемо думку видатного мислителя ХХ-го ст. М. Гайдеггера. «Відповідність Буттю суцього залишається нашим постійним місцеперебуванням. Проте спеціальною і втілюваною нами домінантою поведінки вона постає досить рідко. Тільки коли це відбувається, ми вперше, власне, відповідаємо тому, з чим має справу філософія, яка крокує шляхом до Буття суцього. Відповідність Буттю суцього і є філософія, однак тільки тоді й тільки тоді, коли ця відповідність здійснюється, і саме тому розкривається й розширює своє розкриття» [Heidegger 1962].

Можна звернути увагу на головні моменти даного посилання. По-перше, така відповідність звісно є рідкістю. Звідси й феномени неврозів та нестабільного душевного стану, який досить часто супроводжує людське життя. По-друге, способу власної життєдіяльності має відповідати внутрішнє покликання людини.

Прискіпливо аналізуємо, адже об'єктом нашого дослідження є людина, включена в нотаріат як «систему органів і посадових осіб», головними із яких є

нотаріуси. Звідси витікає очевидний логічний висновок: при виборі професії важливо реалізувати суще в собі таким чином, щоб воно адекватно відповідало суцщому, яке визначає професія. Особливо такою, якою є професія нотаріуса з огляду на те, що це такий феномен, який з позицій суцщого в бутті суцщільства є чи не найважливішим, якщо розуміти суще на метаграничному рівні буття. Адже це той рівень, який встановлює гармонійно злагоджений спосіб існування суцщільства і який є бажаним для всіх.

Підхід герменевтичний дозволяє розкрити ту відповідальність, що несе в собі голос буття суцщого як водночас його логос.

Логіка вимагає жорсткого дотримання вимог її законів. Бзпосередньо це стосується закону тотожності. Його вимога в тому, що, перш ніж обговорювати будь-яку проблему, потрібно визначити зміст понять, який би був спільним для всіх учасників. Тільки тоді, коли буде знайдено спільний знаменник, можна розраховувати на об'єктивний результат у вигляді відповідності суцщого в бутті людини і бутті суцщільства.

Закон України визначає нотаріат наступним чином: «Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України 1993: Ст.1].

Визначення, які надає законодавчий орган держави відносно правових норм, дещо відрізняються від тих, які надає філософія. Остання послуговується поняттями, визначення яких надаються через рід і видові відмінності. Тому розвиток знання здійснюється в процесі постійного внесення певних відмінностей, які враховують зміни в функціонуванні об'єкта. Це якоюсь мірою відноситься й до об'єктів природи, але найбільшою мірою до суцщільства як динамічного соціально-духовного організму [Фурса 2003, Фурса, Щербак, Евтушенко 2014, Черниш 2000]. Право, як ми вище зазначали, являючись органічною складовою філософії, отримавши статус закону, вже має діяти як

незмінна константа. Принаймні до того часу, доки його об'єм і зміст не зміняться новим рішенням законодавця.

Здійснюючи філософський аналіз феномену нотаріату, головними суб'єктами якого є нотаріуси, потрібно враховувати зазначені відмінності у визначеннях правових понять. Законодавче визначення, як правило, носить директивно-імперативний характер. Він чітко виражений у відомому вислові: *dura lex, sed lex* – закон суворий, але це закон. Філософське визначення понять відрізняється тим, що воно передбачає усвідомлене розуміння суб'єктом виконання вимог закону. Гуманістичний статус поняття полягає в тому, що воно не лише відображає внутрішню сутність об'єкта, але й внутрішнє переконання людини в тому, що насправді має місце єдність мислення про об'єкт з позицій об'єктивної логіки пізнання і буття мислення самої людини, яку зобов'язують до виконання. Далеко не завжди це збігається, тому досить часто приписи законів не виконуються.

Що стосується практики нотаріату, то тут невиконання неприпустиме.

Наведене визначення нотаріату фактично ігнорує філософський підхід.

Маємо на увазі, що основний принцип філософії направлений на пізнання себе в ньому не відображено. Можливо припустити, що інакше й не можна було, оскільки йдеться про його визначення в якості «системи органів і посадових осіб». Звичайно, що цей, на нашу думку, недолік компенсується в наступних статтях і розділах. Проте на нього слід звернути увагу, якщо врахувати вимогу філософського принципу єдності початку і принципу.

Для філософії початок – це насамперед людина безвідносно до того, є вона посадовою особою чи ні. Вона у своєму бутті завжди випереджає себе в якості посадової особи.

Людину зобов'язує до певних дій властивий їй внутрішній потенціал у вигляді тих здібностей, які вона здатна реалізувати. Тому, обираючи професію, а потім і посаду, важливо, з одного боку, самій людині дослідити відповідність здібностей вимогам, визначеним посадовими інструкціями; з іншого, керівним органам будь-якої суспільної структури здійснити аналіз такої відповідності.

Аналіз крові людини об'єктивно свідчить про стан її здоров'я. Але ж всі органи держави, суспільства в цілому, ніщо інше, як їх кровоносні судини, що забезпечують його здоров'я. Постійні потрясіння, що супроводжують історію людства, історію суспільств, підтверджують те, що, організовуючи їхню діяльність, не враховують зазначеної відповідності індивідуальної свідомості з тими відомостями, які визначають суспільне буття і які відомі з текстів вчень видатних мислителів.

Найперше, що потрібно людині, яка обирає для себе професію нотаріуса, це знати: а) сутність правосвідомості, сконцентровану в нормах права, які набули чину закону; б) факти, що мають юридичне значення; в) певні нотаріальні дії, які мають чин юридичної відповідності.

Візьмемо до уваги те, що оволодіння будь-якою професією передбачає відповідний рівень кваліфікації людини. Тому наведемо основні смисли, які визначають терміни *кваліфікація* і *професія*.

Оскільки це запозичені терміни, звернемось до латинського словника. Слово *кваліфікація* складне, його формує *quails* – якийсь предмет обговорення з позицій його якості [Дворецкий 1976: 842]; також *facio* – робити, виховувати, формувати, виробляти, породжувати, виділяти, проголошувати, створювати, складати, писати, дозволяти, надавати, вчиняти, діяти, поводитись, здійснювати, приносити в жертву, благодатно діяти, допомагати, бути корисним, мати значення і т. п. – всього наведено 41 випадок застосування [Дворецкий 1976: 412].

Словник іншомовних слів наводить таке визначення: «Кваліфікація – 1) ступінь і вид професійної виучки працівника, наявність у нього знань, уміння, навичок, потрібних для виконання певної роботи. 2) Характеристика певного виду роботи, яка визначається залежно від її складності, точності й відповідальності» [Словник іншомовних слів 2000: 263-264].

Щодо терміну *професія* зазначений словник наводить таке визначення: «професія (від лат. *professio* – офіційно зазначене поняття, фах) – рід трудової

діяльності, що вимагає певних знань і трудових навичок і є джерелом існування» [Словник іншомовних слів 2000: 470].

Звичайно, що вибір професії вимагає від людини постійного вдосконалення умінь, знань, навичок трудової діяльності, що дозволяє вважати людину *професіоналом*, який заслуговує на те, щоб йому відповідні організації забезпечували якісне існування.

Для того, аби стати кваліфікованим професіоналом, потрібно позбуватись впливу на кваліфіковану діяльність змісту споріднених, або ж співзвучних термінів, якими є *профан* і *профанація*, неприпустима для професіоналів. Тому варто навести також і їх значення. «Профан (лат. profanus) – 1) У Стародавньому Римі непосвячений; той, хто не має права ходити до храму. 2) Некомпетентна особа, не обізнана в якійсь галузі; неук. *профанація* (лат. profanation, від profane – оскверняю) – 1) Початкове значення – неповага до святині, наруга над пам'яттю. 2) Неуцке перекручення, опошлення чогось; зневажливе ставлення до чогось загальноновизнаного» [Словник іншомовних слів 2000: 470].

Наведені визначення дозволяють побачити в них усі три виміри буття будь-якого феномена, пов'язаного із професійною діяльністю людини. Якщо йдеться про буденний рівень визначення професії *нотаріуса*, то, на жаль, обидва цитовані словники наводять саме його. «*Нотаріус* (від лат. notaries – писар, секретар) – службова особа, яка засвідчує, оформляє різні юридичні *акти* (договори, заповіти, довіреності тощо)» [Словник іншомовних слів 2000: 394]. Між тим це суперечить тим смислам, які наведені в термінах *кваліфікація* та *професія*. Тому надалі ми розглянемо його як феномен суспільного буття людей і людину-нотаріуса як суб'єкта граничного й метаграничного рівня власного буття.

Важливо також розглянути різні рівні розуміння самого поняття «*феномен*». Це тим більш потрібно, оскільки існує цілий філософський напрямок, визначений як *феноменологія*. Його сутнісний зміст полягає в тому, що для розкриття граничних можливостей людської свідомості в її

самопізнавальних інтенціях необхідно розвивати максимально досяжний рівень трансцендування. Це, в свою чергу, дозволяє, з одного боку, не ігноруючи світ матеріальних об'єктів, постійно розширювати світ так званих «чистих сутностей», які відкриваються свідомості як фактично об'єктивній реальності, яку людина відкриває в собі самій, позбавляючись при цьому суб'єктивності, джерелом якої є також і матеріальні об'єкти.

Окрім зазначеної причини цього вимагає обраний нами предмет дослідження, яким є феномен нотаріуса й, отже, соціум таких людей. Адже не йдеться про окрему людину, яка обіймає посаду нотаріуса чи його помічника. Тим паче не про нотаріуса як *секретаря* чи *писарчука*. Йдеться про феномен людини, яка у своїй самосвідомості не мислить себе у суто механічних і буденних функціях, як не вважають таку категорію людей секретарями та писарями й особи, які звертаються до відповідних нотаріальних установ задля надання своїм професійним справам офіційного політико-правового статусу. Це означає, що феномен нотаріуса, феномен людини-нотаріуса, феномен наявності в суспільстві відповідної інституції, наявність законодавства про нотаріат за своєю сутністю являє собою політико-правовий і водночас соціокультурний духовно-практичний феномен.

Таким чином, нотаріус в його філософському визначенні являє собою спосіб буття, який формує елітні структури суспільства не за критеріями матеріального достатку, а за якісними критеріями. Адже розвиток суспільства якраз і зумовлений боротьбою еліт, які в своєму бутті долають буденність, підносячи і себе, і суспільство на рівень, який ми визначаємо як граничний і метаграничний. Звичайно, що не йдеться про боротьбу за політичну владу, як це властиво буденним стереотипам про те, що партійно-політичні об'єднання мають своєю головною метою боротьбу за владу в державі. Тому суспільство й не вважає такі політичні партії, як і їх лідерів, представниками еліти. Йдеться про боротьбу за досконалість, за надання своєму повсякденному професійному буттю соціокультурного статусу, оформленого як взірець для наслідування тим «надзвичайним здібностям і властивостям», про які вище йшлося при аналізі

змісту терміна феномен, а не боротьбу за владу в державі. Йдеться, нарешті, про боротьбу за формування у народній свідомості поваги й пошани до тих категорій людей, завдяки діяльності яких відбувається гуманістичний поступ суспільства.

Переконані, що суспільна верства нотаріусів як представників правничої спільноти, значною мірою відповідає вище наведеним міркуванням. Адже моральне як належне чітко корелює з етико-правовим, створюючи розумно-вольовий спосіб життєдіяльності як за освітою, так і за професійно-кваліфікаційними вимогами, яких потрібно дотримуватись щоденно. Для масової буденної свідомості це може сприйматись як щось штучно створюване. Для людини, що знаходиться в граничному й метаграничному бутті, це, на нашу думку, ніщо інше, як слідування належному, як її творення вже не природною еволюцією, а усвідомлено в контексті соціокультурного розвитку. Звичайно, що також еволюційного, але й для певної й постійно збільшуваної чисельно частини суспільства прискорено-еволюційного, якщо виникає така потреба.

Отже, спробуємо надати суспільству понятійне визначення.

На буденному рівні воно сприймається як спільнота суб'єктів, індивідів, що довгий час мешкають на певній території. Як наслідок, формуються стійкі звичаї, обряди, які єднають їх. Головним чинником при цьому є спільна для усіх мова, зміст якої всім відомий.

Проте, будучи первинною, вона залишається дієвою впродовж усієї історії, що потрібно враховувати, розглядаючи зазначені суспільство-утворюючі чинники, властиві наступним формам історичної спільності, якими є *народність, народ, нація*, не як прояв архаїчних атавізмів свідомості, а як фактори, ігнорування яких спричиняє до того, що історія людства є водночас історією постійних воєн поміж різними типами суспільств.

Дослідники етногенезу наголошували на причинах такої нерозумної поведінки народів. Л. Гумільов так відповідає на поставлене ним же питання: «Але що ж таке сам етнос? Це той чи інший колектив людей (динамічна

система), який протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам («ми» й «не ми»), який має свою особливу внутрішню структуру та оригінальний стереотип поведінки» [Гумилев 1994]. При цьому зазначає, що такий поділ на своїх і чужих відбувається на підсвідомому рівні. Фактично, об'єктивно. Адже «етнос – явище не біологічне й не соціальне, а маргінальне, таке, що перебуває на межі соціосфери й біосфери» [Гумилев 1994].

Важливим, на його переконання, етногенним чинником є «пасіонарність – здатність людей до підвищеної активності, вкоріненої в їх психології, яка генерує антропогенні ландшафти... Пасіонарність – це характерологічна домінанта, це непереборне внутрішнє прагнення (усвідомлене або частіше неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на реалізацію будь-якої цілі, причому досягнення цієї цілі, як правило ілюзорної, уявляється даній особі більш цінним від самого життя» [Гумилев 1994].

Яке це має відношення до сучасного суспільства? Відношення пряме, оскільки в ході історії родо-племінні етнічні спільноти з'єднуються з іншими, вносячи в нові спільноти певний хаос. Тому створення полі-етнічних суспільств породжує появу їх політичної організації, в основі якої міститься новоутворена інституція, якою є держава.

Платон і Арістотель створили політичну філософію, тісно пов'язану з правовою регуляцією взаємовідносин між людьми в межах одного полі-етнічного суспільства. При цьому вони вважали, що держава як управлінський суспільний інститут є органічною для людей, через що «хто живе в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, поза державою, той або недорозвинена в моральному відношенні істота, або надлюдина» [Арістотель 2000].

На думку Арістотеля той, хто створив державу, подарував людству безумовне благо. Всі люди без виключення бажають справедливості, а «поняття справедливості пов'язане з уявою про державу, тому що право, яке служить мірилом/критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичної спільності» [Арістотель 2000].

Можна стверджувати, що людина, визначена філософом як політична істота, здатна організувати своє буття не просто як суспільне, а саме як суспільно-політичне, завершене інститутом держави. Така здатність до духовного сходження на рівень граничного й метаграничного буття дається завдяки тому, що лише заняття філософією як процесом «мислення про мислення», можна подолати буденність із її схильністю до «зоологічного індивідуалізму». Платон вважав, що «хто мудрий, до мудрості не прагне. Але не займаються філософією і не прагнуть стати мудрими знову-таки й невігласи. Саме тим і погане невігластво, що людина ані прекрасна, ані досконала, ані розумна цілковито задоволена собою» [Платон 1969].

Бажаючи утвердження справедливості, яку забезпечує держава через свої управлінські інститути, вона далеко не завжди згодна сплачувати податки, брати на себе військовий обов'язок по її захисту, підпорядковуватись правовому законодавству тощо. Тому тут уяви недостатньо, має бути усвідомлене розуміння її необхідності в єдності індивідуальних та загально-суспільних координат.

Пересічна людина, визначена такою в будь-якому вченні як суспільна істота, не діє узгоджено, злагоджено, гармонійно зі всіма іншими людьми, якщо суспільство сприймається нею як суто механічна сукупність, а не як продукт усвідомленої необхідності бути соціальною істотою. Можливо, що така ситуація обумовлена тим, що мова, як фактор комунікативного спілкування, засвоюється позасвідомими зусиллями. Звідси уміння говорити сприймається як уміння мислити. Але не аналітико-синтетично, не понятійно, а образно-асоціативно.

Положення про те, що людину сформувала сумісна праця і мова, не слід розуміти в тому сенсі, що йдеться про фізичну працю. Це, насамперед, праця над внутрішнім змістом, який міститься у мові, у писемних текстах. Батьки церкви, якими були філософи, розуміли таку функцію мови, тому надали текстам моральної філософії статус Священного Письма. Тобто, вони виконали настанову Платона, згідно якої «людина зобов'язана осягати загальні поняття,

що складаються з багатьох почуттєвих відчужень, але зведених розумом воедино. А це і є пригадування того, що колись бачила душа наша, коли була супутня богу, зверхньо дивилась на те, що ми тепер називаємо буттям, і, піднявшись, заглядала в істинне буття. Тому, по справедливості, окрилюється тільки розум філософа, пам'ять якого в міру сил завжди звернена до того, в чому й сам бог проявляє свою божественність» [Платон 1969].

Поступ в осягненні й, відповідно, досягненні масовою людиною такого розуміння свого покликання дуже повільний. Навряд чи його можна прискорити, але завдання філософів у тому, щоб розширювати коло тих, хто окрилений не лише думкою про Бога, але й бажанням підвестись до рівня трансцендентних вимірів Буття, залишаючись при цьому серед звичайних людей та створюючи коло однодумців. Їх наявність здатна дещо прискорити вплив на буденну свідомість і буденні уявлення про сенс людського буття.

Також потрібно відзначити Х. Ортега-і-Гасет, який вказував про відсутність суттєвого поступу в якісній зміні буденної свідомості мас. Користуючись усіма благами досягнень, які стали наслідком напруженої розумно-вольової пізнавальної діяльності вчених, філософів, митців, свідомість мас не демонструє своєї поваги до них. Він зокрема стверджував: «Маса – це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації. Отож під масами не слід розуміти головним чином «робітничі маси». Маса – це «рядова людина». Отак проста кількість – юрба – перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а являється повторюванням загального типу» [Ортега-і-Гасет 1994].

Наведені нами думки видатних філософів і мислителів зумовлені тим, що український народ, який складає переважну більшість в суспільстві, на жаль, досить консервативний. З одного боку, йому властивий індивідуалізм, що заважає йому бути свідомим і активним суб'єктом власної національно визначеної державотворчості.

На користь такої думки є соціологічні опитування відносно того, як би він на кожний наступний рік вирішив питання державної незалежності. Кількість

вже впродовж понад трьох десятиліть не досягала 90 відсотків, отриманих у грудні 1991-го року. Були роки, коли показник був меншим від двох третин. З іншого боку, індивідуалізм не дозволяє брати за приклад представників національної еліти, представлені як минулим, так і сучасним. Особливо неприємними для слуху «мас» є оцінки ментальних рис «спеціально кваліфікованих» українських «одиниць» із боку вітчизняних класиків минулого, наведених нами вище.

Тим паче об'єктивні кваліфікаційні характеристики відсутні в наш час, коли політично некоректно давати їх народу, який є виборцем. Можливо, що соціальна верства людей, які складають люди-нотаріуси, при належних зусиллях з боку державних інституцій, здатна позитивно вплинути на подолання інерції буденної свідомості на користь особистісної та філософської. Мегагранічний вимір буття [Хамітов 2022] – далека перспектива.

Ортега пояснює якісну різницю між елітою, яку називає «спеціально кваліфікованими одиницями», та масовою людиною, схильною до стереотипної поведінки.

При аналізі суспільства ці відмінності потрібно враховувати, інакше складно отримати його об'єктивну характеристику. Головною властивістю в такій кваліфікації є нестримний потяг людини до творчості, до подолання конформізму, чому сприяє прагнення до пошуку та відкриття незвіданих ніким раніше засобів розвитку. Тому це не оригінальність дикуна, а прагнення стати вільною індивідуальністю, позбавленою несвободи.

Об'єктивно за своїм покликанням людина створена для творчості. З іншого боку, проявити свободу волі як засіб для цього не так легко, адже є суспільні норми поведінки, які також об'єктивно необхідні. Тому творчий вибір залежить від того, настільки вона у своєму самопізнанні здатна слідувати внутрішньому душевному поклику, узгоджуючи його з тим, якою мірою його реалізація відповідатиме також і суспільним потребам. В цьому суть екзистенціального й соціокультурного діалектично оформленого способу

життєдіяльності людини, яка свідомо обрала для себе творчий суб'єктно вивірений шлях.

Пропозиція Ортеги щодо якісних змін в бутті людини й суспільства, наведена ним у праці «Дегуманізація мистецтва», наступна: «Життя не позбавлене почуттів і пристрастей, але ці почуття і пристрасті, очевидно, належать до іншої психічної флори, ніж та, що властива ландшафтам нашого первісного «людського життя». Це – вторинні емоції; ультра-об'єкти пробуджують їх у художнику, що живе в середині нас. Це – специфічні естетичні почуття. ...Естетична радість для нового художника народжується з цього тріумфу над людським; ...Натовп думає, що це легко відірватись від реальності, тоді як насправді це найтяжча справа у світі» [Ортега-і-Гасет 1994].

Можна припустити що Ортега говорить про таланти в людині. Але це реальність, яка звертається не до абстрактно-понятійного мислення, а до образно-асоціативного.

Таким чином, відкрити реальність останнього набагато важче. Спосіб формування нової еліти передбачає вибір шляху пізнання [Ортега-і-Гасет 1994].

Ми свідомо навели таке посилання, оскільки, будучи в кількісній меншості, нотаріуси як спільнота є носіями правових знань, яким наданий статус законів. Навряд чи можна стверджувати, що майже абсолютна більшість українських громадян є носіями правосвідомості на такому рівні. На користь цього звична й постійна практика їх прийняття законодавцями «за скороченим регламентом», а потім також постійне «внесення змін», хоча атрибутивною ознакою закону є його незмінність.

Цілком зрозуміло, в нашому дослідженні йдеться про боротьбу людини з собою самою як особистістю, що вмотивована певними системами цінностей.

Посилаючись вище на метаантропологічну концепцію Н. Хамітова і С. Крилової, ми тому й обрали їх наукову працю, присвячену феномену людського щастя.

Громадянське суспільство зароджується тоді, коли особи вступають між собою у взаємодію, яка за родовим статусом є обміном душевними

переживаннями, в основі яких не просто поділитись їх змістом, але й знайти співчуття, допомогу у відновленні рівноваги.

Таким чином, здійснюється структуризація соціокультурних явищ. Це, на думку П. Сорокіна, визначає соціокультурну складову суспільства. Її визначальними ознаками є, насамперед, мислячі, творчі люди як духовно розвинені особистості, які у своїй взаємодії між собою формують ціннісні значення й норми. Обмінюючись ними, вони утворюють соціальний зв'язок, при цьому на засадах чуттєвої істини не можна утвердити систему цінностей гуманістичних, як його основну.

«Тільки з появою *поняття* і починається *знання* (наука) в строгому сенсі слова. Взаємодія...з того моменту, коли в її потоці з'являється поняття, тобто, коли встановлюється обмін не тільки уявлень, сприймань і т. п., але й обмін понять (засвоєння і передача знань: навчання, наукові відкриття і винаходи і т. ін.), різко відрізняється від всіх інших видів взаємодії і стає винятково людським надбанням. ...Таким чином, світ понять – або логічна взаємодія – інакше – взаємодія понять – ось остаточна ознака чисто соціального (людського) явища. Звідси само собою випливає визначення соціального явища: соціальне явище є світ понять, світ логічного (наукового – у строгому сенсі цього слова) буття, який утворюється в процесі взаємодії (колективний досвід) людських індивідів» [Сорокин 1992].

Зважаючи авторитет не лише П. Сорокіна, але й усіх інших видатних мислителів, можемо вважати обгрунтованими наші міркування щодо змістовної методологічної спрямованості обраних понять, які дозволять, сподіваємося, довести безумовну суспільну значимість не тільки, й навіть не стільки, людей, які обіймають професію нотаріуса, скільки потребу розглядати їх, узятих у своїй наявній кількості, як соціо-духовний феномен, як соціальну структуру, соціальний страт (П. Сорокін), що, порівняно з іншими правовими суб'єктами, найбільшою мірою володіє всією сукупністю законодавчо-правових актів в їхньому якісно непорушному статусі. Усвідомлюючи це, суспільство, громадські організації, громадянське суспільство повинні сприяти тому, щоб

держава сприйняла цю спільноту хранителів закону і сприяла утвердженню його суспільство-утворюючого статусу.

При цьому нам важливо усвідомлювати, що наше дослідження є філософським. Тому важливе теоретичне значення для аналізу проблематики дослідження мають роботи сучасних українських авторів, які аналізують соціокультурні трансформації в глобалізованому світі, сучасні політичні, культурні, моральні, освітні тенденції українського суспільства, суб'єктність України у світі (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, М. Бойченко, В. Вашкевич, В. Воронкова, Л. Газнюк, О. Гомілко, О. Ківлюк, В. Кремень, Н. Кочубей, М. Нестерова, С. Пирожков, Д. Свириденко, С. Терепиций, М. Триняк, А. Ярошенко та ін.)

Евристично цінними для осмислення соціокультурних, екзистенціальних і особливо гендерних вимірів особистісного й соціального буття людини в контексті нотаріальної діяльності є дослідження Н. Хамітова і С. Крилової в координатах метаантропології й андрогін-аналізу. Даний підхід розвивається в роботах Л. Гармаш, Д. Діліпа, В. Калуги, Р. Кузьменко, Н. Павленко, А. Пашинської, М. Препотенської, О. Рубан, О. Романової, Л. Сулейманової та ін.

Теоретично продуктивними в контексті роботи є підходи дослідників у галузі філософії права, метаантропології права та юридичної герменевтики (С. Сливка, В. Плавич, А. Токарська, О. Щербина, О. Юркевич та ін.). Серед досліджень, які торкаються теоретичних і практичних питань нотаріальної діяльності, слід виділити праці А. Безклубого, М. Дьякович, О. Неліна, С. Фурси, В. Черниша, Л. Ясінської та ін.

Вивчення робіт указаних авторів показує, що аналіз екзистенціальних і соціокультурних вимірів сучасної людини і суспільства, а також розгорнуті дослідження нотаріату й нотаріальної діяльності доволі поширені в науковій літературі, проте ще відсутнє комплексне філософське дослідження феномену нотаріуса й нотаріальної спільноти в указаних вимірах. Це актуалізує необхідність нашого дослідження, здійснюється на стику соціальної філософії, філософської антропології й філософії права. Такий міждисциплінарний

характер роботи означає, що без наявності розуміння права на рівні метаграницного буття людини правники, особливо адвокати, будуть діяти і, як бачимо, досить часто діють протизаконно. Але про це йтиметься далі. Зараз перейдемо до наступного підрозділу, в якому спробуємо осмислити необхідний понятійний апарат й розробити методологію роботи.

1.2. Окреслення понятійного апарату і розробка методології дослідження

У попередньому підрозділі нами проаналізовані підходи до соціокультурних, екзистенціальних і професійних характеристик людей, яких законодавство визначає в якості нотаріусів, і які у своїй діяльності формують специфічну спільноту, що засвідчує правовий порядок в суспільстві в усіх сферах його буття. Зміст понять розглянуто під кутом зору методології соціально-філософського дослідження зазначеної проблематики.

Зазначимо, що поняття науки, будучи, з одного боку, «ідеальними типами», з іншого, являючись засобами проникнення в сутнісні виміри будь-яких об'єктів/суб'єктів пізнання, забезпечують евристичний, творчо-пошуковий ефект від їх застосування. Цим зумовлено структуру підрозділу.

Свідомість, будучи внутрішньою сутністю матеріального буття, дає підстави стверджувати, що в самій назві професії людини міститься її внутрішня сутність, адекватна її життєвому покликанню. На користь такого судження можна навести висновки сучасної генетики та пов'язаної з нею філософської антропології: йдеться про відкриття феномена імпресингу. Його суть в тому, що сама природа наділяє кожную людину певним життєвим потенціалом, який вона здатна актуалізувати, але який потрібно вчасно відкрити.

Отже, розглянемо ті смисли, які відображає слово *нотаріус* в самій внутрішній сутності людини, її свідомості.

Корінь слова *nota* має багато значень. Їх вкрай важливо не просто навести, але й виходити з того, що усі вони характеризують людину в її пізнавальному й суспільному статусі. Отже, «*nota, ae* 1) знак, відмітка, ознака; пізнавальний засіб; 2) письмовий знак, буква..; тайнопис, шифр; стенографічний знак; 3) пляма, родима пляма; 4) клеймо..; 5) чекан, штамп..; 7) характер..; 8) ярлик, етикетка, марка..; 9) вид, рід, розряд; 10) відмітна риса, властивість, якість; 11) почесна назва; 13) записка, письмо» [Дворецкий 1976: 676].

Варто також навести похідні слова від *nota*: «*notabilis, e* 1) чудовий, пам'ятний, пречудовий; 2) вражаючий, надзвичайний..; незвичний спосіб життя; 3) чітко видимий, помітний, відчутний» [Дворецкий 1976: 676].

Звернемо увагу й на таке розуміння: «*notatio, onis* 1) позначення, записування..; 2) описування, характеристика; 3) розгляд, спостереження; 4) призначення, обрання; 5) зауваження, осуд» [Дворецкий 1976: 676].

Спробуємо наведені ознаки наведених слів, в яких коренем є *nota*, спроектувати на їхню причетність і присутність як при підготовці нотаріусів у системі освіти, так і у вимогах до них в разі професійної діяльності.

Почнемо з аналізу вихідних значень *nota* в тій послідовності, яку наводить словник.

1. Відомо, що людину творить мова. Але слід наголосити, що не сама по собі мова створює людину, а лише в тому випадку, коли та свідомо розмірковує над прихованими за позначенням і звучанням змістами *знаків, відміток, їх ознак*. Іншими словами, йдеться про усвідомлену необхідність докладати цілеспрямованих зусиль, необхідність працювати над тим, аби за зовнішнім їх сприйманням відкривати в них ті смисли, які передаються нащадкам, намагаючись через них залишити набутий ними досвід і тим полегшити їх життєву долю. Так мова як засіб спілкування набуває більш важливої функції, а саме: бути усвідомленою в якості *пізнавального засобу*. І разом із цим бути усвідомленою як засіб для розвитку пізнавального мислення, оскільки вона зберігає його результати, є його невичерпним арсеналом.

2. Наведені значення конкретизують попередні. Йдеться вже не просто про *знаки* й *відмітки*, а про їх головну *ознаку*, якою є те, що вони набувають чітко виражену форму *букв, писемності*. Оскільки мова є душевним внутрішнім голосом/звучанням певних людських спільнот, чий спосіб життя формується в різних біогеоценозах у певних просторово-часових географічних координатах, вона не лише для цих спільнот, але й для інших є також проявом їхнього *зашифрованого тайнопису*, над яким потрібно терпляче попрацювати, аби таємне стало явним. Так формується те, що Гегель назвав «муками мислення», муками пізнання. Тим, що євангельська мудрість виразила судженням про те, що «хто має вуха – почує, хто має очі – побачить». Так органи сприйняття отримують пізнавальний статус аналізаторів. Мова – це справді стенографічний опис історії життя. Лише завдяки їй нащадки можуть відкрити для себе ту пізнавальну спадщину, яка сформувалась поколіннями. Так відбувається й у спілкуванні між живими індивідами, адже усне звукове повідомлення миттєво розчиняється в просторі, натомість записане мовлення зберігається. Більше того, людині властиво забувати зміст почутого й побаченого, а його писемна чи знакова форма дозволяє пригадати будь-які події. В тому числі це надає можливість опосередковано спілкуватись зі всією пізнавальною спадщиною людства.

3. Статус значень, які відображають слова *пляма, родима пляма, клеймо*, можна вважати опосередкованими образно-асоціативними визначеннями мови як людино-творчого атрибуту. Справді, людина «заплямована мовленням» в найрізноманітніших проявах. Про неї промовляє увесь її організм. А разом із організмом в ній «промовляє» вся природа, увесь макрокосм. Тому цілком логічно проникливі мудреці й мислячі люди античності визначили єдність людини як мікрокосму з макрокосмом в якості вихідної аксіоми пізнання. Звідси витікає також логічний умовивід про те, що подібне притягується до подібного, що не лише тяжіння між людьми є проявом любові, але воно існує й на рівні молекул як певних споріднених сполук. Суспільству потрібно це

враховувати, аби її структури не були сформовані людьми із заплямованою – в негативному сенсі – репутацією.

4. Наступні ознаки – *клеймо, чекан, штамп, характер, ярлик, етикетка, марка* – являють собою споріднений, фактично синонімічний, перелік тих особливостей, які відображають субстанціональні сутнісні й суттєві підвалини людини в єдності її вроджених і набутих властивостей. Справа в тому, що людина мотивується в своїх життєвих суспільних взаємодіях значно більшою мірою вродженими внутрішніми/душевними рухами, аніж тими, які їй пропонує соціокультурне середовище. Від народження кожному індивіду властивий певний тип характеру, а зміст характеру такий: «Словник латинських слів», хоча слово грецького походження, наводить такі значення терміна: «*character* ...1) залізо для клеймування; 2) тавро, клеймо; 3) особливі властивості, відбиток, своєрідність» [Дворецкий 1976: 177, 178]. Тобто, це така складова людської сутності, яка визначає силу волі людини, яка водночас є її життєвою енергією.

Тут варто розкрити зміст феномена імпресингу, про який вище згадувалось. Але перед цим також потрібно відзначити, що пізнавальний досвід людина починає формувати лише в тому випадку, коли порушується її врівноважений душевний стан, коли її *вражають* невідомі й незвичні їй події. Звичайно, його досить складно утримувати, перебуваючи в універсальній, хоча це для окремого індивіда є певним перебільшенням, взаємодії з природним і соціальним оточенням. Між тим, саме порушення врівноваженого стану дозволяє спрямувати силу характеру, його енергію на пошук засобів його відновлення. Ось ці «враження у людини називаються імпресингами. Для різних людей імпресингами можуть слугувати різні явища, а вибірковість подій, які можуть бути найбільш яскравими імпресингами, визначається конкретним поєднанням вроджених властивостей людини» [Эфроимсон 1991], – типом характеру, яким природа *чеканить, штампує, клеймує, маркує*, ставить на ній певні *ярлики, етикетки*.

Наведене визначення належить популяризатору наукових досліджень в галузі людинознавства В.П. Ефроїмсону. Він відзначав, що «імпресинг іноді позиттєво, але завжди на дуже тривалий термін визначає багато мотивів діяльності людини, її цілі, її ціннісну шкалу» [Эфроимсон 1991]. Звідси виходить завдання родини, як і всіх державних структур, покликаних управляти суспільством, бути свідомими своєї навчально-освітньої та виховної відповідальності за виявлення у громадян, починаючи з раннього дитячого віку, тих імпресингів, які найбільшою мірою вразили їх та які продовжують визначати їх діяльність. Адже «навченість, як типове вікове явище, надзвичайно швидке зростання знань в дитячому віці створені грандіозними силами природного відбору. Дитина до восьми років вже досягає 90% всіх своїх інтелектуальних можливостей. Якщо їх до цього віку не задіяти, не відкрити, є велика вірогідність того, що вони залишаться втраченими» [Эфроимсон 1991]. Як підсумок його роздумів, з якими ми погоджуємося, оскільки відкриття цього феномена оцінено Нобелівською премією для етолога й філософа К. Лоренца: «Імпресингами є не нав'язувані батьками враження, а агресивне вторгнення в життя дитини впливів зовнішнього світу, яке проломлює всі перегородки» [Эфроимсон 1991].

Додамо, що соціально-культурне нав'язування здійснюється не тільки й навіть не стільки батьками, скільки суспільством, державний устрій якого тяжіє до авторитаризму, тоталітаризму й диктатури. Його впливи досить явно проявляються по відношенню до системи нотаріату загалом, нотаріусів у першу чергу. В даному разі йдеться про Україну. Проголошення в Конституції того, що вона «є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», не означає того факту, що уся сукупність суспільних відносин відповідає тим критеріям, які є змістом перелічених понять.

9. Посилання на Ст.1 Конституції України не є випадковим, адже саме в цьому документі відображаються *вид, рід, розряд* держави як інституту управління суспільством в цілому та певного способу життєдіяльності кожної окремої людини. Конституція – це той текст, та *nota*, той писемний текст, та

сукупність *знаків*, які людина зобов'язана трансформувати у власну *значиму* соціокультурну мотиваційно спрямовану колективну й індивідуальну свідомість. Це справді *родовий* текст, який визначає *види* суспільно-політичної й водночас морально-етичної та етико-правової поведінки людини відповідно до певних *розрядів/розділів*, що відображають рівень *актуалізації* нею власних *потенційних* можливостей.

10. Фактично йдеться про *відмітні риси, властивості, якість* людини, оскільки її в першу чергу й головним чином творить мова текстів. Адже цільове призначення мови в тому, щоб спрямувати вольові зусилля людини на пізнавальні результати, які є їх – і людини, і мови – внутрішньою сутністю, здатні підсилити її життєздатність, відкрити в ній самій нею самою зазначені ознаки. А саме, ті *відмітні риси, властивості та якості*, які не просто відчужені, відсторонені, відокремлені, отже, абстраговані від сутності людини, а наявні в ній і як її суб'єктивні, і як водночас суб'єктивні дії, але які, будучи пізнані, вже не є проявом свавільної афективно-інстинктивної волі. Напроти, є такими, які діють як на її, так і на суспільну користь.

11 - 13. Здійснивши такий аналіз, можна стверджувати, що *почесна назва*, якою йменується людина, потребує від неї *усвідомленого розуміння* свого еволюційного походження. Цьому сприяє не просто сприйняття мови як прояву фізичної дії звуку, а наполеглива праця над тим, щоб звучання органічно перейшло у значення, якими є ті глибинні душевні повідомлення, які характеризують всі ознаки слова *nota*. Всього чотири літери, звуки, поєднані в одне слово, але який глибокий зміст вони несуть в собі!

Окрім того, цей аналіз потрібний для того, щоб у людини *з'явилося розуміння* того, що аксіома про свідомість як внутрішній стан матерії не є такою, яка нав'язується системою освіти, а є внутрішньою сутністю людини. Арістотель відзначав, що піддання сумніву вихідних пізнавальних аксіом, їх доведення є свідченням *нерозуміння* специфіки наукового пізнання. На цьому слід наголошувати, адже споживачі наукових вчень у своїй переважній більшості не є вченими, не є науковцями. Це відчувається постійно в бажанні

навіть студентства, не кажучи вже про пересічний людя, піддавати сумніву якраз аксіоматичні положення, а не певні висновки, отримані на їхній основі. Тут, безперечно, сумнів необхідний.

Зазначені смисли дозволяють людині усвідомити той факт, що, як прийнято говорити, «світла пам'ять» про людину залишається не тоді, коли її *поховують* у землі, а лише в тому випадку, коли вона, будучи свідомою неминучості власної смерті, ще за життя буде докладати зусиль для того, аби зі *схованки* власної душі повідомляти суспільству засобом *письмових записок* її потаємні думки. Звичайно, що вони не завжди світлі, але людина може бути максимально щира у своїх помислах і намірах лише наодинці з собою. Але й негарні з точки зору моральності думки дозволяють скласти об'єктивну теорію людини, яка може бути в тому випадку, коли її створюють на поєднанні мотивів, що йдуть від природи, й тих, які пропонує культура, заради гармонійно впорядкованої суспільної єдності, яка є бажаною для всіх без виключення членів суспільства, включаючи, звичайно, й природне довкілля з її складовими.

Здійснивши такий аналіз кореневого слова *nota*, можна перейти до похідних від нього.

1. Залишаючи по собі письмові записки про себе, людина справді творить чудовий, унікальний, пам'ятний спосіб свого існування ще за час свого біологічного життя. Адже «рукописи не горять», отже діє всесвітній універсальний закон збереження інформації в його соціокультурному сенсі. Таким чином, *пам'ятний* спосіб і зміст свого існування має забезпечувати сама людина.

Постає питання: «В чому проявляється його *пречудовий* статус?». Вочевидь в тому, що людина *здатна* зберегти про себе пам'ять у тому випадку, якщо вона засвоїть суть мови не як звичного уміння розмовляти, говорити, яке дається засобом механічного запозичення. Має з'явитись усвідомлення мови як арсеналу мислення, як внутрішнього стану всього тілесного організму, усі складові якого потребують не лише суто психофізіологічного сприйняття, а насамперед лексичного озвучення й пізнання їх значення в універсальній

взаємодії як в самому організмі, так і з зовнішнім середовищем – природним і суспільним. В такому разі твориться *чудесне диво* становлення людини як розумно-вольової істоти. Отже саме розумна воля творить людину. Нерозуміння людьми цієї умови можна і слід вважати чи не головною причиною того, чому історія людства має такий трагічний характер.

2. Якщо погодитися із попередніми міркуваннями, то людина справді здійснює *вражаючий, надзвичайний, незвичний спосіб життя*. На жаль, такий спосіб життя не є звичним для людства зі щойно наведеної причини. Звичним є той, який відобразив Е. Морен, визначаючи людей в якості *розумних безумців*. А. Тойнбі, досліджуючи сотні суспільств в історії людства, цілком справедливо відзначив, що перспективи життєздатності мають ті суспільства, які наслідують творчий, а не консервативний мімізис. Творчий якраз і зумовлений тим, що прогрес в становленні людської людини не в любові до ближнього на тій підставі, що він також за антропологічною будовою схожий на неї, а в любові до пізнання кожною людиною свого еволюційного призначення. А його, у свою чергу, розкривають ті особистості, які свідомо стають на шлях, визначений дослідником як *відхід-і-повернення*. Тобто, людина, здатна відійти від безпосередньо очевидного для органів відчуття сприйняття сьогодення до пізнання об'єктивної логіки розвитку людства в його історії. Метод такого пізнання дає філософія як школа розвитку пізнавального мислення. Це чудово визначив Р. Декарт формулою: «Я мислю, отже, Я існую». Як істота, що керується у своїй життєдіяльності розумною волею.

Абстрагування від сучасності не є абстрагуванням від емпірично достовірної дійсності. Навпаки, це пізнавальний шлях до поєднання індивіда з родом на основі об'єктивної реальності, статус якої не тільки й не стільки в дотичних для сприйняття об'єктах, скільки в дієвій дійсності законів як їх внутрішньої діяльної, фактично ж *самодіяльної*, сутності, оскільки відносно неї – об'єктивної реальності – не існує якоїсь зовнішньої сили. Але шлях пізнання складний, обтяжливий для чи не абсолютної більшості людей. Тому вони обирають не творчий, а консервативний мімізис, який зберігає рівноважний

стан як фізично й психо-фізіологічно нормальний. Хоча й користуються всіма благами, якими вони мають завдячувати тим, хто обирає *вражаючий, надзвичайний, незвичний спосіб життя*. Звідси – й досить гостра критика Ортегою-і-Гасетом масової людини за таку невдячність.

3. Об'єктивно-науковий аналіз історії розвитку суспільства дозволив довести, що насправді він зумовлений *незвичною, вражаючою* діяльністю тієї незначної частини людства, яка обрала для себе пізнавально-дослідницький спосіб життя. Але він *чітко видимий, помітний, відчутний* лише для тієї більш чисельної частини, яка відчула в собі таку ж потребу і для якої знайомство з нею означає у першу чергу знайомство з тими знаннями, які вона продукує або в якості сучасника, або ж як людина, яка їх засобами увічнила себе у віках, стала безсмертною. Це правило було принципом життя для Платона, який стверджував, що потрібно жити поруч із тими, хто кращий за тебе. Причому, кращий в пізнанні, а не в поза-пізнавальному житті, адже кожній людині властиві також вчинки, які вона може вчиняти й поза розумною волею. Але вони для неї також є об'єктом критичного аналізу і засобом для виправлення. Принаймні так стверджував Сенека у відповідь на зауваження, що він не завжди діє так, як це описує у своїх творах.

Таким чином, ми органічно підійшли до тієї категорії людей, які обрали для себе професію нотаріуса. Звичайно, ті значення, які подає словник, суттєво звужують і деформують уявлення про їхній духовний соціокультурний потенціал. Насправді словник подає суто зовнішні характеристики, а саме: «*notaries* 1) скорописець, стенограф; 2) писар, секретар» [Дворецкий 1976: 676]. На користь цього – зміст навчальних дисциплін, які потрібно засвоїти в період навчання у профільному ЗВО, так і ті неймовірні вимоги, що ставляться до правознавців, які бажають отримати дозвіл на професію практикуючого нотаріуса, і ті, що викладені в Законі «Про нотаріат в Україні» (й не тільки в ній) та постійно доповнюються різними морально-етичними кодексами.

З іншого боку, йдеться про те, що *кожна людина*, яка, слідуючи в даному разі внутрішньому поклику, свідомо обирає для себе пізнавальний спосіб

життя, *може розглядатися як людина-нотаріус*. Спробуємо довести це, взявши для поглибленого аналізу значення слово *секретар* як похідне від *секрет*, що має значення не лише для професії нотаріуса має

Звернемось до словника латинських слів, який наводить споріднені спільним коренем такі значення цих слів. Це «secretarium 1) потаємне місце, тайник; 2) усамітнення, відлюдник»; «secretio виокремлення, відділення»; «secreto 1) окремо, особливо..; наодинці; 2) таємно, втаємничено, секретно»; «secretum 1) віддалене місце, усамітнення; 2) таємниця, секрет..; секретні папери»; «secretus 1) особливий, окремий..; віддалений, ізольований далекий..; позбавлений, самотній..; 2) таємний, прихований, сокровений..; 3) рідкісний, маловживаний..; 4) жадібний до чужих таємниць» [Дворецкий 1976: 911].

Отже, йдучи впродовж всього свого життя пізнавальним шляхом, людина обирає чи не найтяжчий варіант власної самореалізації. Ми вже відзначили вище, що це не тільки людина обирає, але й сама природа наділяє досить незначну кількість людей вродженим почуттям справедливості, характер яких являє собою своєрідне «залізо для клеймування, тавро, клеймо, особливі властивості» (див. вище), використовуючи й розвиваючи які, такий шлях, з одного боку, робить їх провідниками людства, з іншого, позбавляє переважну його більшість від втрати душевної рівноваги й душевного спокою як життєвої норми.

Про це чітко йдеться в біблійних настановах, суть яких в тому, що пізнавальний шлях – це шлях подвижництва, витримати який здатні лише обрані. Вони широко відомі, тому варто навести авторитетну думку М. Гайдеггера про статус філософії як школи мислення та методології пізнання. «Філософія – повна протилежність будь-якій заспокоєності та забезпеченості. Вона вирва, що затуляє в себе людину, щоб тільки таким чином (тому й затуляла до неї лише небагато – Н.М.) вона без фантазування змогла збагнути власну присутність. Через те, що правда такого розуміння є щось останнє і граничне, вона має постійного і небезпечного сусіда – найвищу недостовірність. Жоден із тих, хто пізнає, не стоїть кожної миті так тісно до

краю помилки, як той, хто філософує. Хто цього ще не усвідомив, тому ніколи навіть і не снилося, що по-справжньому зветься філософуванням. Останнє і граничне є найнебезпечніше й небезпечене, і все загострюється ще тим, що це останнє і граничне, власне, повинно бути само по собі зрозумілим, найдостовірнішим для кожного, – в такому вигляді філософія тільки й заявляє про себе» [Heidegger 1962].

Наведені значення слів секрет і секретар, взяті разом зі значеннями *nota* та похідними від нього. Отже, пізнання – це шлях до відкриття таємниць світобудови. Причому, це завжди нескінченний шлях, адже пізнання відбувається через взаємодію істини та омани з тієї причини, що універсальну взаємодію всього зі всім всебічно, як цього вимагає діалектична методологія, охопити неможливо навіть у перспективі тисячоліть та самої вічності. Пересічна людина, реалізуючи вроджену допитливість, схильна, як це властиво міфологічному світогляду, майже відразу отримати відповідь. Адже для неї не існує просторово-часових вимірів буття. Натомість та людина, яка в дорослому віці обирає пізнавальний шлях, усвідомлює його як процес досягнення все більш об'єктивного знання законів Буття. Її задовольняє сам процес, повнота відкриттів якого сприймається нею як постійний процес власного самопізнавального розвитку, водночас і як процес досягнення все більш глибокої органічної єдності тілесно обмеженого душевного простору з безмежним духовним простором Буття, з його вічністю.

Отже, процес пізнання своєю глибинною субстанціональною сутністю має розкриття змісту аналізованих нами слів. Здійснюючи його, *потаємне місце* стає явним; проте *усамітнення, відлюдність* від соціуму компенсується тим, що *віддалені* об'єкти втрачають свої *секрети, таємниці, свою окремішність, ізолюваність, просторова віддаленість і прихованість* яких стає *сокровенним* душевним і духовним надбанням людини. Так відбувається процес її соціалізації зі Всесвітом, в якому вона вже не відчуває принцип його побудови, згідно якому подібне притягується до подібного, як абстрактний, відсторонений від неї, бо вона як мікрокосм притягнулась, поєдналась,

уподібнилася макрокосму, вона наповнилася творчістю й стала творцем. Але це творення не з нічого, а з власних розумно-вольових зусиль.

В людини, яка піднялася на такий рівень пізнання, неодмінно з'являється бажання поділитися з пересічними людьми своїми актуалізованими почуттями, які, проте, не відчуваючи насолоди процесом, згодні на отримання «голого результату», який в такому разі, як зазначав Гегель, являє собою голий труп, що залишив позаду себе тенденцію. В цьому полягає трагізм людини-нотаріуса. Його суть виражена Екклезіастом словами: «Допоки, невігласи, будете любити невігластво? Допоки буйні будуть насолоджуватись буйством? Допоки дурні будуть ненавидіти знання?» [Біблія. Книга Екклезіаста або Проповідника 1994: 1:18]. Звідси й інший розпачливий вислів, суть якого в тому, що «у великій мудрості багато печалі; і хто примножує пізнання, примножує скорботу» [Біблія. Книга Екклезіаста або Проповідника 1994: 1:18].

Розрізняючи людину-нотаріуса й пересічну людину, не ставиться завдання когось піднести, а когось принизити. Йдеться про констатацію того факту, що еволюція Всесвіту об'єктивно здійснила розподіл здібностей поміж всіма своїми структурними складовими. Для людей він у тому, що кожна з них наділена різними здібностями, виявлення яких не може бути для неї чимось байдужим. У наш час, на відміну від часу життя Екклезіаста, їй на допомогу приходять відкриття тих, хто став на шлях самопізнання й відкрив у собі самих пізнавальні *здібності* та розвинув їх до рівня *здатності* продуктивного мислення. Продуктивне мислення, будучи *жадібним до чужих таємниць*, відкриває методи тестування здібностей, вроджених кожній людині. Дослуховуючись до цих методів і методик, люди, сподіваємося, здатні побороти «буйство невігластва», перестати «насолоджуватись» ним і «ненавидіти знання». І, як наслідок, *применшити скорботу* та *примножити радість* від них, оскільки вони в ній самій, і поєднавшись зі своїм талантом і своїми здібностями, відчує насолоду від того, що «приємне життя – моральне, розумне й справедливе» (Епікур) водночас. Разом із цим започаткує постійний процес вдячного тяжіння до тих, кому вона зобов'язана своїм щастям.

Наш оптимізм ґрунтується на тому, що повага до тих верств суспільства, які займаються творчою та пізнавальною діяльністю, здобута в цивілізованих країнах Європи, які пройшли стадії Відродження, Реформації, Гуманізму та Просвітництва. Це дозволило сформувати стійке розуміння того очевидного факту у переважної частини їх народу, що справді «знання – сила», і що провідною рушійною силою розвитку всіх сфер суспільного життя є творча інтелігенція, а життєвий успіх кожного громадянина залежить від його активної участі в управлінні державою хоча б на тому рівні, який відповідає усвідомленому вибору органів влади. Останній залежить від того, якою мірою він формує свою правосвідомість та на основі наявності якої вибір здійснюється не за зовнішніми ознаками – симпатія-антипатія, не за проголошенням популістських гасел претендентами на неї, а за наявністю в них чітких програм досягнення їхнього змісту в тому вигляді, який дозволяє, маючи загальну освіту, їх зрозуміти, а обраним – виконати.

Якщо наведені аргументи на користь об'єктивного існування суспільного прошарку людей-нотаріусів, сформованих на основі тих ознак, які містять аналізовані слова, постає серйозна проблема, то її має вирішувати держава. Усі свої зусилля вона має спрямувати на суттєве підвищення якості всіх структур, які складають систему освіти. Це головне. Інша умова просвітлення масової свідомості в тому, щоб засоби масової інформації щоденно популяризували не лідерів політичних партій, а представників зазначеного прошарку. Загалом йдеться про необхідність всю діяльність державних органів спрямувати на пріоритетну роль просвітництва.

Звичайно, що це складний процес. Адже коли йдеться про зобов'язання держави, потрібно усвідомлювати, що йдеться про людей, про те, що вони мають бути на описаному вище рівні розуміння об'єктивного покликання. Займаючи державну посаду, кожен державний службовець не просто повинен зачитати текст присяги, а бути свідомим її функціональної управлінської сутності. А вона в тому, щоб, зважаючи на корінь слова – *право*, їхні управлінські зусилля повинні підпорядковуватись його розумінню як мірила та

критерія справедливості. Тобто, ніколи не можна виходити за межі *права* як *справедливості*, до чого спонукає не лише їх граматичний спільний корінь, але й увесь душевний і духовний устрій службовців.

Арістотель про це висловився досить чітко: «Трьома якостями повинні володіти ті, хто має намір обіймати найвищі посади: по-перше, співчувати існуючому державному устрою; потім, мати значні здібності до виконання обов'язків, пов'язаних із посадою; по-третє, відзначатись добродією і справедливістю, відповідними кожному виду державного устрою. Адже якщо не одне і те ж вважається правомірним за всіх видів державного устрою, то і в розумінні того, що таке справедливість, неодмінно існує відмінність» [Арістотель 2000].

Вище ми наголошували на тому, що вроджені здібності людини достатньо ефективно виявляються різними тестовими методиками. При їх виявленні потрібно виходити з того освітньо-виховного принципу, згідно якого їх практичне втілення залежить від співвідношення *знань, умінь і бажань*. Наведена максима «знання – сила» передбачає уміння й бажання їх реалізувати й постійно розвивати. Адже з античних часів відомо, що найбільше зло в суспільстві чинять ті люди, які займаються тими видами діяльності, які не відповідають їх об'єктивному душевному призначенню й поклику.

Постає питання: «Для чого був потрібний такий відступ від проблеми нотаріуса в бутті сучасної людини і суспільства?»

Відповідь, з нашої точки зору, очевидна. Рівень просвітленості свідомості людини дозволяє їй розуміти несправедливість такого напрямку розвитку суспільства, за якого еволюційно сформовані людські спільноти втрачають народо-творчі атрибути, які є захисними для етнокультурного самозбереження. Коли говорять про те, що так склалось історично, потрібно розуміти, що так не складалось об'єктивно, оскільки історія людства вражена суб'єктивним свавіллям її провідників. Між тим, саме справедливості бажає кожна людина не як якась абстрактна істота, а як істота, що отримує такий статус лише в певній, починаючи з родини, мовно, звичаєво й територіально спорідненій спільноті.

Адже саме мова, як про це зазначив М. Гайдеггер, являє собою первинний дим людського буття. Не мова як засіб спілкування й передачі досвіду від покоління до покоління, а мова конкретно-історичної спільноти. Саме з її руйнації, хоча й під дією об'єктивних, насамперед економічних умов, започатковується відхід від дії об'єктивних законів Буття.

Природне – це чиста об'єктивність. Найбільшою мірою здатні її дотримуватись саме ті дослідники, яких ми віднесли до категорії людини-нотаріуса. Що стосується дослідників суспільних процесів, які формують взаємовідносини між людьми та їх об'єднаннями, то тут професійні нотаріуси цілком правомірно можуть претендувати на статус провідної верстви суспільства. Головна причина – закон забороняє їм проявляти суб'єктивність при здійсненні правочинів. Це не означає, що вони не мають бажання проявити її поза ними у сфері просвітницької діяльності, але не як форму суб'єктивізму, а як суб'єктність в її об'єктивному спрямуванні. Адже кому, як не їм, як і деяким іншим правничим спільнотам, відома конституційна норма, згідно якої «в Україні визначається і діє принцип верховенства права» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України 1996: Ст.8].

Оскільки навряд чи можна стверджувати, що норма діє таким чином, як це розуміють державні чиновники, особливо ж найвищих щаблів влади, професійно підготовлені нотаріуси мають сумнів у тому, чи властивий сумнів тим, хто ними безпосередньо керує. Приватні нотаріуси, на відміну від державних, відносячись до громадських організацій, чи не найбільшою мірою зацікавлені в реалізації того, щоб цей принцип не лише «визначався», але й «діяв», що вкрай важливо в час, коли певна політична партія отримала майже монопольну владу в усіх її гілках. А це, у свою чергу, є серйозною небезпекою для того, аби утверджувати «диктатуру» закону, а не гуманістичні пропозиції права.

Виходячи з діалектичної методології, відзначимо, що, по-перше, категорії *зміст, сутність, необхідність* є одно-порядковими, по-друге, *всі діалектичні категорії суть єдність протилежностей в єдиній, спільній, загальній основі*

буття. Тому сутнісні, змістовно необхідні властивості, характеристики будь-якого об'єкта пізнання, в тому числі в людині, завжди явлені у певному законодавчо-правовому або ж моральному оформленню

В даному випадку – у вигляді кваліфікаційних професійних вимог до людей, які обіймають посади нотаріусів. У зв'язку із зазначеним, вони будуть розкриватися як вимоги, що їх визначають сходинки буденного, граничного та метаграничного буття, і як вимоги наявного Закону «Нотаріат в Україні».

Потрібно також відмітити, що норми закону, який має регулювати відносини в системі «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – держава», «людина – людина» завжди ставлять перед нею граничні, належні, бажані умови взаємодії, що нормально, адже теоретичний рівень дослідження послуговується методами ідеалізації, формалізації та абстрагування. Тому змістовні характеристики, викладені в правових законодавчих нормах, завжди потрібно співвідносити з тими *можливостями*, які дозволяють людині піднятися не просто до розуміння значення нормативних вимог, але й до їхнього *здійснення*. Тобто, в її бутті має постійно відбуватися внутрішня душевна й духовна боротьба між безпосередніми мотиваційними спонуканнями, які властиві її вродженому характеру, та тими пізнавальними здібностями, які вона здатна реалізувати, *здійснити* під впливом кваліфікаційних вимог до неї.

Кожна людина, стаючи на шлях самостійного життєзабезпечення, постає перед проблемою вибору такого виду діяльності, який би відповідав її внутрішнім душевним спонуканням. Адже ніхто не народжується зі знанням про своє суспільне покликання. Тому перш, ніж розкрити змістовні характеристики людини-нотаріуса, потрібно брати до уваги її загально-родову сутність. Усі екзистенціальні проблеми, які супроводжують людину впродовж усього її життя, якраз і зумовлені тим, що реальний вид праці не завжди відповідає її об'єктивному природному покликанню. Тут варто послатися на думку Я. Коменського: «Куди не кличуть здібності, туди не штовхай. Боротись із натурою – даремна справа» [Коменский 1955: 300].

Родові властивості/характеристики людини. Обраний нами метод аналізу об'єкта дослідження якраз і підштовхує до посилань на авторитетних представників філософії. Епоха Просвітництва підходила до людини як до розумної істоти. Вона справді такою є, якщо займається дослідженням об'єктів природи, жорстко підпорядкованих її абсолютним законам, які примушують і людину чинити в пізнанні об'єктивно.

Логіка пізнання як дія розуму/закону природи, за Гегелем, «є цариною тіней, це світ простих сутностей, позбавлених будь-якої чуттєвої конкретності. ...Свідомість зайнята тут справою, далекою від чуттєвих споглядань і цілей, від почуттів, від світу уявлень, що мають характер всього лише гадок» [Hegel 2010]. Світ, який відкриває логіка чистого від чуттєвої безпосередньої суб'єктивності, властивої людині генетично, є «зображенням бога, яким він є у своїй вічній сутності до створення природи та якого б то не було кінцевого духу» [Hegel 2010].

Ми думаємо, що невірно відносити філософію Гегеля виключно до системи панлогізму. Використовуючи поняття абсолютної ідеї, він, тим не менше, цілком об'єктивно розділ «Суб'єктивний дух» розпочинав із підрозділу «Антропологія». «Дух, що розвивається у своїй ідеальності, є дух, що *пізнає*.

Суб'єктивний дух є:

А. Дух в собі, або *безпосередній*; в цьому сенсі він є душа, або природний дух; – предмет *антропології*.

В. Дух для себе, або *опосередкований*, засвоєний ще як тотожна рефлексія в собі і по відношенню до іншого; дух у *відношенні*, або відокремленості; *свідомість* – предмет *феноменології духа*.

С. Себе в собі *визначаючий* дух як *суб'єкт* для себе – предмет *психології*.

В душі *пробуджується* свідомість; свідомість *покладає* себе як розум, який безпосередньо пробудився, як знаючий себе розум, що звільняє себе засобом своєї діяльності до ступеня об'єктивності, до свідомості свого поняття» [Hegel 1830].

Отже, природний дух, із яким народжується людина, слід розглядати як прояв у ній природних мотивацій, які визначають її поведінку. З іншого боку, це дух, який об'єктивно прагне до пізнання у своїй кінцевості й особливості загального як потенційно наявний в ній (окремій людині) і в ньому (природному духові) розум. Система освіти, пропонуючи загальні максими об'єктивного розуму, не здатна сформувати цілісну й завершену людину, особливо ж в юнацькому й молодому віці. Адже одноманітне й незмінне, відзначає Гегель, підштовхує до сну. В чистій логіці дух відокремлений від матеріального буття, від людини як також матеріальної у своїй тілесності істоти. Між тим «мислення *взагалі* до такої міри властиве людській природі, що людина мислить завжди, навіть і під час сну. ...Розсуд і розум – способи мислення у *власному сенсі* – діяльні лише в стані неспання» [Hegel 1830]. Цілком ймовірно, що людина вже в ранньому дитячому віці протриває розпорядку, згідно якому вдень вона чомусь повинна обов'язково спати, оскільки відчуває певну несправедливість від того, що її позбавляють джерела збудження мислення, яким є світ природного розмаїття об'єктів сприйняття.

Оскільки суспільство – це взаємодія людей, воно також може перебувати й перебуває в стані сну від того, що утверджується в ньому щось постійно незмінне, одне й те ж. Тому як окрема людина, так і «народи тільки тоді досягають зрілості, коли добиваються від так званого по-батьківськи турботливого про них уряду того, що він надає їм самим дотримуватися своїх матеріальних і духовних інтересів» [Hegel 1830]. Звідси – неймовірна шкода від патерналістських суспільств для самих людей. Отже, проблема в тому, щоб вони усвідомлювали це. Очевидно, що урядовці свідомі цього, але вони свідомі й того, що подібний буденно-патерналістський рівень свідомості дозволяє їм перебувати при владі і мати владу над нерозвиненим кінцевим духом пересічної людини.

Що стосується кінцевої мети антропології як філософського вчення про суть суб'єктивного природного духу людини, то Гегель вбачає її в наступному:

«Дійсна/істинна душа

Саме в собі віднесене всезагальне не існує ніде, крім як у «я». У зовнішній природі ... всезагальне тільки через знищення одиничного буття піднімається до найвищого виявлення діяльності своєї сили й, отже, не досягає ще дійсного для-себе-буття. Точно так же і природна душа спочатку є тільки реальна можливість цього для-себе-буття. Тільки в «я» ця можливість вперше стає дійсністю. У ньому здійснюється тому пробудження вищого роду, ніж природне пробудження, обмежене лише відчуттям одиничного, бо «я» є блискавка, що наскрізь пробиває природну душу, пожираючи її природність; тому в «я» ідеальність природності, отже, сутність душі стає для душі.

До цієї мети прагне весь антропологічний розвиток» [Hegel 1830].

Можна припустити, що Л. Фейєрбах, слухаючи лекції Гегеля і вважаючи його своїм вчителем, використав пораду про те, що мислення започатковується саме завдяки наявності органів сприйняття. Звідси власне антропологічне, а не одне лише суто логічне визначення їх загально-родової функції в розумно-вольовому способі мислення: «Розум є умовивід, і саме тому як засновки, так і висновки цього умовиводу мають характер чуттєвої сутності; справа розуму тільки бути посередником між ними, пов'язувати, *приставляти зв'язку* до сутності, а не *створювати сутність*. ... Почуття говорять все, але, щоб зрозуміти їх вислови, необхідно пов'язати їх. Взаємопов'язано читати євангелія почуттів – означає *мислити*» [Feuerbach 1991: 251]. Зауважимо, що Євангеліє – це благі, добрі, життєво важливі вісті. А саме: вісті від знань, які продукує чистий розум, також благі й добрі, але сприйняти їх в таких якостях складно – потрібні зусилля понятійно оформленого мислення.

Загально-родовими ознаками людини, які вона усвідомлює, Л. Фейєрбах вважав *розум, волю і серце*. Звичайно, що рівень усвідомленості різний. На буденному рівні це, як правило, просто слова, не завжди підняті до осмисленого розуміння їх змісту. Проте, живучи в суспільстві, кожен помічає різницю поміж людьми, а тому сприймає зазначені властивості як бажані також і для себе особисто з тієї причини, що, набуваючи життєвого досвіду, вона не може не прагнути до вдосконалення в собі самій зазначених атрибутивних

властивостей. Окрім того, суттєвий вплив освіти, релігії, конкурентного політичного й економічного середовища спонукає до необхідності самовдосконалення. На цьому й наголошує філософ-гуманіст: «Досконала людина володіє силою мислення, силою волі і силою почуттів. Сила мислення є світло пізнання, сила волі – енергія характеру, сила почуття – любов. Розум, любов і сила волі – це досконалості. У волі, мисленні й почутті міститься *вища, абсолютна сутність* людини як такої і ціль її існування» [Feuerbach 1955].

Сучасник Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха Артур Шопенгауер у своїй філософії робить акцент на волі. Адже дані мислителі жили в період, коли від кожної людини, її індивідуальних вольових зусиль залежала її доля, оскільки це був період розвитку в Європі ринкових економічних відносин. Акцент на волі в часи творення філософії А. Шопенгауера був доволі актуальним: розвинути системне мислення було доволі складно, адже система освіти не була загальнодоступною, на перший план виходила сила волі як «енергія характеру».

Справді, характер є чимось спорідненим із індивідуальною волею. З іншого боку, це щось вроджене самою природою людини – і біологічною, і соціальною, і духовною. Словник латинських слів, хоча слово грецького походження, наводить такі значення терміна: «*character* ...1) залізо для клеймування; 2) тавро, клеймо; 3) особливі властивості, відбиток, своєрідність» [Дворецкий 1976: 177]. Тобто, це така складова людської сутності, яка й визначає силу волі як водночас силу й енергію характеру. Звідси категоричне судження А. Шопенгауера про те що людина має розуміти природу в собі, а не навпаки.

Природний світ розглядав як дію світової волі, що увійшла в тіло людини як сила характеру. Змінити її зусиллями пізнаної розумом волі неможливо, адже це воля до пізнання засобами категорій «час, простір і причинність» [Шопенгауэр 1998] не до дії відносно «речі в собі», якою є світ як воля і уява.

Що стосується розуміння ним сутності волі, то це та внутрішня сила в бутті, яка визначає тяжіння всього до всього, оскільки світ об'єктів влаштований так, що вони взаємно залежать один від іншого. Тому «усілякий *об'єкт* – уява.

Але *річ у собі* – це тільки воля, яка, як така, зовсім не уява, а щось *toto genere* від нього відмінне: вона те, чого проявленням, видимістю, *об'єктністю* слугує вся уява, всякий об'єкт. Вона – сама серцевина, саме зерно всього часткового, як і цілого; вона проявляється в кожній сліпо діючій силі природи, але вона ж проявляється і в обдуманій діяльності людини: велика різниця між першою і останньою стосується лише ступеня проявлення, а не сутності того, що проявляється» [Шопенгауэр 1998]. Таке визначення волі дає підстави стверджувати, що навіть розумно-вольова пізнавальна діяльність людини суть прояв сліпої волі, вияв її об'єктності. Тому, на його переконання, філософія «за своєю сутністю тільки розмірковує, але не спонукає. Ставати ж практичною, управляти поведінкою, перевиховувати характер – це її давні домагання, від яких вона тепер, дозрівши у своїх поглядах, мала б, нарешті, відмовитись» [Шопенгауэр 1971: 694].

Цю обставину слід враховувати як кожній людині, так і державним інституціям, які ставлять перед нею певні завдання. Особливо ж щодо завдання дотримуватись у практичних діях вимог закону, який ігнорує специфічні індивідуальні властивості як самих законодавців, так і тих, хто обирає для себе професію його – закону – захисту. Найперше це відноситься до людей із тих державних інституцій, які мають законодавчо-правовий статус. В нашому дослідженні це категорія людей, яка обрала для себе професію нотаріуса як ревного захисника законів. Це також стосується й тих категорій, які приймають закони, але не демонструють громадськості адекватний їх змісту спосіб публічної життєдіяльності.

Важливою для цілей нашого дослідження є також інша максима філософії волі. Якщо «*світ є моя уява*», то завданням філософії, принаймні для А. Шопенгауера, є «*самопізнання волі*». Цей мислитель вважав, що сприйняття цієї максими як аксіоми породжує власне філософський рівень самосвідомості. Ми ж констатуємо, що саме на буденному рівні в мотиваційній сфері свідомості домінує некритичність мислення й волюнтаризм, які досить легко переходять в

соліпсизм. Це, на жаль, властиво щирим українцям і що заважає їх свідомому й тривалому об'єднанню навколо ідеї державотворення.

Волонтаризм здатний перетворювати діалектику на софістику, яка стає засобом перемоги в суперечці, а не засобом досягнення істини учасниками дискусій. Твори А. Шопенгауера, де домінує вольовий, а не розумно-вольовий вектор, отримали неймовірну популярність не лише в середовищі філософів, але й у масовій свідомості. Правила еристики, розроблені ним, перемагають у буденному житті закони діалектичного мислення. Справді, складно не погодитись із тим, що «мотивація – це причинність, видима зсередини» [Быховский 1975]. Адже фактично те ж саме стверджував і Гегель у наведених нами вище посиланнях. Звичайно, що Гегель виходив із глибини буття, в основі якого маємо саморозгортання розуму, до змісту якого людина як мікрокосм може піднятися сходишками категорій діалектичного мислення, а не стихійними спонуканнями волі.

Не можна оминати характеристику архетипових основ людини й суспільства, які наводить у своїх філософських й психоаналітичних розвідках К. Юнг. Структура людської свідомості включає в себе не лише розумне, але й позасвідоме, яке, будучи органічно включене в людську психіку, більше того, в буття людини, містить в собі волю як сутнісну ознаку. К. Юнг пропонує концепт колективного позасвідомого. Оскільки в колективному позасвідомому сконцентрована фактично вся інформація про еволюційний шлях формування не просто людини, а й людства, воно, попри спротив нормативних правил поведінки, розроблених моральною філософією, як і системою права, яке також «є частина філософії» [Hegel 1991], мотивує поведінку людини значно потужніше, ніж морально-правові заборони.

К. Юнг у своїй фундаментальній праці «Психологічні типи» [Jung 1921] виділяє два основних типи: екстравертний і інтровертний, кожен із яких, в свою чергу, диференціюється залежно від того, якою є поведінкова домінанта окремої людини – сенсуалістична чи раціоналістична. Адже в основу типологічної класифікації покладено принцип індивідуації, оскільки саме він

максимально наближений до природно-біологічних особливостей індивіда. Це важливо брати до уваги з тих позицій, що багато професій, особливо ж тих, що зобов'язують людину як індивіда до належного, в нашому випадку, правового способу виконання кваліфікаційних вимог. Щоб вимоги здійснювались, якраз і потрібно враховувати вроджені індивідуальні властивості.

Отже, К. Юнг виділяє чотири основні психологічні типи, до яких тією або іншою мірою схильна людина у своїх душевних спонуканнях. Екстравертний тип поділяється на мислячий (раціональний), чуттєвий (сенсуалістичний) та інтуїтивно-ірраціональний. Інтровертний тип також поділяється на мислячий (раціональний), чуттєвий (сенсуалістичний) та інтуїтивно-ірраціональний [Jung 1921].

У зв'язку з цим варто навести слушну думку Г. Павленка, яка є суголосною до головної мети нашого дослідження. Йдеться про обґрунтування провідної ролі нотаріальної спільноти в українському суспільстві, оскільки вибір її членами власної життєвої позиції відповідає їх природному прагненню до утвердженні законності та справедливості. Посилаючись на типологію К. Юнга, він зауважує, що «замість ототожнювання себе зі своєю роботою, пропонується піти по прямо протилежному шляху – зайнятись пошуком такої роботи, яка б приносила задоволення і повністю відповідала власній природі. У цьому й полягає секрет адекватного професійного самовизначення і вдалого професійного вибору, а також секрет успішної кар'єри і самореалізації» [Jung 1921]. Вибір людиною професії нотаріуса завжди усвідомлений, адже отримати право на таку роботу нелегко, але людина йде на такий крок, бажаючи бути корисною і для суспільства.

Ми виходимо з того, що така класифікація досить детально проаналізована в сучасній філософській, психологічній та культурологічній літературі, тому вважаємо за потрібне лише навести деякі з його основоположних суджень. Їх зміст потрібно враховувати, якщо бажати формувати нову якість державних інституцій і соціальних структур, покликаних забезпечити їх цивілізований якісний рівень, що відповідає

обраному Конституцією України курсу на повну інтеграцію до Європейського Союзу і Північно-Атлантичного військово-політичного блоку.

Оскільки соціальні структури складають люди, ефективність їх – структур – напряду залежить від того, настільки об'єктивно вони являють собою те, що Гегель називав «зодиченою всезагальністю» або ж «всезагальною одичністю». У К. Юнга це виражено наступним чином: «Самотність полягає зовсім не в тому, що нікого немає поруч, суть його в неможливості донести до інших те, що тобі видається важливим, або у відсутності ододумців» [Jung 1921]. Положення не нове, адже ще Епікур в листі до Менекея радив, щоб той розмірковував про першооснови буття «сам із собою вдень і вночі і з подібною тобі людиною, і ти ніколи, ані наяву, ані уві сні, не прийдеш в сум'яття, а будеш жити як бог серед людей» [Эпикур 1969].

Звичайно, що ододумці мають одну лише думку – зберегти у спілкуванні з іншими людьми душевний спокій. Вони щиро зацікавлені у відкритті істинних законів буття, зміст яких не містить суб'єктивних домішок. Їх міркування – це не еристика, а діалектика. Вони не сперечаються, а дискутують в єдності душевних протилежностей, а боротьба відноситься до використання правил об'єктивного мислення, а не боротьби пристрастей. Чи можливо таке серед звичайних людей? Навряд чи, адже й люди, яких відносять до вчених, також нерідко дискутують пристрастно. Між тим, як зазначав Леонардо да Вінчі, «завжди там, де не вистачає розумних доводів, там їх заміняє крик, чого не відбувається з речами достовірними. Ось чому ми скажемо, що там, де кричать, там істинної науки немає, адже істина має одне-єдине рішення, і, коли воно проголошено, спір припиняється назавжди» [Леонардо да Винчи 1970: 85]. Це слід, очевидно, розуміти таким чином, що істину проголошує не голос, а Логос як суть Єдиного.

На це й звертає увагу К. Юнг: «Людина, яка не перегоріла в пеклі власних пристрастей, не може їх перемогти. І вони ховаються поруч, у сусідньому будинку, чого вона навіть не припускає. А полум'я в будь-який момент може перекинутись і спалити будинок, який вона вважає своїм. Те, від

чого ми йдемо, ухиляємося, нібито забуваючи, знаходиться в небезпечній близькості від нас. І в кінцевому рахунку воно повернеться, але з подвоєною силою» [Jung 1921]. Тому, розглядаючи атрибутивні властивості людини, якими є розум, воля і любов та їх похідні, слід враховувати, що як буття роздвоєне на протилежності, так і діалектично-пізнавальне мислення про нього. Саме тому, як нами вже відзначалось і далі буде відзначатися, сучасна філософська антропологія визначає людину як розумного безумця.

Ще одне вкрай важливе посилання на авторитет К. Юнга. Його зміст також відомий, але ж «повторення – мати навчання». «Поширена віра в слова – це справжня хвороба розуму, оскільки подібне марновірство веде нас усе далі від основ людини і спонукає людей до катастрофічної ідентичності особистості з яким завгодно модним гаслом» [Jung 1921]. Справа в тому, що буденний рівень свідомості ототожнює слова із прикладами, які вона бере як безумовну достовірність предметно-речової чуттєвої достовірності, а не як властивий їй достовірний закон. Тому слова, як висловлювався Ф. Бекон, «просто гвалтують розум».

Для досягнення цілей нашого дослідження корисно звернутись до деяких аспектів праці Е. Берна «Вступ до психіатрії та психоаналіз для непосвячених». Він вважає, і ми з цим погоджуємось, що «люди діють і відчують не у відповідності до дійсних фактів, а відповідно до своєї уяви про ці факти. У кожного є свій певний образ світу і довколишніх людей, і людина поводить себе так, нібито істиною є ці образи, а не уявлені ними речі» [Берн 2022].

Що саме в цьому судженні важливо? Те, що, обираючи професію, людина оцінює свої можливості не реальними здібностями і реальною здатністю виконувати кваліфікаційні вимоги, яких вона ще не знає і до виконання яких ще не сформовані практичні навички та уміння, а своїми уявленнями про свої можливості. В наш час достовірним фактом є те, що більша частина людей не працює згідно отриманого диплому. Це має безпосереднє відношення в тому числі й до правників загалом, нотаріусів зокрема.

«Успішна людина – та, образи якої дуже близькі до дійсності, адже в цьому випадку дії приводять до задуманих результатів. Невдахою є людина, образи якої не відповідають дійсності про що б не йшлося: про шлюб, політичну діяльність, ділове життя чи скачки коней. Небагато щасливчиків досягають успіху, попросту описуючи свої образи, якщо вони відповідають образам, які бажали б мати багато інших. Такі поети, художники і письменники, здатні бути успішними і з образами, досить далекими від дійсності. Образи хірурга, навпаки, повинні цілковито точно відповідати дійсності» [Берн 1992]. Саме так потрібно створювати людські колективи – має бути спільний психічний образ, спільний психологічний тип. Ясна річ, що також – спільна професія і спільне розуміння змісту основних понять. Якщо йдеться про правників, то має бути спільне розуміння суті правових норм, що, звичайно, складно, але як можна утвердити справедливість як основу суспільства, якщо домінує думка, що там, де два юристи, там набагато більше різних тлумачень однієї й тієї ж норми? Невже це справедливо, коли під «хорошим» адвокатом розуміється той, хто здатен виправдати явного злочинця. І чи є справедливим положення норми, згідно якій адвокат, попри всі об'єктивні дані, завжди має доводити невинуватість свого підзахисного? У такому випадку діалектика аргументації трансформується в софістику.

Е. Берн виходить з того, що «одна з найважливіших речей у житті – розуміти дійсність і весь час змінювати наші образи згідно неї, тому що саме ці образи визначають наші вчинки і почуття, і чим вони точніші, тим легше нам досягнути щастя і бути щасливим у цьому вічно мінливому світі, де наше щастя великою мірою залежить від інших людей» [Берн 1992]. Щойно ми на це звернули увагу. Адже саме від правників найбільшою мірою залежить щасливе життя суспільства, позаяк вони, згідно існуючого законодавства, є захисниками права, що набуло статусу закону.

Людина визначається ним як повна устремління енергетична система, яка постійно прагне до відновлення рівноваги. В цьому суть життєвої фізичної та психічної/душевної енергії. Людина – суб'єкт бажань, на задоволення яких

потрібні ці види енергії, які виводять її зі стану рівноваги та який потрібно відновити. Головні бажання: *статевий потяг, честолюбство і прагнення до схвалення*. Звідси «головне завдання сучасної психології – розпізнавання бажань та вивчення їх взаємних зв'язків» [Берн 1992]. Звичайно, що це не лише завдання психології, а всієї сукупності як матеріальної, так і духовної культури суспільства, його суб'єктів.

Головна проблема людини в тому, яким чином «знайти шлях найменшого спротиву для розрядки напруги» [Берн 1992], оскільки лібідо й мортідо «прагнуть проявитись миттєво.., щоб знайти найкращий спосіб взаємодії з іншими енергосистемами з метою задовольнити свої бажання якомога швидше і з найменшою небезпекою» [Берн 1992].

Для цього потрібно контролювати лібідо й мортідо, тобто – навчитись чекати. А це вже – проблема управління. «Людина повинна навчитись управляти трьома групами сил: самою собою, іншими людьми і природою. Це називається Принципом Реальності. Принцип Реальності вимагає, щоб людина формувала чіткі образи» [Берн 1992]. Складність їх формування в тому, що для відновлення стану душевної рівноваги потрібно оволодіти методологією пізнавально-діалектичного мислення і саме ним керуватись, що не дається легко. Тому зупинити збуджений стан швидко не вдається. Тому всі війни закінчуються не миром, а тимчасовим перемир'ям.

Говорячи про проблему управління, слід виходити з того, що йдеться як про індивідуальне самоуправління, так і управління на рівні суспільства. Тобто, про правове управління, про формування демократичного правового суспільства, про розвиток громадянської самосвідомості та громадських об'єднань і як альтернативи державному, і як його доповнення.

Дещо інше бачення сутності людини запропонував М. Шелер. Він виходив із того, що завданням науки не має бути одне лише дослідження законів природи. Домінування в людині заданих природою інстинктів, особливо ж інстинкту агресивного, зумовленого як міжвидовою, так і внутривидовою боротьбою за виживання та можливість продовження роду

породжує руйнівні війни. Тому потрібно сконцентрувати увагу не тільки й не стільки на технологічному прогресі, досягнення якого, як правило, відразу ж спрямовуються на вдосконалення засобів ведення війни.

Цілком очевидно, що потрібно докладати належних зусиль для розуміння творчо-продуктивної сутності людини, на утвердження в суспільстві гуманістичних засад. До таких роздумів його підштовхували наслідки першої світової війни. Нині ж така постановка завдань науки ще більш важлива, адже є досвід ще більш руйнівних наслідків другої світової війни, як і постійного страху за можливість самого існування людства, адже технологічні засоби масового знищення як результат все більш глибокого проникнення природознавчої науки в субстанціональні підвалини буття дають підстави для таких невтішних прогнозів.

При дослідженні сутності людини, на його переконання, не можна йти шляхом аналогії, тобто не слід порівнювати її з класом ссавців. Потрібно зважати на якісні відмінності між біологічним тваринним життям і життям людини. Істинна антропологія повинна відкрити «*ідею людини*». Адже те, що «*робить людину людиною, є принципом, протилежним усьому життю взагалі*» [Мир философии 1991: 83]. Цей принцип давні греки пов'язували із поняттям «розуму» не лише в його пізнавально-раціональному сенсі, але також і в чуттєвому як споглядальному та емоційно-вольовому. Фактично розум є той внутрішній дух, який спрямовує життєдіяльність людини. Він являє собою той «*діяльний центр, в якому дух з'являється всередині кінцевих сфер буття*» і який «*ми будемо називати особистістю, на відміну від усіх функціональних «життєвих» центрів, які, при їх розгляді з внутрішнього боку, називаються також «душевними» центрами*» [Мир философии 1991: 83].

Якщо виходити з того, що сутність людини трипостасна, тобто трисутнісна – тіло, душа, дух, то дух – це таке спрямування душі, яке долає її жорстку зумовленість матеріально-речовою формою буття. Очевидно, що для духа міркування були саме такими. Звідси категоричне судження: «Тільки людина – оскільки вона є особистістю – може піднятися *над собою* як живою

істотою і, виходячи з одного центру немовби *по той бік* просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання *все*, в тому числі і саму себе» [Мир философии 1991].

Фактично йдеться про здатність людини до розуміння сутності самого розуму буття, його дієвого духу. Як і розуму, який належить відкриттям, зробленим самими людьми. Особливо ж тими, які здатні до розуміння й розкриття трансцендентних сутностей. Це, очевидно, той рівень, який складає зміст мета-антропної сходинки буття людини як суті метаантропології в її сучасному стані розвитку.

Н. Хамітов стверджує, що «в метаантропології як філософії трансцендування людини та людства актуалізуються такі духовні та душевні архетипи, як Геній, Герой, Святий. Ці архетипи виражають буття особистостей вже не буденної людини, нехай і з розвинутою тілесністю, а особистостей граничного буття, які здійснюють духовний і душевний вчинок заради людства..., який у проєкті метаантропології знаменує метаграничний вимір людського буття і постає тим вищим моральним орієнтиром, який не дає нам замкнутися на споживанні» [Хамітов 2019: 11].

Щодо позиції самого М. Шелера, то вона наступна: «Для людини істотно не те, що вона володіє знанням, ...але те, що вона володіє *сутністю* апріорі або *здатна* оволодівати нею. При цьому не існує «постійної» організації розуму, як її передбачав І. Кант; навпаки, вона принципово підлягає історичним змінам. Постійним є лише *сам* розум як здатність утворювати і формувати – через функціонування такого *суттєвого* бачення – все *нові форми* мислення і споглядання, любові й оцінки» [Мир философии 1991: 85].

Безумовно, що людина, але, звичайно, далеко не кожна, має таку здатність. Натомість, кожній людині властиві інстинктивні поривання, які мають безпосереднє вітальне значення. Ми наводимо даний варіант розуміння людини як такий, що має бути властивий тій категорії людей, яка обирає для себе сферу нотаріату, сферу нотаріальної діяльності не лише як індивідуальної, але й суспільно значущої. Буття людини, з точки зору

філософської антропології, як її розумів М. Шелер, в тому щоб «вірно вказати, як з основної структури людського буття... впливають всі специфічні монополії, звершення та справи людини: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї праведного і неправедного, держава, управління, образотворчі функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність та соціальність» [Мир философии 1991].

Людина як особистість якраз і є носієм змісту такої всебічної свідомості, що дає їй можливість, так би мовити, стати на точку зору іншої людини, зрозуміти її життєву позицію і, отже, певним чином виправити її не в напрямку агресії, а в напрямку її вдосконалення, яке, однак, не сприймається як примус, а як пробудження в ній також властивого і їй культуро-творчого духу розуму. Проте він, відзначає М. Шелер, потужний і дієво активний в царині ідей, але немічний в царині безпосередньої природної та суспільної дійсності. Чим більше абстраговані ідеї від останньої царини, тим менше вони захоплюють і визначають світову історію. В ній домінують інстинктивні, а не духовні поривання – самозбереження, розмноження і т. п.

В філософській концепції М. Шелера таку місію здатна виконати «надлюдина». Проте не в тому розумінні, як це маємо у філософії Ф. Ніцше. Це людина, яка свідомо обрала для себе шлях самопізнання себе як космічної істоти, що дає їй можливість використати наявний у ній дух природи, її енергію для того, щоб надати їй не стихійно-свавільного, непрогнозованого у своїх наслідках напрямку, а справді соціокультурного, ціннісно важливого й значимого. Такий підхід знайшов своє підтвердження в дослідженнях К. Лоренца й Е. Морена як представників сучасної філософської антропології, яка всебічно обґрунтувала домінуючу роль в прояву творчої активної людини сили її природно визначеної сили характеру. Дух пізнання без такої енергії немічний, абстрактний.

Цілком очевидно, що філософія, як ми вже, посилаючись на А. Шопенгауера, відзначали, «тільки розмірковує, але не спонукає». Тому праця М.

Шелера «Місце людини в космосі» не вплинула на її місце на планеті Земля. На це звернув увагу лауреат Нобелівської премії в галузі етології – вчення про поведінку вищих стадних тварин – Конрад Лоренц. Його підхід багато в чому відрізняється від підходу свого попередника.

Він стверджує, що заважає людині пізнати себе саму неправильне уявлення про свою біологічну природу. Зокрема у своїй більшості людина не схильна визнавати факти природної причинності, що так би мовити суперечить прояву свободи волі і презирливе ставлення до науки як форми природознавчих знань.

Як висновок: «Людство перешкоджає самооцінці всіма засобами і воістину доречно закликати його до смиренності та всерйоз спробувати зруйнувати ці завали чванства на шляху самопізнання» [Lorenz 1984].

К. Лоренц, будучи видатним фахівцем в галузі етології та ґрунтуючись на багатому життєвому досвіді перебування в нелюдських умовах нацистського й радянського концтаборів, звернув серйозну увагу на положення еволюційної теорії Ч. Дарвіна про пристосування до природних умов буття, як і до їх змін на свою користь, зробив висновок, згідно якого природно-біологічні фактори є тим базисом, фундаментом, на якому людина повинна і здатна будувати своє суспільне буття. Саме воно є першоосною, від якого має починатись сходження людини наверх, до вершин духу, до своєї єдності як мікрокосму з макрокосмом. Суть такого сходження якраз і полягає в тому, що пізнавальний процес не повинен абстрагуватись від природної основи. Розглядаючи буття на його буденному, граничному та метаграничному рівнях, ми тим самим маємо можливість сформулювати соціокультурний вимір мотивації людини, нотаріуса зокрема.

Ось чому потрібно усвідомити, що «соціальна поведінка людей продиктована зовсім не одними лише розумом і культурною традицією, але, як і раніше, підпорядковується ще й закономірностям, властивим будь-якій філогенетично проявленій поведінці; а ці закономірності ми достатньо глибоко пізнали, вивчаючи поведінку тварин» [Lorenz 1984].

Даючи людині можливість пізнати закони природи через розвиток абстрактного мислення, людина почала творити на їх основі свою природу і використовувати її здобутки не тільки проти своїх родичів але і проти самої матінки-Природи.

«Народжене цим мисленням зацікавлено-запитальне експериментування з довколишнім світом подарувало людині її перші знаряддя: вогонь і камінь, стиснутий в руці. І вона відразу ж вжила їх для того, аби вбивати й підсмажувати своїх «братів». ..Абстрактне мислення принесло людині панування над усім надвидовим оточенням і цим самим відпустило з ланцюга внутривидовий відбір. Давши людині словесну мову, абстрактне мислення наділило її можливістю передачі надіндивідуального досвіду, можливістю культурного розвитку; але це потягло за собою настільки різкі зміни в умовах її життя, що пристосувальна здатність її інстинктів зазнала краху» [Lorenz 1984].

К. Лоренц, звичайно ж, визнає, що формування відповідальної моралі, на якій засновується право, неможливе без здатності до абстрагування, до підняття свідомості на рівень загально-необхідного як об'єктивного, яким є закон. Саме його дотримання спроможне стримати агресивні прояви поведінки, небезпечні для суспільства тим, що людина не має заборони, табу на внутривидове вбивство. Людина, маючи можливість розвиватись в напрямку, визначеному поняттями «індивід», «особистість», «вільна індивідуальність», на першому рівні вмотивовується в основному безпосередньо й постійно проявлюваними вітальними цілями. Звідси сприйняття іншого не стільки як подібного, скільки як конкурентного в боротьбі за сприятливе життя. За певних умов це конкурентне співіснування може набути й, на жаль, набуває ворожого й агресивного значення. Виключно моральними закликами до дружніх, братніх, справедливих і т. п. взаємовідносин між окремими людьми й народами миру і злагоди досягнути, як свідчить історія людства, не вдається. Вихід із такої екзистенціальної ситуації К. Лоренц вбачав у тому, щоб, об'єктивно досліджуючи біологічні складові людського організму, спрямувати освітньо-

виховний процес на виявлення засобів подолання внутривидової агресії [Lorenz 1984].

«Ця вимога не нова, розумом ми усвідомлюємо її необхідність, почуттям ми сприймаємо її величну красу, але так вже ми влаштовані, що виконати її не можемо. Щирі, теплі почуття любові та дружби ми спроможні відчувати лише до окремих людей; і найчистіші наші наміри нічого тут змінити не можуть. Але Великі Конструктори – можуть. Я вірю, що вони це зроблять, тому що вірю в силу людського розуму, вірю в силу відбору і вірю, що розум приведе в рух розумний відбір» [Lorenz 1984]. Тут також маємо підказку для способу відбору людей до певного об'єднання, особливо ж такого, яке об'єктивно необхідне для того, аби наближати людей до злагоди, а не агресії.

Насамкінець наведемо розуміння людини у філософському вченні Едгара Морена [Морен 1995], в якому її сутність виводиться на підставі глибокого міждисциплінарного вивчення її еволюційного походження. Даючи часову періодизацію від початку, звичайно умовного, адже матерія вічна, Всесвіту, якому 7 мільярдів років, до сучасної людини, вік якої від 100 до 50 тисяч років, філософії, започаткованій понад 2,5 тисяч років, він стверджує, що вік науки про людину вимірюється нулем років. Це означає, що пізнати людину на науковому рівні вкрай складно. Вона свідомо чи позасвідомо чинить спротив суто науково-об'єктивним координатам свого буття. Це зрозуміло, адже об'єктивно-наукове не допускає до свого змісту суб'єктивне, свавільне. Людина в статусі розумної істоти, в статусі *sapiens*, об'єктивно вимушена здійснювати своє «друге народження». Причиною є те, що підсвідоме втручається в її життя змістом снів, фантазій, які залишаються й поза сном і об'єктивуються, як відзначає вчений, у практиці захоронень та наскальному живопису. (Чи не тому й сучасні пересічні люди так полюбляють щось зображати на парканах?). Появляється поділ на ймовірне та достовірне, ймовірне сприймається як достовірне. Формуються певні вірування, магичні обряди, культу мертвих, оскільки в свідомості вони залишаються живими у вигляді пам'яті.

Сутність людини визначається Е. Мореном таким чином: «Йдеться про істоту, наділену інтенсивністю і нестабільною афективністю – істоту, яка усміхається, плаче, непокоїться і тривожиться; істоту, яка насолоджується, є схильною до сп'яніння, екстазу, насилля, кохання й підвладною власним вигадкам; істоту, яка знає про смерть, але не може повірити в неї; істоту, яка породжує міфи і магію; істоту, одержиму духами і божествами; істоту, яка живиться ілюзіями і химерами; суб'єктивну істоту, чиї взаємовідносини з об'єктивним світом завжди позбавлені надійності; істоту, схильну до помилок і блукань; про істоту, яка під впливом своєї зарозумілості постійно породжує безладдя. Й оскільки поєднання ілюзій, непоміркованості, нестабільності, нечіткого розмежування реального й уявного, змішування суб'єктивного й об'єктивного, помилок, безладдя ми називаємо безумством, ми просто змушені визнати: *homo sapiens est homo demens*» [Морен 1995].

Зупиняючись на історико-філософських та деяких сучасних текстах, ми намагались вирішити актуальне питання для сучасного українського суспільства: «Яке це має відношення до людини, що обрала для себе фах нотаріуса і практики нотаріату загалом?»

Будь-яка державна інституція чи громадська суспільна організація спроможна ефективно виконувати свої функції лише в тому випадку, якщо люди як їх виконавці будуть свідомі сутності не лише змісту самих функцій, з якими вона знайомляться зовнішнім чином, але й бути їх провідниками не згідно інструкцій, а згідно властивих їм самим особистісних ціннісних орієнтацій [Подольян 2012: 280]. Система нотаріату може ефективно виконувати функцію дотримання людьми правових норм лише в тому випадку, якщо їм як громадянам певна структура буде здатна демонструвати цілком очевидні переваги слідування ним. Конституція України проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України 1996: Ст.3].

Оскільки людину переконують не слова, а дії тих громадян, які покликані відповідати перед людьми за свою діяльність, то цілком очевидно, що їх свідомість має бути насичена змістом тих цінностей, які й формують людину у власне людських ціннісних вимірах.

Політичні партії, а досить часто й громадські об'єднання, такого прикладу не демонструють. Отримуючи управлінську державну владу, партійні люди, попри попередні обіцянки, швидко забувають про них, використовуючи владу для забезпечення власного добробуту. Тому потрібні такі структури, які б склались із «над-людей» в тому розумінні, як це ми бачили в їх характеристиці у М. Шелера, а не свавільно стояли над людьми. Видатний дослідник історії суспільств А. Тойнбі стверджував, що цивілізаційний ціннісний розвиток суспільств здійснюється під впливом мімезису, який має або консервативне спрямування, підпорядковане збереженню традицій, і творче. «Мімезис сприяє набуванню суспільних «якостей» – здібностей, емоцій або ідей, не властивих людині від природи, таких, якими вона ніколи б не володіла, коли б не зустріла й не наслідувала тих, хто ними володів. Це, по суті, скорочений шлях» [Тойнбі 1995: 220].

Очевидно, що люди, які обирають професію нотаріуса і тим самим формують нотаріальну спільноту, не будучи представниками державних інституцій, здатні вплинути на суспільне буття людей засобами творчого, а не консервативно-традиційного мімезису. Людину виховують не стільки й не тільки якісь гарні слова про переваги слідування тому змісту й напрямку, який вони доносять до її слуху, скільки приклад такої поведінки, яка переймається нею само собою і вона сама здатна описати її власними словами.

З іншого боку, К. Юнг стверджував: «Горе тим, що живе прикладами! Немає життя в них. Якщо ви визначаєте своє життя у відповідності до прикладів, ви живете життям цього прикладу, але хто буде жити ваше життя,

якщо не ви самі? Так живіть самі» [Jung 1921]. Автор, як ми це розуміємо, мав на увазі приклад поведінки звичайної людини, включно й до такої, яка раптом стала не звичайною, а владною, чи такою, яка є вчителем, вихователем, але не демонструє в собі самій якісних змін в емпірично-достовірній поведінці.

Той зміст людських ціннісних спрямувань та установок, який ми виявили у вченнях видатних мислителів, дозволяє вести мову про ті мотиваційно-спонукальні складові свідомості людей, які обрали для себе фах нотаріуса.

але в собі її сутність на, так би мовити, внутріутробному вродженому рівні. Причому цей рівень в діяльно-практичному безпосередньому застосуванні не повинен мати егоцентричне спрямування. В цьому полягає головна складність такої професії, адже офіційне правове зобов'язання відносно будь-якої людини, виходить не з індивідуального, а із загально-суспільного зобов'язання. Дещо пом'якшує проблему розбіжності індивідуального й загально-суспільного розуміння справедливості те, що правова система створена у вигляді противаг. Прокуратура має слідкувати за суворим дотриманням правового закону. Система адвокатури зобов'язується до постійного пошуку причин, які виправдовують людину, яка підозрюється в його порушенні. Суддя, зважаючи на аргументи сторін, приймає остаточне рішення засобом так званої «серединної міри», поняття про яку запропонував Арістотель. Звичайно, що людина майже ніколи не погоджується із судовим рішенням, тому створюються суди різної юрисдикції, в тому числі апеляційні.

Система нотаріату не передбачає апеляцій на нотаріальне закріплення різного роду актів, з якими до нотаріусів звертаються для посвідчення своїх прав. Але самі звернення громадян до них дають їм можливість знати, з одного боку, правове законодавство в багатьох його проявах і застосуваннях, тобто мати статус всебічно освічених носіїв правосвідомості, що з іншого, не може не зобов'язувати їх не бути просто виконавцями-секретарями, а суб'єктами, здатними пропонувати зміни до нього, будучи одночасно адвокатами як суспільства, так і окремих людей як його громадян. Тому

важливою рисою свідомості нотаріуса має бути активна громадянсько-правова позиція. Народні депутати часто лише декларують свої зустрічі з виборцями. На противагу їм нотаріуси, засвідчуючи правові документи громадян, постійно мають справу з їхніми проблемами, у тому числі й тими, які не мають правового вирішення.

Конституція не допускає звуження прав і свобод людини і громадянина, тому в їх розширенні чи не найбільшою мірою зацікавлені якраз нотаріуси. Людині дозволено все, що не заборонено законом. Щоб не допустити людського свавілля, дозволи на прояви свободи волі повинні набувати правового статусу, інакше свавілля не оминуть.

Ми вже посилались на зміст Ст.3 Конституції України, в якій життя і здоров'я, честь і гідність, безпека й недоторканність визнані в якості найвищих соціальних цінностей. Звідси логічно випливає фактично обов'язок будь-якого правника, включно з нотаріусом, розуміти зміст наведених понять не на рівні слів, а саме на рівні понять. Останні, як ми вище відзначали, мають статус «душі методу». Вони не будуть душевними, якщо душа правника адекватно не відгукується змісту. Душевний зміст понять в їх антропологічному людському вимірі відкриває, розкриває, розширює, доводить і пропагує саме філософія.

Оскільки ми вжили термін *відгук*, в нашій душі відразу ж з'явилося бажання послатись на авторитет А. Тойнбі. Розкриваючи закономірності розвитку суспільства, він оперує не лише поняттями *виклик-і-відгук*, але й *відхід-і-повернення*.

Людина, бажаючи підняти на рівень всебічно розвиненої особистості, має відійти від уявлень про нього – суспільство – на основі логіки буденності і звернутись до вивчення логіки історії його розвитку. Засвоївши її, а це вже рівень трансцендентної свідомості, яка дається не безпосередньо відчуттям, а розуму, слід повернутися у сьогодення для того, щоб впливати на його буття духом історичного розуму. Такий відхід і є філософія, яка засвоюється не у вигляді певних афористичних висловів, а як цілісна теорія.

Це означає, що характерною рисою діяльної свідомості правника-нотаріуса має бути філософія як теорія обґрунтування сутнісних вимірів людини, людина як цінність, як і саме розуміння різниці між ціною й цінністю, розміром заробітної плати й тим статусом, який дає філософське розуміння в плані його необхідної реалізації в якості надлюдини. Адже занепад цивілізаційного розвитку суспільства «пояснюється трьома основними причинами: втратою діяльної снаги творчою меншістю, яка відтоді перетворюється лише на «панівну меншість»; зворотною відмовою більшості підкоритися тепер уже тільки «панівній меншості» й наслідувати її поведінку через мімезис; і, як наслідок, – втратою соціальної єдності суспільства в цілому» [Тойнбі 1995: 242].

На жаль, ці причини властиві й сучасному українському суспільству, яке стало наслідком духовного занепаду попередньої держави, яка, знищивши справжню «панівну» в цивілізаційно-культурному сенсі «добірну меншість», створила владну меншість, чиї претензії на те, щоб бути «умом, честю і совістю» для суспільства, були абсурдними.

Наша впевненість і переконаність в тому, що саме такий трансцендентальний рівень свідомості має бути властивим правникам, ґрунтується на позиції класика філософії права Гегеля. Розрізняючи буденну свідомість народу і свідомість його інтелектуальної еліти, він стверджував: «Людина сама по собі розумна. ... Народ, постільки це слово позначає особливу частину членів держави, являє собою ту частину, *яка не знає, чого вона хоче* (курсив Гегеля). Знання того, чого хочеш, а тим більше, чого хоче в собі і для себе суцтва воля, розум, є плід *глибокого пізнання і проникнення* (курсив мій – Н.М.), яке якраз і не є справа народу» [Hegel 2017]. В іншій своїй праці він відзначає: «Людям взагалі тяжко піднятись до такого стану, за якого необхідність пізнання і мислення стає звичкою» [Hegel 2017].

Йдеться про констатацію очевидного факту, згідно якого саме пізнавальна діяльність особи, заснована на розвиненій здатності до абстрактно-понятійного мислення, не властива більшості. Це й не потрібно. Передусім

важливо, щоб держава усе робила для того, щоб народ усвідомлював важливість формування поваги до меншості, яка «панує» в найтяжчій сфері діяльності – науково-теоретичній. Тяжка робота для держави, яка створюється на розвалинах тієї, яка все робила для приниження інтелігенції. Те, що само собою має місце в цивілізованих країнах, у нашого народонаселення викликає скептично-іронічне ставлення.

Виходячи з того, що родовими характеристиками в людині є *розум, воля і любов*, правникам як носіям філософського рівня світогляду, звісно ці якості мають бути притаманні.

Любити людину лише за те, що вона є людиною, навряд чи правильно. Церква, попри всі свої тисячолітні зусилля, тому й не реалізувала основну заповідь, яка закликає кожного любити ближнього свого. Не реалізувала через те, що намагалася вирішити проблему взаємної любові поміж людьми на буденному рівні розуміння глибокої за своєю суттю філософської максими.

Вдумливий аналіз, до якого закликає філософія, зокрема, Гегель, дозволяє адекватно зрозуміти зміст відповіді Христа на запитання книжника про суть його вчення. «Ісус відповів йому: перша з усіх заповідей: «слухай, Ізраїль! Господь Бог наш є Господь єдиний»; І полюби Господа Бога *твого* всім серцем *твоїм*, і всією душею *твоєю*, і всім розумінням *твоїм*, і всією цілісністю *твоєю*»: ось, перша заповідь! Друга подібна їй: «полюби *ближнього твого, як самого себе*» (курсив наш – Н.М.); іншої більшої цих заповіді немає» [Біблія. Марк 1994: 12:29-31].

Філософія та філологія – суть дві пізнавальні дисципліни, які закликають любити слово, мову загалом, оскільки саме мова творить людину. Але лише в тому випадку, якщо людина в своїх пізнавальних потугах здійснює «глибоке проникнення» в потаємний зміст слів і знаходить в них Розум як основу Буття, так і основу людини. Релігійна філософія, будучи народжена античною філософією в певний історичний час, фактично освячує Розум як основу Буття, звертаючись до людини як до суб'єкта знаходження його в собі самій. Це чітко видно у виділених нами курсивом словах. Ближніми до себе самої в собі самій є

властиві їй здібності, схильності, інтереси, таланти і т. п., які вона, бажаючи піднятися над собою самою біологічною, здатна відкрити й здійснити.

Ми навели цей фрагмент з тієї причини, що попри відокремленість церкви від суспільства і системи освіти, вона, всупереч нормам Конституції, фактично втручається як в державне життя, так і в систему освіти. Більше того, правові інституції публічно освячують відповідні заклади. Між тим правники, нотаріуси в тому числі, зобов'язані розуміти, що ближніми для них духовними сутностями, одночасно й цінностями, мають бути: а) любов до пізнання, яка спонукає до його розвитку на користь людей, про що вище йшлося; б) розум як основа діяльності згідно правових законів, адже розум і закон – суть однопорядкові поняття; в) воля, органічно поєднана з любов'ю і розумом у зазначених ознаках.

На противагу нашій українській дійсності, цивілізовані держави, поважаючи релігійні почуття своїх людей і громадян, засобами правової регуляції утвердили бажаний ними рівень відносин між ними тим, що народна більшість сприймає як належне той факт, що ступінь розвитку суспільства визначається тими науковими досягненнями, які відкриває елітарна науково-філософська й мистецька еліта. До такої, як це безпосередньо впливає зі змісту Закону України «Про нотаріат», належать нотаріуси як суб'єкти, що утворюють суспільний феномен нотаріату.

Звідси логічний перехід до наступного підрозділу, присвяченого можливостям просвітницького впливу суб'єктів нотаріальної діяльності як на окрему людину, так і на суспільство в цілому.

Вище зазначалося, що воля напряму залежить від психологічного типу людини, від властивого їй типу темпераменту, загалом – від характеру. При формуванні розумної волі це конче потрібно враховувати. Причому, майбутній правник, в тому числі й той, хто пов'язує свою професійну діяльність із нотаріатом, має бути зацікавлений в тому, до якого типу він відноситься. Адже правнича діяльність, як і багато інших видів професійної чи громадської діяльності, є *публічною*. Маючи високий рівень освіченості, людина, що має

слабкий тип характеру, є інтровертом, не може ефективно впливати на суспільство світлом своїх знань. М. Шелер не випадково наголошував на необхідності органічного поєднання енергії характеру зі знаннями, які просвітлюють не самі по собі, не саму лише людину, яка засвоїла їх, але й інших людей. За інших умов чистий об'єктивний дух розуму справді немічний без їх активного пропагування.

Українське суспільство, перебуваючи усього лише на початку свого демократично-правового державотворення, вкрай зацікавлене в тому, щоб в його соціальній структурі з'явилася «добірنا меншина», яка б несла своїм існуванням світло знань і справедливості, а не темряву користолюбства, яка вражає його ледь не увесь період незалежності.

Знання – це завжди щось загальне, об'єктивне, необхідне кожній людині. Суттєвий стрибок у розвитку суспільства, започаткований в добу Нового часу, яка стала й Новою історією, зумовлений тим, що почав втілюватись в суспільне життя принцип «знання – сила». Але воно не саме по собі сила, а лише в тому випадку, коли його носії здатні впливати на буденну свідомість не тільки його змістом, який не сприймається відразу після прочитаного чи почутого.

Переконує та світла енергія, з якими до народу звертаються просвітлені душі тих, для кого знання стали їх власним надбанням настільки, що це формує в повагу не лише до просвітителів, але й до знання, формує бажання долучитись до них. Без такого способу викладу знань вони не перетворяться на матеріальну силу.

Значення, яке має пафос промов на масову свідомість, розуміли злі генії людства. Тому зверталися не до світлих складових людської душі, а темних, агресивних, асоціальних. На це звернув увагу А. Тойнбі, відзначаючи ту гірку правду, згідно якої в системі освіти прославляються злодії як герої, як нібито видатні особистості. Це властиво було не лише радянському періоду в історії нашої країни, але подекуди й у наш час.

Звичайно, що названі риси не обов'язково властиві людям, що обрали для себе нотаріальну діяльність. Але освічені люди будь-якої професії, надто ж тієї,

яка пов'язана з утвердженням насамперед правової, а не лише моральної, справедливості в суспільстві мають усвідомлювати, що поняття як інструмент абстрактно-теоретичного, пізнавально спрямованого мислення відображає ідеальний стан об'єкта дослідження. Звичайно, що усе з усім взаємодіє. Проте з філософських позицій людина, стаючи на шлях самопізнання, взаємодіє з собою самою засобами усвідомлення соціокультурних надбань людства. Тому здатна трансформувати методологічний зміст понять на самовдосконалення.

I. Кант стверджував: «Моральний закон *святий* (непорушний). Людина, правда, не така вже й свята, але *людство* в її особі зобов'язане бути для неї святим...Тільки людина суб'єкт морального закону, який є святим в силу автономії своєї свободи. Тільки тому кожна воля, навіть власна воля кожної особи, спрямована на неї саму, обмежена умовою її злагоди з *автономією* розумної істоти, а саме: не підлягати ніякій цілі, яка була б неможлива за законом, який міг би виникнути з волі самого суб'єкта, що підпадає її впливові; отже, поводитись із цим суб'єктом потрібно не тільки як із засобом, але і як із ціллю» [Кант 1971: 166-167].

Імперативні поняття – це фактично те ж саме, що й ідеальні типи, на чому після I. Канта наголошував М. Вебер [Вебер 1990]. Це не означає їх методологічну неспроможність при наукових дослідженнях. У своїй безпосередній дійсності об'єкти пізнання лише незначною мірою відхиляються від норми, заданої поняттям. Будь-яка абсолютна істина, будучи істиною знання, завжди відносна. Адже дійсність не сприймає абстрагування. Тому відносність абсолютних істин у сфері природознавства мінімальна. Об'єкти природи діють так, як до цього їх «примушує» властивий їм об'єктивний розум Буття, а не відкритий людиною закон. Відносність істин, якими оперує суспільствознавство по відношенню до людини, набагато більша. Адже пересічна людина також не має бажання, аби наука про неї абстрагувалась від її нагальних щоденних життєвих потреб.

Гегель у «Філософії права» звертає увагу на цю особливість непросвітленої знаннями людини. «Неосвічені люди знаходять задоволення в

резонерстві та осуді, адже знайти гідне осуду легко, тяжко пізнати хороше і його внутрішню необхідність. Освіченість, що тільки починається, починає з осуду, завершена освіченість бачить у всьому позитивне» [Hegel 1991].

Зрозуміло, що в реальній суспільній дійсності система правового законодавства як основа державного управління розробляється освіченими людьми, а не усім народом. Звідси й певні прояви осуду з його боку як на адресу законів, так і адресу самих законодавців. Адже практично неможливо, щоб закон своїми однаковими вимогами задовольняв всіх без виключення громадян, оскільки кожна людина має своє бачення загального тим способом, яким вважає свою думку єдино правильною й об'єктивною. Кожна людина, живучи в суспільстві, розуміє необхідність існування законів, тому сприймає їх формально, як необхідні абстрактно-теоретичні максими. Натомість критика, як вважав І. Кант, стосується їх практичного застосування до себе. Звідси поширена практика апеляції звичайних пересічних людей до вищого суду Бога, а не до реальних верховних судів. Ось чому потрібно бачити «різницю між свідомістю чинити *відповідно до обов'язку* та свідомістю діяти *з почуття обов'язку*, тобто з поваги до закону» [Кант 1971: 165].

В такому разі появляється можливість перевести зобов'язувальні апріорні імперативи чистого морального розуму, з якими всі погоджуються, але які взяті не з реального життєвого досвіду, у правову площину.

Наведені посилання на безумовний авторитет названих мислителів мають бути не лише відомі нотаріальній спільноті правників, але й використовуватися ними у своїй публічній діяльності та безпосередній взаємодії зі своїми клієнтами. Вимоги, які законодавець пред'являє нотаріусам, фактично носять імперативний характер.

Слід враховувати, що нотаріусами, як і представниками всіх інших професій, стають, а не народжуються. Тому держава в особі своїх службовців зобов'язана відслідковувати те, яка частина людей, починаючи з дитячого віку, має фактично вроджене почуття справедливості. Подібно до того, як слід брати до уваги при вступі до медичних закладів освіти людей, в яких яскраво

виражене почуття емпатії. Адже норма Конституції, в якій йдеться про найвищі соціальні цінності, включає в себе як тілесне здоров'я, так і духовне. Йдеться про честь і гідність, на розумінні змісту яких формуються вимоги будь-яких професій. Надто ж таких, в основі яких здійснюється утвердження суспільної справедливості.

Чільний представник філософської антропології радянського періоду, вчений-генетик і просвітитель В.П. Ефроїмсон стверджував: «Дитина до восьми років досягає 90% відсотків усіх своїх інтелектуальних можливостей. Якщо до цього віку не задіяти їх, не розвинути, не розкрити, є велика вірогідність того, що вони залишаться марно. ...в принципі у звичному ході речей все останнє життя людини – це оздоблення тієї будівлі, яка сформована в дитинстві» [Ефроїмсон 1991]. Зазначимо, що К. Лоренц отримав Нобелівську премію за відкриття феномена імпринтингу, суть якого в тому, що в генетичному коді кожної людини вже є програма її розвитку в умовах суспільного життя. Адже «і гнучкість, і стійкість, і енергія – величезною мірою вроджені властивості» [Ефроїмсон 1991]. Саме тому ми і наголошуємо на обов'язку держави виявляти ту категорію людей, яка здатна діяти в напрямку правової регуляції відносин між людьми.

Обов'язок в'яже, зобов'язує вже самим змістом слова: йдеться про зв'язок, взаємодію обох сторін єдиної сутності. Якщо це окрема людина, то це взаємодія душі як органу пізнання і з тілесно-фізіологічними потребами, і з потребами духовно-пізнавальними. Якщо брати взаємодію людини з іншими людьми, то це – зв'язок інтересів з позицій їх спорідненості, єдності. Таким чином створюється певний суспільний соціально-духовний організм як засіб, з одного боку, для взаємного підсилення розвитку спільних здібностей, з іншого – як поява певного соціального страту, певної структури суспільства. Саме такою має бути спільнота, яку ми обрали в якості об'єкта дослідження. Феномен нотаріату – це і суто виконавчі функції нотаріусів та їх помічників, але також і висококваліфікований колективний суб'єкт утвердження законодавчо-правового простору, що значно важливіше, якщо взяти до уваги

вище наведену думку П. Сорокіна про істинну суть соціального явища та соціальної взаємодії.

Звичайно, що така понятійна єдність людей, які складають стійку й необхідну соціальну структуру в суспільстві, а такою є спільнота нотаріусів, вкрай бажана. Ще більш бажано, якщо вона буде насправді об'єднана спільним розумінням не тільки й не стільки своїх функцій, скільки важливості впливу на суспільний соціум тих ціннісних норм, які для неї є, з одного боку, вродженими, з іншого, професійно обов'язковими, і які вона не просто скріплює печаткою, але й вкарбовує у свідомість людей, суспільства. Тобто, здійснює процес імпресингу. «Імпресинг іноді позитивно, але завжди на дуже тривалий термін визначає різноманітні мотиви діяльності людини, її цілі, її ціннісну шкалу» [Эфроимсон 1991].

На жаль, в сучасній українській суспільній і державотворчій реальності зазначені критерії відбору людей до державних інституцій практично не діють. Проте належною мірою вони не діють і в історії сучасного людства. Так, К. Лоренц у праці «Агресія (так зване Зло)», написаній півстоліття тому, стверджував, що якби якийсь позаземний етолог спостерігав за соціальною поведінкою великих мас людей на Землі і мав можливість «спостерігати такі великі події, як переселення народів, битви і т. п., то йому ніколи б не прийшло в голову, що людська поведінка спрямовується розумом або ж, тим більше, відповідальною мораллю» [Lorenz, 1974].

Людина здатна діяти розумно сама по собі або в тому випадку, коли займається пізнавально-науковою діяльністю, або ж коли працює в невеликому за чисельністю науковому колективі однодумців чи навчальному закладі, коли учні чи студенти справді зацікавлені в засвоєнні тих знань, які викладає науковець і до змісту яких в них є внутрішній душевний потяг.

Нотаріуси працюють у зовсім невеликих колективах. Будучи поєднані спільною освітою, вони справді створюють споріднені соціальні структури. Не можна належати до них, не маючи єдиного розуміння сутності правосвідомості. Певні відмінності, звичайно, можуть бути, але їхнє вирішення не породжує

софістичних суперечностей, як це має місце, для прикладу, в судових процесах між також правниками – прокурором, суддею та адвокатом.

Аналізуючи взаємодію нотаріуса/-ів із суспільством, потрібно враховувати, що суспільство як поняття є також ідеальним типом. У своїй дійсності це, як правило, сумісне проживання людських мас на певній території. Те, що воно сумісне, підтверджує незаперечний факт, згідно якого територія є атрибутивною ознакою держави, як і те, що кожна окрема людина територіально закріплена в ній і як її громадянин, і як мешканець певного, чітко фіксованого державою помешкання. Соціальна сутність людей проявляється на мікрорівні в тому випадку, коли їх сумісне територіальне проживання/перебування трансформується в єдиний поза-просторовий і поза-часовий духовний організм.

Така єдність спорадично проявляється тоді, коли громадянин звертається до нотаріальної контори і спілкується з нотаріусом. Але не лише з приводу укладення певного правового документу, а, що значно важливіше, з приводу отримання правової консультації. В такій взаємодії відбувається взаємозбагачення обох сторін у вигляді *зобов'язувальної* взаємодії заради взаємного просвітлення свідомості. Причому, в такому змістовному варіанті, який би переконав і задовольнив особу, яка звертається до нотаріуса.

Це важливий аспект взаємодії «нотаріус – клієнт». Адже досить часто пересічна людина, якщо перед нею постала якась проблема, має вирішення, яке відповідає рівню її буденної свідомості, рівню, як вона вважає, «розумного» егоїзму. Тому перед нотаріусом завжди стоїть проблема постійного вдосконалення не тільки професійних знань, але й знань щодо сутнісних властивостей людини загалом. Тим паче тієї, яка орієнтується в суспільному бутті на буденному рівні свідомості, на уявленнях здорового глузду. Ось чому ми так детально розкривали вчення про людину на основі вчень видатних представників філософської антропології.

Загально-родові ознаки свідомості людини мають суспільно-утворюючий статус.

Потрібно зазначити, що в нашій українській мові суспільство має схожі синоніми, які мають назву *суспільність*. Крім того, саме в такому своєму прояві вони мають особливий статус.

Проте, щоб убезпечити суспільство від свавілля також родової ознаки, якою є суто природна воля, яка, за умови сильного вродженого характеру й темпераменту, здатна чинити руйнівний вплив на нього, потрібно надати вродженій темній енергії світлоносну енергію знань.

Враховуючи шлях становлення свідомості людини від буденної до граничної і потім метаграничної, взаємодія нотаріуса із суспільством через властиві йому соціальні прошарки має бути світлосною. Напрямок розвитку України визначений законодавчо й конституційно як напрям до інтеграції з цивілізованими країнами Європи, світу загалом. В такому разі варто зазначити, що європейські країни у своєму існуванні набули цивілізаційного характеру завдяки активному втіленню в суспільну дійсність, у свідомість суспільства гасла «знання – сила». Його автором став філософ і державний діяч Ф. Бекон. На цьому з особливою силою потрібно наголошувати для розуміння завдань, які стоять перед тією категорією громадян, яка обіймає державні посади, як і тих, хто, утворюючи просто абсурдну кількість політичних партій, не усвідомлює того, що їх – партій – мета не в «завоюванні» влади в державі, а в розумінні її сутності як інституту управління всією універсальністю відносин, що виникають при взаємодії між людьми. Звичайно, що мета таких «творців» перебуває поза правовим розумінням сутності справедливого облаштування суспільства, адже для більшості з них важливо бути владним суб'єктом.

Позитивним з позицій управлінських функцій держави є той вплив, який здійснюють у своїй професійній і водночас громадянсько-правовій професії нотаріуси.

Шлях підняття людини з буденного рівня свідомості до граничного й потім метаграничного чітко визначив щойно згаданий нами Ф. Бекон. «Два шляхи існують і можуть існувати для пошуку й відкриття істини. Один піднімається від відчуттів і частковостей до найбільш загальних аксіом і, йдучи

від цих підвалин та їх непорушної істинності, обговорює й відкриває середні аксіоми. Цим шляхом і користуються нині. Інший же шлях: виводить аксіоми із відчуттів і частковостей, безперервно й поступово, доки нарешті не приходиться до найбільш загальних аксіом. Це шлях істинний, але не випробуваний» [Васон 2017].

Відомо, що більш розвинені країни є прикладом для наслідування країн, що є менш розвинені, але мають бажання цивілізаційного розвитку. Для Європи цей шлях визначений послідовною зміною епох – Відродження, Гуманізм, Реформація, Просвітництво. Ці стадії розвитку має пройти й Україна, тому що засвоєння змісту цих епох не означає того, що він є мотивацією для його справжнього, а не декларативного втілення. В першу чергу тими, кому зміст відомий.

Говорячи про бажання йти в ногу із часом, властивим розвиненим країнам, прийняти потрібто те, що це або бажання конкретної людини йти шляхом випробування на знання свого істинного покликання, чи це – задеклароване бажання держави як суто ідеального типу, як поняття політології. Людина як окрема особистість здатна до такого випробування, але навряд чи воно властиве масовій людині, сукупність яких складає народонаселення.

Ф. Бекон, який докладав багато зусиль для утвердження в Англії демократично-правових норм у процесі державного управління її населенням, відзначав: «Людський розум не сухе світло, його окроплюють воля і пристрасті, а це породжує в науці бажане кожному. Людина швидше вірить в істинність того, що є бажаним. Вона відкидає тяжке – тому що немає терпіння продовжувати дослідження; тверезе – бо воно неволить надію; вище в природі – через заботони; ...Безкінечним числом способів, іноді непомітних, пристрасті заплямовують і псують розум» [Васон 2017].

Наведене посилання має протверезити людей, які поспішають надати суспільству того вектору розвитку, до якого переважна більшість людей не

готова практично, але та ж більшість вірить в те, що цивілізаційний напрямок істинний, що держава рухається в неправильному напрямку.

Сучасне розуміння політкоректності вступило у суперечність із об'єктивним процесом становлення розвинених країн і цивілізацій, які вони утворюють. Якщо масовій людині справді не коректно говорити про її невігластво, хоча від нього страждають й ті, хто розуміє світло істини, але перебуває в меншості, то тій категорії людей, яка входить до числа державних, потрібно знати, що істина – це процес, а не, як виразився Гегель, монета в кишені, яку при нагоді можна вийняти й застосувати.

Відомий фахівець із нотаріального права й нотаріальної діяльності загалом М. Дякович визначає: «Нотаріат – це правовий інститут громадянського суспільства, носії якого – нотаріуси – уповноважені державою здійснювати й посвідчувати юридичні акти, надаючи їм публічної сили» [Дякович 2017: 33]. Звернемо увагу: нотаріат – правовий інститут громадянського суспільства. Відразу ж постає питання: «Якою мірою це відповідає емпіричній дійсності?» Знайти цю міру є завданням філософських роздумів відносно такої відповідності як самих нотаріусів, так і масової людини. Чому саме філософських? Тому що філософія являє собою відкриття людині логіки історії розвитку суспільства і, таким чином, логіки її пізнання й водночас логіки як методології втілення бажаних форм існування як людини, так і самого суспільства.

Наведене визначення нотаріату, як видається, не зовсім коректне з позицій філософських. З одного боку, якщо нотаріат є правовим інститутом громадянського суспільства, то чому діяльність нотаріусів уповноважується державою? Тоді це визначення з позицій авторитарного розуміння держави, яка контролює всі громадянські структури. З іншого, воно відображає емпіричну дійсність, тому не сприяє тому, щоб громадські об'єднання мали статус громадянських, покликаних, будучи свідомими сутності республікансько-демократичної сутності держави, адже республіка – це справа народу як її суб'єкта і верховного суверена, до набуття такого суспільного статусу. Саме

так бачить філософія і, відповідно, філософський спосіб мислення філософів, вільних від партійної заангажованості своєї свідомості.

Стаття 5 Конституції України стверджує: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ. Народ здійснює владу *безпосередньо* і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. ...Ніхто не може узурпувати державну владу» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України 1996.].

Виділене курсивом якраз і означає, що влада здійснюється народом як носієм *суверенітету безпосередньо* і через державні інституції та створювані ним органи самоврядування. З цього випливає, що держава в особі органів виконавчої влади також не має права на її узурпацію. Якщо ж вона проголошує нотаріат інститутом громадянського суспільства, то саме вона зобов'язана надати належні можливості для того, аби він функціонував як інститут громадянського суспільства для підвищення ефективності свого впливу на державні органи, які є органами представницької, а не *безпосередньої самоврядної* організації суспільного буття людей. Лише в такому разі над сучасниками не буде тяжіти кошмар принципів авторитарно-тоталітарної держави, не буде діяти принцип «мертвий хапає живих».

Дух життєтворчості, або ж життєтворчий, життєдайний дух і є духом демократично-правової республіканської організації життя людини і, відповідно, суспільства. Останнього в тому разі, коли структури як само-організовані й самоврядні громадські об'єднання являються носіями метаграницних істин. Адже що спонукає людину, яка відкрила в собі світ правових понять і їх світлоносну силу, яка не є державним службовцем, до об'єднання зі спорідненими душами, як не очищення від забобонів буденної свідомості, з якої починають всі, до формування граничної у формі отримання знань у закладах вищої освіти і від неї до метаграницної як суспільство-творчої, такої, яка використовує державні інститути як допоміжні, оскільки їм належать владні функції? Насамперед – по відношенню до тих, хто до такого рівня розуміння духовно-діяльної суб'єктності не піднімається.

Хоча, як відзначає Н. Хамітов, «справжня самореалізація людини – це її цілісна самореалізація і в буденному, і в граничному, і в метаграничному бутті людини, а не лише в метаграничному. Інша справа, що повинен бути усвідомлений вектор розвитку від буденного і граничного буття до метаграничного буття – динаміка руху від споживацтва і владного егоїзму до творчості і співтворчості, набуття відкритості Іншому і себе як Іншого. Динаміка поєднання буденного, граничного й метаграничного буття людини у напрямку до метаграничного, що означає цілісність тілесного, душевного й духовного розвитку особистості може бути названа гідною самореалізацією людини [Хамітов 2019: 14].

Повертаючись до щойно згаданої статті Конституції України, відзначимо, що вона надає статус суверенної суб'єктності народу. Але й тут є місце для філософських міркувань з приводу того, в якому випадку людина відповідає тому змісту, який має поняття народ. Судження Гегеля про народ як той прошарок в суспільстві, який не знає, чого він хоче, стосується рівня буденної свідомості. Його зміст не слід тлумачити як прояв зверхності по відношенню до, як звично говорити, *простого* народу. Йдеться про те, що буденна свідомість не знає того, чого хоче «в собі і для себе суцзя воля, розум». Натомість вона знає, чого хоче її тілесна організація, її живий організм. А тому зупиняється на цих потребах, іронізуючи й посміюючись над тими, хто відкриває в собі вічне й нетлінне. Хліб насущний потрібно споживати щодня, отже, його слід постійно виробляти. Між тим одного разу відкривши вічне, проявом якого є Закон як суцзя в Бутті, постійно залишаєшся з собою самим, не відриваючись при цьому від повсякденних життєвих турбот.

Філософ, юрист, державний діяч Ф. Бекон пропонував здійснювати подібне узгодження наступним чином. 1. Розум не повинен перестрибувати від частковостей до віддалених загальних аксіом. 2. Потрібно здійснювати його сходження істинними сходинками, не оминаючи щонайменших узагальнень та враховуючи середні аксіоми, які також різнорівневі, піднімаючись таким способом до загальних. 3. Без такого поєднання найвищі аксіоми виявляються

умоглядними й недієвими, такими, в яких немає твердого опертя. 4. Натомість, середні аксіоми таке опертя мають, оскільки саме «від них залежать людські справи й долі. А над ними, нарешті, розташовані найбільш загальні аксіоми – не абстрактні, але правильно обмежені цими середніми аксіомами. Ось чому людському розуму потрібно надати не крила, а, швидше, свинець і тяжкості, щоб вони стримували всякий його стрибок і політ. Але цього, однак, до цього часу не зроблено. Коли ж це буде зроблено, то можна буде очікувати від них кращого» [Васон 2017].

Не випадково, що саме в добу Нового часу й Просвітництва була сформульована максима, згідно якої громадська думка править світом. Для того, аби розум не випереджав її стан, правити має просвітлений монарх. Фактично ж правління почало здійснюватися освіченими представниками народу, обраними до органів державної влади, які, знаючи, чого він хоче, чого бажає, розвивали науку, яка б задовольняла і населення, і його просвітлений прошарок своїми здобутками.

I. Кант, якого не можна запідозрити в некоректному й нешляхетному ставленні до звичайної людини, тим не менше стверджував, що «із такої кривої деревини, як та, з якої зроблена людина, не можна зробити нічого прямого... потрібні правильне розуміння про природу можливого державного устрою, великий, протягом багатьох віків набутий, досвід і, крім цього, добра воля, готова сприйняти такий устрій. А поєднання цих трьох елементів – справа надзвичайно складна, і якщо вона буде мати місце, то лише дуже пізно, після багатьох марних спроб» [Кант 1971: 190-191].

Отже, впроваджувати правосвідомість у свідомість нотаріальної спільноти потрібно, так би мовити, прискорено, але якісно. Адже окрема людина, якщо вона обирає професійний фах у повній відповідності до своїх внутрішніх інтенцій, здібностей, здатна до такого прискореного засвоєння навіть змісту метаграницного буття. Що стосується свідомості суспільства, то тут потрібно брати до уваги домінанту, визначену станом суспільної психології з властивою їй логікою буденного життя.

Досвід європейських країн довів, що так можна вплинути на те, щоб, подолавши інерцію буденності, підняти громадській думці на граничний рівень, показником якого може бути виконання вимог закону. Так, сучасна громадська думка деяких скандинавських країн проявляє ініціативу відносно необхідності підняти рівень податків, надходження із яких сприяють покращенню цілком очевидного для них загально-суспільного комфорту.

Здійснений нами екскурс в історію того, як цивілізовані країни досягали правового й демократичного стану своїх країн, має бути відомий тій категорії людей, які обрали для себе професію правників, особливо ж нотаріусів.

Міркування стосовно труднощів щодо цього видатних філософів, серед яких і державні діячі та професори університетів, не можуть не вплинути на те, щоб отримані сучасниками знання не спонукали до їх активного втілення в життя. Так мислити й діяти можна лише в тому випадку, якщо свідомість правника, в даному випадку – нотаріуса, не була натхненна й просвітлена сутністю філософського світорозуміння.

Ми звертаємось до спільноти нотаріату якраз тому, що вона визначена як правовий інститут *громадянського* суспільства. Для тих, хто професійно займається посвідченням юридичних актів, надаючи їм публічного характеру, недостатньо ставити печатки на паперах.

Важливість дотримання правових актів має усвідомлюватись ними як внутрішня розумно-вольова й водночас сердечна печатка власного організму. Важливо керуватися не лише змістом самих законів, але й враховувати поради відносно необхідності трансформувати ніби абстраговане від безпосередньої дійсності знання з тим, яким чином вони здатні впливати на свідомість громадян. Знання проявляють свою силу не лише своїм понятійним змістом, але й тими методами, адже саме вони є потужною продуктивною силою [Радченко 2008, Рева 2020, Рєзанова 2012].

Власне кажучи, їхнє застосування дало можливість людству творити другу природу. Так, вона шкодить першій, але тому, що людство завжди поспішає, йому не вистачає терпіння завершити дослідження.

Отже, місія нотаріусів, якщо зважати на поради філософів і філософії, яка досліджує буття, починаючи з пошуку його першооснов, в тому, щоб не тільки засвідчувати те, що дозволено законом. Тут потрібно виходити з того, що *дійсність багата своїми можливостями*, а не тим, що є безпосередньо. Це не означає діяти всупереч закону. Навпаки, публічність спілкування із людьми постійно збагачує свідомість обох сторін. Цьому сприяє те, що людина звертається до нотаріуса не як до владної особи, а як до рівноправної в спілкуванні. Тому може не приховувати тих проблем, які заважають їй у прояві суспільної активності в будь-якій сфері життєдіяльності суспільства. Розкутою є і свідомість нотаріуса, адже він також є заручником наявного в *дійсності* законодавства, розвитку якого заважають нереалізовані *можливості*.

Тому діалог завжди (майже завжди, що залежить від обох сторін) щирий. А щирість, як зазначав Конфуцій, «це шлях Неба». Більше того, ментальною особливістю українця є сердечна щирість, щиросердність. Вони не схильні до приховування того, що їх безпосередньо хвилює.

Звичайно, що йдеться не про всіх мешканців країни. Йдеться про тих, хто ідентифікує себе в такій соціокультурній приналежності. Тому є потреба навести більш розлогу характеристику щирості, наведену видатним мудрецем. «Щирість – це шлях неба. Набуття щирості – це шлях людини.

Хто володіє отриманою від неба щирістю не витрачає зусиль, але в нього все виходить так, як потрібно; не напружує свій розум, а у всьому розбирається належним чином і знаходиться в природній єдності з правильним шляхом. Така людина є досконаломудрою. Хто здобуває щирість – це людина, яка обирає хороше і твердо дотримується його. Для того, щоб вибрати хороше, необхідно *всебічно вивчати, детально досліджувати, серйозно міркувати, чітко розрізняти і належним чином здійснювати* (курсив мій – Н.М.)» [Древнеиндийская философия 1972].

Нескладно пересвідчитися, що ці думки, яким понад 2,5 тисяч років, повністю корелюють із думками вище згаданих європейських філософів. Складність в тому, що переважна більшість людей не здатна, не бажає

докладати зусилля для розуміння зазначеного шляху. Він названий шляхом неба для його сприйняття буденною свідомістю. Насправді це шлях пізнання законів і слідування ним як методу здійснення бажаного, яке без цього лише нібито абстрактна можливість.

Отже, населення для того, щоб стати народом й відповідати поняттю народ, має піднімати свою свідомість від рівня буденних образів сприйняття до розуміння того, що предметно-речовий світ буття існує завдяки законам. Знаючи це, людина здатна виправити свій свавільний вплив на природу і гармонійно, не руйнуючи її, взаємодіяти з нею. Тим більше потрібно знати сутнісні атрибутивні *властивості*, які визначають мотивацію її *власної* поведінки і які мають статус законів, яким вона підлягає як природна істота.

З іншого боку, будучи від природи стадною істотою, вона, мірою того, як в ній пробуджується й усвідомлюється пізнавальне мислення як уміння відкрити в об'єктах сприйняття єдність різноманітних і різноспрямованих їх *властивостей*, воно, стаючи разом із цим її *власністю*, починає формувати *колективні* форми організації як не просто сумісні в просторі й часі, не тільки як кровно споріднені, але і як такі, що примножують їх життєву енергію.

Особливе значення має твердження Епікура про те, що лише заняття філософією в будь-якому віці дозволяє людині бути щасливою. Займаючись пізнанням, приходять усвідомлення того, що «нечестивець не той, хто відкидає богів натовпу, а той, хто застосовує до богів уявлення натовпу: адже висловлення натовпу про богів є не природними/об'єктивними поняттями, а хибними домислами, згідно яких поганим людям боги надсилають величезну шкоду, а хорошим – користь» [Эпикур 1969].

Зміст наведеного актуальний і в наш час. Адже не секрет, що, як не прикро, не лише пересічна людина, але й навіть високоосвічена, вважаючи себе віруючою, вірить чомусь не в себе, не у свої душевні властивості, які вона, доклавши належні духовно-пізнавальні зусилля, здатна відкрити в собі самій, а в щось надприродне й протиприродне. Те, що допустимо для буденної свідомості, не може визначати свідомість і життєву позицію тих, хто за своїм

вибором обрав силу світла, яку і яке несуть об'єктивні знання. Допомагає такому відкриттю створення духовно споріднених за душевними властивостями спільнот. «Тільки в колективі існують для кожного індивіда засоби, які дають йому можливість всебічного розвитку своїх задатків, і, отже, тільки в колективі можлива особиста свобода» [Маркс, Енгельс 1979: 59-60]. Звичайно, що йдеться не про «сурогати колективності», в яких люди функціонують як «середні індивіди». Вони існують в такій якості в умовах раннього «капіталізму», який нині в таких же хибних формах утверджується і в нашій країні.

Свобода людини в таких істинних формах колективності проявляється в тому, що їх об'єднує непідробний і щирий спільний інтерес, обумовлений їх внутрішніми душевними властивостями, які, зустрічаючи подібне, об'єктивно притягуються до нього, підсилюючи власні властивості, власну власність, не експропріюючи її, як це має місце при експропріації матеріальних об'єктів. Так формується невідчужувана від самої людини духовна власність, яка водночас є владною власністю, що не пригнічує, бо не є примусовою формою необхідності. Подібні форми колективності відповідають поняттю народ, оскільки, люди, що їх створюють, знають, чого хоче «суцтва воля, розум» в них самих.

Оскільки спільнота нотаріату є спорідненою зобов'язаннями законів, вона відповідає такій істинній формі колективності, що не означає, як ми до цього наголошували, що вона постійно залишається в полоні у них. З нього нотаріусів звільняє постійне спілкування як між собою з приводу проблемних питань законодавства, так і з людьми, що звертаються до них не лише для посвідчення статус-кво, але й зі своїми проблемами й баченням їх вирішення.

На основі сказаного можна виділити методологічні основи дослідження, які підпорядковані досягненню поставленої мети і завдань дисертації.

Передусім слід відзначити діалектичний підхід, запропонований Г.В.Ф. Гегелем, який дозволяє усвідомити й розв'язати базові суперечності особистості нотаріуса у його взаємодії з соціокультурним середовищем.

При осмисленні екзистенціальної й професійної своєрідності нотаріуса в суспільстві важливою може бути ідея Л. Фейєрбаха про мислення як уміння читати «Євангеліє почуттів». Підхід М. Шелера щодо духу як сутнісної основи людини дозволяє поставитися до нотаріуса як до особистості, яка має екзистенціальну відкритість до Іншого в його унікальності й, одночасно, спрямована на усвідомлення універсальності правових актів, норм і законів.

Важливою для усвідомлення природи нотаріальної діяльності, взаємодії нотаріуса і його клієнта є концептуальна пара «мати чи бути», запропонована Е. Фромом.

Методологія метаантропології, сформована Н. Хамітовим, дозволяє з'ясувати метаморфози буття й світогляду нотаріуса в буденному, граничному та метаграничному вимірах буття людини, а підходи соціальної й культурної метаантропології С. Крилової дають можливість розглянути феномен нотаріуса й нотаріальної діяльності в координатах не лише особистісного, а й суспільного буття.

В результаті можна запропонувати авторський методологічний підхід – *метаантропологію правосвідомості*, який дозволяє зробити низку нових евристичних висновків щодо специфіки буття нотаріуса в сучасному світі.

Метаантропологія правосвідомості дозволяє розкрити соціокультурний контекст діяльності нотаріуса, а тож прояснити екзистенціальні стани, які супроводжують його повсякденну діяльність і спонукають не лише до поглиблення професійних знань і навичок, а й до активної суспільної діяльності, спрямованої на підвищення рівня правосвідомості суспільства, а також до толерантного й емпатійного ставлення до Іншого, що складає основу метаграничного буття людини.

В аналізі змістовних характеристик трьох вимірів буття в контексті метаантропології правосвідомості нами був розгорнутий підхід, згідно якому найбільш плідним для нотаріуса є філософський світогляд, який має самостійний, критичний й творчий характер, що породжує розуміння гуманістичного призначення людини. Тут в нагоді стають положення класиків

філософії екзистенціалізму С. К'єркегора, М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, А. Камю.

Виходячи з методологічного статусу наукових понять, серйозна увага повинна приділятися їх визначенню і розкриттю їх філософського змісту. Знання первинних змістів слів, які з часом набували статусу понять, дозволяє прослідкувати становлення будь-якого явища людського буття в усій його історичній послідовності й оформлення в сучасному стані.

Всі зазначені методологічні підходи реалізувались на основі загальнонаукових методів пізнання, серед яких передусім слід виділити герменевтичний і компаративістський підходи, що мають безпосереднє відношення до висвітлення поставлених у плані дослідження завдань, та їх реалізації в авторському тексті. При цьому дотримувались вимоги принципів єдності історичного й логічного та сходження від абстрактного до конкретного для цілісного філософського пізнання предмета дослідження.

Виходячи з методологічного статусу наукових понять, серйозна увага повинна приділятися їх визначенню і розкриттю їхнього філософського змісту. Знання первинних змістів слів, які з часом набували статусу понять, дозволяє прослідкувати становлення будь-якого явища людського буття в усій його історичній послідовності й оформлення в сучасному стані.

Усі зазначені методологічні підходи реалізувались на основі загальнонаукових методів пізнання, серед яких передусім слід виділити герменевтичний і компаративістський підходи, що мають безпосереднє відношення до висвітлення поставлених у плані дослідження завдань, та їх реалізації в авторському тексті. При цьому дотримувалися вимоги принципів єдності історичного й логічного та сходження від абстрактного до конкретного для цілісного філософського пізнання предмета дослідження.

Обґрунтовуючи необхідність нового методологічного підходу – *метаантропології правосвідомості*, слід зазначити, що його необхідність обумовлена значущістю волі нотаріуса у формуванні зрілої правосвідомості громадян країни. Даний методологічний підхід дозволяє ефективно

досліджувати буття суб'єктів правових відносин у соціокультурному просторі суспільства, враховуючи їх світоглядні й екзистенціальні особливості і, по суті, стає новим дослідницьким напрямом на стику соціальної філософії, філософської антропології й філософії права.

Для цілісного й коректного осмислення феномену нотаріуса у бутті сучасного суспільства є необхідність започаткувати також підхід і напрям «метаантропология професійної діяльності», який дозволяє осмислити соціокультурні та екзистенціальні виміри представників різних професій, обґрунтувати критерії плідності і неплідності результатів її діяльності й особистісного розвитку у професії. Мова йде про світогляд і буття спеціалістів різних професій в буденному, граничному й метаграничному вимірах буття людини і суспільства і відповідних їм типах світогляду

Підхід метаантропологии правосвідомості дозволяє висвітлити специфіку й основні характеристики суб'єкта нотаріальної діяльності в соціокультурних та екзистенціальних вимірах буття, визначених змістом тріади метаантропологии.

Очевидно, що в буденному бутті суб'єкт нотаріальної діяльності має несамостійний, некритичний, нетворчий світогляд, що звужує його правосвідомість, роблячи її абстрактною і догматичною. В граничному бутті розвивається особистісний світогляд, для якого характерними є критичність, самостійний і творчий характер; за наявності моральних принципів це робить нотаріуса більш продуктивним, відсторонення же від моральних принципів здатне активізувати його деструктивність, що деформує основи правосвідомості. Метаграничне буття суб'єкта нотаріальної діяльності спрямовує нотаріуса бачити в своєму клієнті не об'єкта впливу, а суб'єкта взаємодії, що сприяє максимальному розвитку правосвідомості в контексті філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого, системного й гуманістичного.

У світоглядних і методологічних координатах метаантропологии загалом й метаантропологии правосвідомості і метаантропологии професійної діяльності зокрема, ми можемо припустити конструктивність впливу нотаріуса з

філософським світоглядом на правосвідомість й поведінку його клієнтів з буденним й особистісним типами світогляду, схильних до правового нігілізму й правових маніпуляцій.

Розглянемо ці питання докладніше, звертаючись до світоглядних трансформацій нотаріуса в екзистенціальних вимірах буття, які ведуть до трансформацій його правосвідомості, діяльності та її результатів у соціокультурному просторі.

Висновки до першого розділу

1. Будь-яка державна інституція чи громадська суспільна організація спроможна ефективно виконувати свої функції лише тоді, коли люди як їх виконавці будуть свідомі сутності не лише змісту самих функцій, з якими вони знайомляться зовнішнім чином, а й бути їх провідниками не згідно інструкцій, а згідно властивих їм самим особистісних ціннісних орієнтацій. Оскільки право є мірилом і критерієм справедливості, людина, обираючи професію юриста загалом, нотаріуса зокрема, має відчувати в собі її вроджену сутність, підтверджену феноменом імпресингу. В цьому полягає головна складність професії нотаріуса, адже офіційне правове зобов'язання відносно будь-якої людини виходить не з індивідуального, а із загально-суспільного зобов'язання.

2. Для правників, які прагнуть до філософського рівня свідомості й світогляду, мають бути властиві такі атрибути людського в людині, як *розум, воля і любов*. Християнська філософія, яка закликає любити ближнього як себе самого, постулює, що кожній людині слід полюбити себе, розвиваючи властиві їй здібності, схильності, інтереси, таланти. Звідси ціннісні мотивації нотаріуса як правника формують не стільки інструктивні зобов'язання, скільки любов і волю до пізнання, які спонукають до розвитку на користь людей, а також розвивають розум як основу діяльності згідно правових законів, адже розум і закон – суть однопорядкові поняття. При цьому воля стає продуктивною, органічно поєднуючись з любов'ю і розумом.

3. Право тісно пов'язане зі свободою волі. Для нотаріуса свобода волі означає не просто виконання інструктивних вимог й нормативів, а й їх осмислення в правосвідомості; лише на цій основі можливе дійсне утвердження справедливості.

4. Практична правочинність досягається наявністю у суб'єктів нотаріальної діяльності високого рівня філософсько-правових знань і відповідної їм культури поведінки. При підготовці студентів до діяльності у

сфері суспільно-правових відносин уся система навчальних дисциплін має бути заснована на принципі єдності знань, умінь та культури мислення та дії, яка долає буденне буття, буденну свідомість й буденний світогляд.

5. Нотаріус і нотаріальна спільнота несуть велику відповідальність не лише за здійснення закону, а й за розвиток правосвідомості у правників та всього суспільства. Це актуалізує інтегральний методологічний підхід, який можна визначити як *метаантропологію правосвідомості*, і який означає розвиток правосвідомості за межі буденного рівня. В контексті такого методологічного підходу поняття, які містяться в багатьох статтях Закону України «Про нотаріат», потребують не інструктивного, а методологічно-суб'єктного визначення й витлумачення. На цій основі, констатуємо, що при здійсненні нотаріальних операцій державні нотаріуси не несуть такої соціальної відповідальності, як приватні, можна стверджувати, що приватні нотаріуси мають особливу місію у формуванні громадянського суспільства в органічній єдності з правовою державою. Можна зробити важливе припущення: підвищення кількості і якості приватних нотаріусів в українському соціокультурному просторі сприяє подоланню суспільної інфантильності, актуалізує відповідальне громадянство й демократичні тенденції в Україні в умовах загроз і викликів глобалізованого світу. Це зближує її з європейською цивілізаційною спільнотою, що особливо актуально в умовах війни та повоєнного відновлення нашої країни.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ НОТАРІУСА В ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ВИМІРАХ БУТТЯ І СВІТОГЛЯДУ

Основні функції філософії, до яких належать онтологічна та гносеологічна, які разом складають світоглядно-методологічну її основу і визначають спосіб життєдіяльності самої людини. Звичайно, що виділяють також й інші функції, до яких слід найперше віднести логічну та аксіологічну.

При цьому, філософія, виходить із того, що людина є природно-соціальною істотою і процес самопізнання є істиним шляхом. Це означає, що в такому процесі вона відкриває для себе і в собі самій як природні та біологічні домінанти поведінки, до чого її спонукають закономірності, властиві фізичній, хімічній та біологічній формам руху об'єктивного матеріального буття, так і суспільні у вигляді тих цінностей, дотримання яких здатне забезпечити її життя у всій своїй цілісності.

Разом зі становленням людини змінюються і її життєві установки. Оскільки йдеться про самопізнання, можна стверджувати що воно на всіх рівнях має екзистенціально-індивідуалізований характер.

Зважаючи на наведені міркування, зміст розділу має відповідне спрямування.

2.1. Вплив різних типів світогляду на правосвідомість й діяльність нотаріуса

Світоглядна проблематика постійно супроводжує філософські пошуки. Тому варто коротко зупинитись на деяких узагальнених підходах до понятійного визначення світогляду.

Світоглядна проблематика постійно супроводжує філософські пошуки. Тому варто коротко зупинитись на деяких узагальнених підходах до

понятійного визначення світогляду. Цікавим є таке лаконічне визначення: «Світогляд – система поглядів людини, суспільства на світ в цілому» [Кривошеїн 2020: 328].

Виходячи з того, що філософія у своєму історичному розвитку демонструвала суспільству свою любов до свободи індивідуальної волі в її пізнавальних зусиллях, не будемо наводити якісь критичні заперечення відносно наведених визначень. Філософія, як ми її розуміємо, це практика свободомислення; це простір духовної культури, в якій кожна людина, хоча й різною мірою, відчуває, можливо, що й усвідомлює свободу думки, свободу від тілесної обтяженості її буття; свободу від тиску суспільної думки і т. п.

Все ж відзначимо, що наведені визначення йдуть не стільки від людини до світобудови й суспільства, скільки від них до людини. Але ж філософія вже своїм закликком до самопізнання має починати визначення від самості.

У зв'язку з таким зауваженням наведемо визначення проф. Жадька В.А., дане ним у монографії «Соціально-духовні виміри світоглядної свідомості». Отже: «Світогляд є не що інше, як спосіб само-усвідомленого ставлення особистості до самого факту своєї появи у світ людських взаємин, тому це спосіб її соціо-центричної і соціометричної суспільно-природної орієнтації. Світогляд не є щось незалежне від самосвідомості людини. Він є такою її органічною складовою, яка визначає життєдіяльність, актуалізує потенції, сприймається як щось залежне від зусиль самої людини, її волі, знань, умінь, прагнень, тобто є формою індивідуальної самосвідомості... Якщо такого усвідомлення немає, то світогляд справді існує як щось теоретично узагальнене і логічно істинне, але таке, що не спонукає до самодіяльності в сфері індивідуально-практичного буття» [Жадько 1997: 20].

Для нас у такому визначенні важливо те, що світогляд, будучи проявом самосвідомості, хоча й на різних рівнях, виступає як мотиваційна домінанта життєдіяльності людини. В цьому сенсі можна стверджувати про наявність у такому визначенні екзистенціальних вимірів буття людини як особистості. Тут воно корелюється із суттю розроблюваної Н. Хамітовим теорії

метаантропології. Н. Хамітов зазначає: «В якості філософії розвитку людини (трансцендування) філософська антропологія як метаантропологія може бути розділена на персоналістичну й комунікативну. Персоналістична метаантропологія досліджує становлення людського буття в екзистенціально-особистісних вимірах; комунікативна метаантропологія вивчає умови й логіку комунікації між різними людськими співтовариствами – в тому числі етноантропологічними; проте вона займається не просто комунікативними, а *екзистенціально-комунікативними* вимірами буття людини» [Хамітов 2022: 20].

Щодо світогляду, Н. Хамітов обстоює його екзистенціально-особистісну типологію, якій, з позицій метаантропології, «відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду», який має, на його думку, певні відмінності від соціокультурної типології, до якої входять «міфологічний, релігійний та науковий» [Хамітов 2023: 41]. Зауважимо, що, на нашу думку, подана ним характеристика вектору світоглядного розвитку людини на буденному, граничному й метаграничному цілком може здійснитись і на відповідному розумінні соціокультурної типології, в яку, згідно нашого розуміння й усвідомлення, слід включити філософський, а не науковий. Справа в тому, що наука, оперуючи загальними категоріями, які відповідають внутрішньо-необхідним сутнісним вимірам буття об'єктів пізнання, абстрагується від індивідуальних проявів особистості, що не зовсім узгоджується із розумінням світогляду як способу прояву мотиваційної сфери самосвідомості. Проте, як ми відзначали, філософські пошуки – це практика свободи мислення й самого свободомислення.

Якщо розглядати світогляд під кутом зору екзистенціальних вимірів людського буття, то досить сумнівною виглядає можливість людині проявити свою індивідуальну волю. Можна визнати науковий статус філософії лише в тому випадку, коли людина свідомо підпорядковує мотиваційну складову своєї життєдіяльності пізнанню законів Буття, оскільки в такому разі вона досягає можливості сформулювати розумну волю і діяти згідно її об'єктивного спрямування. Проте в такому разі вона позбавляє себе властивої їй від

народження суб'єктивності, яка є основним постулатом екзистенціалізму. Не випадково філософію Гегеля засновники цього філософського напрямку вважали філософією мізантропії. Звичайно, що це не зовсім, а то й зовсім несправедливо по відношенню до Гегеля. Адже він перетворив філософію в науку логіки лише у сфері дослідження законів становлення пізнавального процесу, який відрізняється від певних закономірностей, які супроводжують повсякденне життя пересічної, й не тільки, людини. Справді, у цій царині людина повністю підпорядкована свободі волі, визначеній понятійними категоріями розуму. Але перебування в такій царині обтяжливе, тому потребує відпочинку, який і дає прояв свободи волі поза межами суто пізнавального способу життя. Саме тому нами й обрана методологія філософської антропології, яка є суголосною екзистенціальним категоріям, оскільки в її основі світоглядні виміри міфологічного світогляду.

У першому розділі ми розглядали специфічні прояви міфологічного типу світогляду як первинного на основі властивих йому структурних складових. А саме: тотемізму, аніматизму, анімізму, магії та фетишизму. Людина від самого народження не може не мати світогляду, адже органи відчуття відчують не лише власне тіло, власний організм в усій його цілісності, але й «усвідомлюють» його як дію органів сприйняття, або ж аналізаторів. Тобто, людина як природно-біологічна істота не може не мати притяжіння до того, що є її продовженням і що її породжує. Не лише знаряддя праці, пристрої для підсилення роздільної здатності людських органів сприйняття, є їх неорганічним продовженням, але й природа сама, оскільки кожна людина – мікрокосм.

Наведемо думку з цього приводу Л. Фейєрбаха як чільного представника антропологічного матеріалізму. Говорячи про зір як орган сприйняття й водночас аналізатор, він відзначав: «Людина *саму себе* пізнає із об'єкта: свідомість об'єкта є *самосвідомість* людини. По об'єкту ми можемо узнати людину і її сутність. В об'єкті виявляється сутність людини, її *істинне об'єктивне* «Я». Це відноситься не тільки до розумових, але й до *чуттєвих*

об'єктів. Місяць, сонце, зірки волають до людини: пізнай самого себе. Тільки людині доступні чисті, інтелектуальні, безкорисливі радощі й афекти; тільки людські очі знають духовні бенкети. Погляд, звернений до зоряного неба, споглядає *безкорисливі* і *нешкідливі* світила і бачить в їх сяянні свою власну сутність, своє власне походження. Природа ока небесна. Тому людина підноситься над землею тільки завдяки зору, тому *теорія* починається там, де погляд звертається до неба. *Перші* філософи були астрономами. Небо нагадує людині про її призначення, про те, що вона створена не лише для діяльності, але і для споглядання» [Feuerbach 1955].

Нескладно усвідомити, що в наведеній цитаті, по-перше, дається визначення світогляду як самосвідомості людини; по-друге, людина визнається мікрокосмом, який постійно притягує макрокосм і яка від самого початку свого прозріння тягнеться до своєї об'єктивної сутності; по-третє, людина відчуває свою співмірність із космосом, тому починає свою ідентифікацію із займенника *Я*, а не *Ми*; по-четверте, звичний погляд на небо вже пробуджує в людині жагу до пізнання як самопізнання.

Загалом міфологічна свідомість і водночас світогляд здійснює проєкцію душевних складових людини в усій їх різноманітній багатогранності на природне середовище. Це ніби сама природа, ущільнена в її тіло, намагається повернути собі свою вічність та безкінечність. Що об'єктивно, адже в такому разі досягається моністична єдність людського Я зі Всесвітом. В людину начебто закладено всю велич. Безумовно, що вона, маючи *потенційний* заряд, не може *актуалізуватись* в безпосередню, достовірну як для неї самої, так і для інших, потужну й могутню дію. Проте ніщо не забороняє їй висловлювати подібний масштаб своєї свідомості, оскільки він насправді їй властивий. Тому безпосередньо це проявляється в спілкуванні поміж людьми не лише в дитячому віці, але й, фактично, впродовж усього життя.

Спосіб мислення, який формує міфологія, заснований на органічному поєднанні образів фантазії з реальними одухотвореними явищами й об'єктами природи. Фантазія – це не обман, а об'єктивна реальність свідомості людини на

донауковому шаблі її духовного розвитку. Це також її щира віра в те, що всіма природними процесами як взаємодією матеріальних об'єктів, безпосередньо даних органам відчуття/сприйняття, управляють людиноподібні істоти. То ж цілком логічно, що й у суспільстві має бути певна управлінська ієрархія, згідно якої владні функції мають належати тим, у кого їх дух має здатність надихатись потужними силами природи.

Чудово описала суть образно-асоціативного міфо-поетичного світоглядно-творчого мислення Леся Українка. Наведемо уривок з її сонету «Fa»:

«Фантазіє! Ти сило чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Що будиш мертвих з вічного їх сна,
Життя даєш холодній хвилі в морі!» [Українка 1986: 32].

У Розділі 1 ми звернули увагу на те, що головною концепцією в розкритті причин походження філософії є міфогенна. Тому слухним було ствердження А. Шопенгауера відносно того, що уява як об'єктивна реальність свідомості людини для неї самої, здатна пробудити в ній самосвідомість на рівні філософського розуміння. Проте не в понятійній формі, а в тій, яку формує допізнавальне буденне життя, для якого звично співставляти образи уяви із предметно-речовим буттям.

Оскільки будь-які форми свідомості мають, принаймні, два рівні – буденний і теоретично впорядкований, слід відмітити той незаперечний факт, що буденне буття людини, *по-перше*, має екзистенціальний вимір, *по-друге*, вже містить в собі певні цінності, які ніби дані людині від природи, але які вона сприймає як даність, яка не потребує теоретичного обґрунтування. Тобто вже визначений напрям/вектор розвитку до граничного й філософського шаблів буття. Н. Хамітов, розрізняючи відзначені нами два типи світоглядних векторів розвитку, слушно відзначив, що вони поміж собою пов'язані в якості «двох систем координат» [Хамітов 2023: 41].

Поняття людини як індивіда відображає психофізіологічну світоглядну мотивацію її життєвої позиції, підпорядковану необхідності повсякденно задовольняти її первинні потреби. В такому сенсі говорять про те, що буденність пригнічує, не дозволяє підняти очі до неба й побачити там свою велич також. З іншого боку, зір людини ніколи не відвернутий від Неба, тому на цій сходинці її буття зароджуються й елементи граничного як особистісного, від якого недалекокий шлях до філософського.

Таким чином, відбувається людська екзистенція/існування, суть якої в тому, що постійно потрібно перебувати на межі життєзабезпечення. Отже, потрібно *постійно* напружувати свою волю до життя. Постійність це незмінність, яка набридає, принижує, не розвиває; з іншого боку – це прояв закону, який людина може пізнати й використати на свою користь. Незмінні закони природи, але закони суспільства, яке складають наділені свідомістю люди, підвладні їх волі, підпорядкованій, у свою чергу, пізнавальному мисленню, здатному вийти за межі звичного й буденного.

Зважаючи на нудоту звичного нужденного способу життя людини, А. Камю в якості головної проблеми, яку має вирішити філософія, вважав проблему самогубства. Людина справді вбиває себе, якщо не розвиває, не актуалізує закладені в ній потенційно пізнавальні *можливості*. А початок їхнього *здійснення* – саме в буденному житті. Не бажаючи миритись із його координатами, а таке бажання властиве кожному, можна підняти над ними: «Варто мисленню розпочатись і воно вже підточує. Спочатку роль суспільства незначна. Черв'як сидить в серці людини, там його й потрібно шукати» [Камю 1990]. Буденне життя підштовхує до розвитку аналітико-синтетичного способу мислення якраз тому, що черв'як незадоволення ним, як життям, так і складністю мислення, постійно точить серце. Але для цього потрібно, як радив Епікур, «сміятись і філософувати, і в той же час займатись господарством і користуватись всіма іншими здібностями й ніколи не переставати висловлювати мовлення істинної філософії» [Епікур 1969]. Пропозиція цікава, але досить нелегка для її реалізації особливо тій категорії

людей, яким фактично існуючими законодавчими заборонами «сміятись» над їх недосконалістю.

Гегель стверджував, що в давній Греції ми, йдеться, цілком очевидно, про філософів, які намагаються визначати своє життя вимогами розумної волі, відчуваємо себе як вдома. Очевидно з тієї причини, що буденна свідомість як вільних людей, так і рабів, з великим задоволенням слухала мудрих людей, захоплювалась властивим багатством із них ораторським мистецтвом, намагалась розвивати своє пізнання, надаючи їх мудрості статус народної.

Це означає, що вже на буденному світоглядному рівні у кожної людини є вроджене почуття гідності, яке потрібно «розбудити» передусім тій суспільній верстві, яку вже пробудила від сну й суто суб'єктивних і приємних фантазій філософія як процес «мислення про мислення». Це важливо брати до уваги, оскільки воно не є одним лише наслідком навіювання з боку мислителів, які послуговуються логікою аргументації, яка, в свою чергу, не може бути само собою зрозумілою. Від народження людина схильна дослуховуватись до власних відчуттів і формувати на їх основі почуття гідності. Звичайно, з позицій наукового знання це – прояв суб'єктивного ідеалізму, суб'єктивізму. З позицій буденності це – прояв гідності у тому вигляді, якою вона є, адже сприйняття дещо іншої за змістом думки, не кажучи вже про полярно протилежну, сприймається як її приниження, заперечення. Саме у цьому чи не головна причина того, що поступ у взаємо-порозумінні між людьми відбувається вкрай повільно, тому історія людства постійно супроводжується війнами. Тобто, вона також підлягає екзистенціальному виміру в координатах «бути» чи «не бути».

Видатний знавець історії культури та філософії О. Лосев таким чином визначав сутність образно-асоціативного способу світосприйняття як світорозуміння, що є основою міфологічного світогляду. *«Міф є виражена словами чудесна особистісна історія»* [Лосев 1990]. Як високоосвічена й тому відповідальна людина, він ретельно визначає всі категорії слів, наведені в даному фрагменті. Основними є: а) особистість і б) слово. Тобто, особистість розповідає свою історію засобами слів. Оскільки кожна людина як особистість оригінальна,

неповторна, непорівнювана з іншими, її розповідь також «*є власне слово особистості і власне слово про особистість. Воно є і м'я.* Ім'я є власне слово особистості, те слово, яке тільки вона одна може дати і виявити про себе. В імені – *діалектичний синтез особистості та її виявленості, її осмисленості, її словесності.* Ім'я особистості і є те, що ми, власне кажучи, маємо в міфі. ...Отже, *міф є і м'я.* Але міф... є ще чудо. Цей третій момент нашої формули також легко приєднується до отриманого більш складного поняття. А саме: виходить *чудесне ім'я, ім'я, яке говорить, свідчить про чудеса, ім'я, невіддільне від цих самих чудес, ім'я, що творить чудеса.* Ми будемо праві, якщо назвемо його *магічним іменем.* А приєднання, нарешті, другого моменту, історії, дає останнє перетворення, яке отримає таку форму: *міф є розгорнуте магічне ім'я»* [Лосев 1990].

Спробуємо проаналізувати наведений зміст і виявити в ньому світоглядні доміанти буття людини, названої як особистість. Думасмо, що йдеться не про людину, як вона в якості особистості визначалася, починаючи з Нового часу та епохи Просвітництва. Йдеться про те, що кожна людина як окремий індивід неповторна, унікальна й оригінальна у своїй історії та її розповідях про неї як про історію власного імені, в яку також вплетена історія природи й інших людей. Також про те, що ім'я розуміється не як щось штучно назване батьками при народженні, а про ім'я, дане їй як цілісність індивідуального організму зі всіма його специфічними особливостями прояву душевних потреб, схильностей, інтересів, що постійно прагнуть до *словесної* реалізації, отже, до міфотворчості.

Оскільки йдеться про «розгорнуте магічне ім'я», можна стверджувати, що це сприяє пізнавальній діяльності, яка найбільшою мірою проявляється у сфері літературно-художньої творчості. В ній справді розглядаються розгорнуті події, які виражають особливе бачення їх протікання не тільки й навіть не стільки в самій емпіричній дійсності, скільки в свідомості автора. Причому, дійовими особами в них виступають персонажі, що володіють магічним впливом і на природні процеси, і на суспільні, і на поведінку окремих людей.

Цікавою є думка щодо особливості міфологічної свідомості, категоріями якої є слово, особистість та історія: «грецька мова є не просто мова, подібно відомим нам європейським мовам. Грецька мова і тільки вона одна, є логос. ...Для початку достатньо вказати, що в грецькій мові висловлюване деяким чудовим чином одночасно є те, що воно називає. Коли ми чуємо грецьке слово по-грецьки, ми слідуємо його логосу, який воно безпосередньо викладає. Те, що воно викладає, лежить перед нами. Завдяки по-грецьки почутому слову ми перебуваємо безпосередньо біля самої речі, а не біля одного лише значення слова» [Лосев 1990].

Лосев говорить про таку особливість грецької мови в античну добу, стверджуючи, що без знання грецької мови складно зрозуміти, яку саме функцію виконувала філософія в той період. Можливо, що вона сприяла утвердженню єдності слів і справ. Як мовиться: «Тут Родос, тут стрибай». Тобто, демонструй те, про що говориш, способом життя, який сприймається разом зі словами. Якщо ж викладати одні лише значення слів, теорій об'єкта, то така єдність не створюється. Це важливо усвідомлювати при розгляді проблеми впливу світоглядних форм свідомості на людей, в нашому випадку на нотаріусів.

На завершення розгляду специфіки міфологічно-буденної свідомості наведемо ще одне посилання на авторитетне дослідження міфології О. Лосевим. Він стверджував, що визначення міфу як «розгорнутого магічного імені» передбачає, що воно має абсолютний статус, тобто «*залежить тільки від себе*, і що це розгортання є діалектичним (інакшим воно й не може бути у праці, яка переслідує філософські цілі)» [Лосев 1990]. Ми тому в тексті й виділяємо курсивом діалектичні категорії як сходинки пізнання.

Отже: «Абсолютна міфологія, виходячи з того, що вона завершується магічним іменем..., розуміє всі *діалектичні категорії як магічні імена*, адже якщо буття завершується магічним іменем, то це означає, що воно і є це магічне ім'я, а, таким чином, у *світлі цього останнього мають бути мислимі й всі часткові категорії*. Діалектика як чисте мислення – не є міфологія. Але така діалектика

нездійсненна. *Вона завжди має під собою певну міфологію*, оскільки самий напрямок і розподіл категорій можна варіювати на тисячу ладів» [Лосев 1990].

У нашому дослідженні значне місце займає характеристика міфологічної свідомості як первинного типу світоглядної мотивації суспільного буття людини. Причина в тому, що більшу частину свого життя вона перебуває в просторі буденності. Навіть наукова діяльність, якщо вона стає професійною, в душевно-духовному плані набуває ознак буденності. Тому звернемо увагу на те, що діалектика як постійна домінанта чистого мислення «нездійсненна». Це визнавав і Гегель, стверджуючи: «До тих пір, доки ми не надамо ідеям естетичний, тобто міфологічний, характер, *народ* не проявить до них інтересу, з іншого боку, доки міфологія не стане розумною, філософ буде її соромитись» [Hegel 2010]. Ось чому у свідомості такої соціальної верстви суспільства, якою є нотаріальна спільнота, постійно присутні мотиваційні складові всіх типів світогляду. І серед них такі потужні суб'єктні категорії, ім'я яким тотемізм, аніматизм, анімізм, магія та фетишизм, яким, якщо надати «розумного» спрямування, здатні підняти буденну свідомість до вищих рівнів буття.

Як підсумок відносно сутності міфологічного світогляду зазначимо: він утверджує єдність змісту уявлень людини про світ зі способом його організації. Тому віра в богів, які управляють природним світом, і поклоніння їм є необхідною умовою організації суспільного життя в тому разі, якщо людина, виходячи з дитячого стану з його вірою в них, за допомогою системи освіти здатна буде трансформувати її у впевненість у тому, що вона і є той життєтворчий суб'єкт, який і пізнає світ, і перетворює його [Вихрущ 2020, 115]. Освіта виконає свою функцію тоді, коли вона навчить людину мислити, тобто сформувати навички підводити різноманітне під спільний знаменник, спільну й загальну основу, тобто – під закон. Саме в такому напрямку формується релігійний монотеїстичний світогляд.

Релігійний світогляд суттєво змінює вектор буття людини в напрямку від антропоморфізації природи до її знеособлення. Віра в багатьох персонажів, які нібито управляють як природними, так і суспільними процесами, змінюється на

віру в єдиного творця, яким виявляється Бог. Це, так би мовити, онтологічний аспект зміни в світогляді. Стосовно напрямку розвитку людини, то він зорієнтований на формування в ній волі до пізнання тих *потенційних* душевних порухів, які вона здатна *актуалізувати* й використати для власного блага.

При аналізі релігійного типу світогляду важливо не плутати його із тим розумінням, якого він набув у своєму церковному варіанті. У попередньому розділі про це йшлося з посиланням на авторитетну думку І.С. Еріугени про принципову єдність релігії та філософії. Бог в релігійно-філософському розумінні – це *всесвітня особистість*, суб'єктивними властивостями якої є розумна воля, але не в її *потенційному*, а в *актуальному* світо- й водночас людино-творчому вимірі. Людина, віруючи в таку сутність Бога, здатна піднятися на певний рівень свого буття, якщо повірить у власну богоподібність. На рівні міфологічного *світобачення* вона вбачає силу в персоніфікованих природних явищах; на рівні релігійно-філософського *світопереживання* й *світорозуміння* до власного самопізнавального розвитку її підштовхує, з одного боку, проголошення власної богоподібності в царині духовній, чому сприяє образно-асоціативне мислення як вихідне й первинне, з іншого, приклад наявності богоподібних істот серед самих людей. Вкрай бажано, щоб саме в такій іпостасі дітьми сприймалися їх батьки, вчителі, викладачі закладів вищої освіти, дорослі загалом не за віком, а за розумно-вольовим способом життя.

Український філософ із Канади Микола Шлемкевич, аналізуючи душевний устрій української людини, відзначив: «Нарід йде не так за засадами, як за ідеалами, втіленими в живі з'яви. ...Не засада, але моральний ідеал, втілена засада є рушійною силою. ...Справа інтелектуальної, культурної еліти дискутувати засади, формулювати засади. Справа народу дивитися на ідеал і йти за ним» [Шлемкевич 1992: 61-62]. Звичайно, що дивитись на їх втілення елітою у спосіб життя. Звідси й наше прагнення представити нотаріуса як реальну «з'яву» закону.

Саме в такому напрямку формується особистість філософа. Тому не досить складно було надати статус богоподібних людей тим філософам, які своїм

способом життя якщо не демонстрували єдність *особистості, слова і чудо-дива*, то максимально відповідали такій єдності в уяві людей. На суто міфологічному рівні це властиве проявам людської фантазії. На релігійно-філософському це властивість окремих реальних людей, які демонструють не уявні, а реальні чудеса, але не в плані впливу на природні процеси, а на власний саморозвиток. В абсолютній міфології це магичні імена персоніфікованих діалектичних категорій, які для безпосередньої наочності промовляють магичні слова літературних героїв з театральної сцени. В релігійно-особистісній філософії це слова, які промовляють до публіки видатні мислителі, до слів яких вона дослухається, але далеко не завжди розуміє їх сенс. Не лише через те, що мислення, спрямоване на самопізнання, є досить складний процес. Значно більшою мірою з тієї причини, що філософи чи мудреці часто не демонструють приклад поведінки, узгоджений зі змістом їх промов. Тобто, це чудесна історія слів, не завжди підкріплених відповідними діями.

Адже людина потребує дива, особливо ж розповідей про них. Це враховувалося в оповідях, якими є не лише міфологічні сюжети, але й будь-які інші. Наприклад чудесні настанови з боку головного персонажа євангельських текстів Ісуса Христа та його послідовників – апостолів. Але не тільки настанов, але й демонстрації в них – текстах – чудес суто неприродного характеру на зразок ходіння по поверхні води так, начебто це суша земна і т. п.

Також, досить популярним тривалий час є жанр літературної фантастики, багато ідей якої, врешті, втілюються в достовірну емпіричну реальність.

Нескладно помітити, що доля, в яку вірить непросвітлена пізнанням буденна свідомість, це закон. Як і те, що людина богоподібна істота, оскільки розум у вигляді законів властивий як природі, так і людині.

Без бога, тобто без розуму, бо людина саме ним, а не тілом, подібна Богу. Ми на цьому наголошуємо виходячи з того, що сама професія нотаріуса є унікальною з точки зору того, що дотримання закону постійно *виправляє* бажання надати своїм суб'єктивним думкам *правового* статусу. Хоча зміст самих думок носить *правовий* характер, адже властива нотаріусам

суб'єктивність суттєво виправлена й вилікувана постійним випробуванням і перебуванням у мисленні пізнання.

Виходячи з вищевикладеного є потреба визначити релігію з позицій значення самого слова, яке справді має магічну силу. Префікс *re-* означає повернення назад, в минуле; корінь *ligo* – зв'язок. Тобто, сутність релігії як життєдайного духотворчого слова. Отже, релігія – це святість зв'язку людини з минулим, виробленим історією людства, насамперед історією пізнавальної діяльності в її впливі на людину, врахування нею цього досвіду, який не тільки здатен виправити природну вдачу, що часто є руйнівною для неї, але й надихати на справді творчі здобутки.

Не випадково, що блага вість від Іоанна Богослова починається з освячення слова не лише в античну добу, але й в будь-які періоди історії людства та історії окремої людини. Так, діти, народжуючись *немовлятами*, насолоджуються ними не лише в дитинстві, але й ставши дорослими. Про роль мови як людино-творчої потуги чудово висловився Й. Гейзінга: «За назвою кожного абстрактного поняття ховається щонайсміливіша з метафор, і що не метафора – то гра словами» [Гейзінга 1994: 11].

Але повернемося до євангельської філософії, в якій витворилась людина-особистість. Якщо неупереджено підійти до біблійних текстів, розглядаючи їх як філософське образно-асоціативне, а не виключно абстрактно-понятійне одкровення, ми маємо в них чітке підтвердження вирішального значення Логосу/Слова як у світо-, так і людино-творчості: «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Воно у Бога було споконвіку. Все через Нього постало, і ніщо, що постало, не постало без Нього. В Ньому було життя, і життя було світлом для людей. І світло у темряві світить, і темрява не огорнула його. Прийшов чоловік, Богом посланий, ім'я йому Іоанн. Він прийшов свідком, щоб засвідчити про Світло, щоб всі увірували через нього. Він світлом не був, але прийшов, щоб свідчити про Світло. Справжнім Світлом був Той, Хто просвітлює кожну людину, що приходить у світ. У світі Він був, і світ через Нього постав, але світ Його не пізнав. До своїх Він прийшов, та свої не

прийняли Його. А тим, що Його прийняли, що увірували в ім'я Його, дав владу дітьми Божими стати, які не від крові, не від тілесного бажання, не з волі людської, а від Бога народилися» [Біблія 1994. Іоанн, 1:13].

Ми спеціально навели досить розлоге посилення, оскільки в ньому розкрита суть релігійного світогляду з позицій, які враховують особливості образно-асоціативного світосприйняття. Спробуємо виділити в ньому основні моменти, які визначають напрямок розвитку людини від міфологічного до власне філософського світогляду й, таким чином, світорозуміння.

1. Людину творить мова, тому власне людиною немовля починає ставати/народжуватися разом із появою мовлення, його розвитком і постійним збільшенням словесного запасу. Чим більшим є словесний арсенал, тим більшою мірою людина здатна розкрити як свій власний потенціал, так і зрозуміти природу світобудови.

2. Слово грецькою мовою – це логос. А тому разом зі словом як засобом спілкування поміж людьми, здійснюється також і «спілкування» всіх об'єктів природи в процесі їх взаємодії засобами взаємообміну матеріальними структурними елементами, енергією та інформацією. В такому сенсі світ Єдиний, тому що все в ньому підпорядковане дії Єдиного Закону взаємодії всього зі всім при повному збереженні його цілісності.

3. Зважаючи на специфіку міфологічної свідомості, як і специфіку грецької мови, на чому наголошував М. Гайдеггер, слово завжди має предметний корелят. Але єдності поміж людьми заважає їх віра в багатьох богів, які навіть поміж собою не мали єдності, про що свідчили сюжети грецької й римської драматургії. Звідси об'єктивно виростає потреба віри в Єдине начало Буття/Всесвіту, отже, в Бога, *присутнього у ньому як сутнісне начало*, а не якийсь окремий об'єкт.

4. Слово Бога в його онтологічному вимірі – це сам факт незаперечного існування Буття/Всесвіту. Реальність міфологічних богів підтверджувалась онтологічно – в театрі їх виконували реальні люди, які прикривали свої обличчя масками; в скульптурі їх творили скульптори із мертвих матеріалів. Між тим

важлива складова міфологічної свідомості, якою є аніматизм як віра у вічність і невмирущість життя. Отже, має бути людина, подібна Богу, оскільки він у всьому і все в ньому.

5. Людина як мікрокосм подібна макрокосму тим, що дотична до Бога як Єдиного саме через мову, оскільки вона не лише передає свідчення про події, але й містить в собі основні засади єдності Буття і єдності між людьми. Це і є Світло знань і способів їх втілення в життя, без якого і без яких панує темрява непорозуміння й ворожнечі.

6. Ці світлі знання властиві філософії, але не завжди вони підтверджувались способом їх життя, який би міг бути запозичений всіма людьми без виключення. Сенеці дорікали за таку невідповідність, на що він відповідав, що пише про благі вісті саме тому, що жити так складно, але оприлюднення моральних принципів життя вже примушує до виправлення, оскільки вони взяті не як критика інших людей, а як самокритика. Узагальнений образ філософа і явив собою Іоанн, що був посланий від Бога, фактично від мудрості, які випрацювала філософія за пів тисячоліття свого існування.

7. Місія Іоанна, як і будь-якої високоосвіченої людини, свідчити про Світло Єдиного, а не їх власне світло, що далеко не завжди є таким по суті. Тому вірувати потрібно не в нього, а в Світло.

8. Ствердження про те, що такий носій Світла вже був серед людей, але вони його не сприйняли, також відображає буденну схильність людини до віри, згідно якої «раніше було краще», ніж за їх сучасного життя. Це знімає з неї почуття провини, адже її поведінка не визначається виключно нею самою. Тому колективний філософ минулого явлений був раніше, а нині є потреба в тому, щоб сучасники прийняли його як свого, оскільки він прийшов до своїх. Що не означає нібито Христос є історична особа. Він також і узагальнений образ тих, хто досить активно в попередні часи пропагував моральні норми поведінки, оскільки спосіб життя в Римській імперії не відповідав настанові Епікура, на яку ми вище посилались. Для масової буденної свідомості принципом було

гасло «хліба і видовищ», а не в покаянні, не в *провині* за аморальний спосіб життя.

9. Настанова про те, що приємно насолоджуватись життям моральним, розумним і справедливим, зрозуміла досить незначній частині людей в усі часи. Здатність до такого способу життя є справді носіями Світла, що буденним мовленням іменується як «діти Божі», а досить часто як хворі люди, або ж блаженні, що «не від світу цього», бо інший світ носіям такого мовлення невідомий. Ними в євангельській релігійній філософії є апостоли. Що стосується релігійної філософії, яка набула форму християнства, то її творцями були видатні філософи, насамперед Августин Святий. Наголошуємо, що релігія – це святість зв'язку сучасників зі своїми пращурами, в першу чергу з тими, хто залишив по своїй біологічній смерті безсмертні вчення.

10. Люди, які несуть народу Світло знань, справді народжені не як біологічні істоти, а як духовні Просвітителі людства.

Августин, будучи одним із батьків патристики, усвідомивши той факт, що суто раціоналістичний варіант філософії не може вплинути на політеїстичну буденну свідомість понятійним способом аргументації, дійшов висновку про те, що джерелом світла, яке вона несе, був Бог. Людина не пам'ятає свого народження, тому що не є його свідком. У своїй праці «Сповідь» він зазначає: «...я не знаю, звідкіля я сюди прийшов, у це, так би мовити, смертне життя, чи, радше, в живу смерть? Я не знаю. ...розрадила мене насолода людського молока. Але ж ні моя мати, ні пестунка не сповнювали ним своїх грудей; це Ти, Господи, через них давав мені поживу першого дитинства за Твоїм устроєм і за Твоїми багатствами, розподіленими аж до самих основ» [Hegel 1830].

Таке розуміння нами релігійного типу світогляду, яке органічно зросло на основі філософії, характеризує граничний рівень буття людини. Гегель у праці «Життя Ісуса» відзначив, що «Іоанн був тим, хто намагався пробудити в людях гідність – не чужу їм, а ту, яку їм би належало шукати в собі, у своїй справжній сутності... Удосконалення розуму – єдине джерело істини й спокою, і Іоанн бачив у ньому не рідкісну, властиву лише йому здатність, а те, що можуть

відкрити в собі всі люди» [Hegel 1984]. Звичайно, що таке відкриття неможливо здійснити, якщо не долучатись до життєвого досвіду попередників як основи для власного духовного самозростання.

Більш-менш поглиблений аналіз того, що являє собою релігійний тип світоглядної свідомості, зумовлений тим, що, як не прикро, на свідомість сучасного українського суспільства, починаючи зі шкільного віку, значно потужніше впливає церковний варіант християнства, священики й церковні ієрархи, ніж філософська громадськість. Адже в ньому реалізовані ідеї Платона, Арістотеля, якого Фома Аквінський назвав Вчителем, Епікура, Сенеки, Августина. Церковникам не вигідно про це розповідати вірним прихожанам, залишаючи їх в темряві незнання цих очевидних фактів. Тому є додаткове бажання охарактеризувати граничний рівень буття людини і яким саме чином патристика як філософський варіант християнської релігії вплинула на формування людини в якості особистості, а не просто психофізіологічного індивіда.

Відомий дослідник і знавець середньовічної філософії Г.Г. Майоров до найбільш важливих її основоположень закрема відносив: персоналізм, теоцентризм, провіденціалізм. Для цілей нашого дослідження це має суттєве значення, адже, як не парадоксально, але саме в період понад тисячолітнього домінування цих основоположень в суспільній свідомості відбулись суттєві трансформації. По-перше, буденна свідомість набула монотеїстичного спрямування; по-друге, сформувалась духовна еліта суспільства, яка в особі приходських священиків користувалась довірою і пошаною, чого не можна стверджувати про деяких представників вищого духовенства; по-третє, розвивались університети, в яких формувалась богословська еліта, що на основі дискусій за принципом *sic et non*, тобто *так або ні*, сприяло свободі мислення, глибокій розробці його понятійно-категоріального апарату й законів логічного мислення, як і самій теології на основі філософських вчень, в першу чергу вчення Арістотеля; по-четверте, філософсько-теологічна еліта, будучи інтелектуальним прошарком теократичної форми державності, аналізуючи

тексти Священного Письма, також мала статус боголюдей, думки яких мали статус джерела Святого Духа; по-п'яте, буденна масова свідомість зі всією очевидною достовірністю пересвідчувалась в тому, що рушійною силою розвитку суспільства є саме високодуховна еліта. Що й підтвердилось епохами Відродження, Гуманізму, Реформації та Просвітництва, які порівняно швидко – за декілька століть, а не понад тисячоліття, змінили як рівень, так і якість життя.

Досліджуючи феномен нотаріуса в українському суспільстві, вкрай важливо саме подібним чином готувати його інтелектуальну філософсько-правову еліту. Достатньо лише на місце поняття Бога поставити його істинні сутнісні характеристики, а саму релігію усвідомлювати як освячення закону і права людини на справедливість. Тоді в центрі свідомості виявиться: а) правовий закон; б) людина як творча істота; в) провідником якої є закон як прояв незмінності й прогнозованості розвитку і її самої, і суспільства; г) вона набуде статусу особистості, чий кругозір постійно буде розширювати свої обрії; д) завдяки долученню до одкровень закону і права в його гуманістичному вимірі.

Релігія ж в суто церковному варіанті є, на думку Л. Фейєрбаха, «сон людського духу» [Feuerbach 1955]. Звідси й методологія пробудження людини – активна праця над самовдосконаленням. Недосконалі досить швидко помітять досконалих і, за відповідної роботи держави, чії слуги на рівні філософсько-правової освіченості почнуть наслідувати творчим особистостям, а не традиціям, сформованим багато тисячоліть тому. До того ж традиціям не свого народу.

Підсумком відносно основної домінанти релігійно-філософського світогляду як світогляду людини-особистості можна вважати заклик до її віри у свої власні сили, у саму можливість якої закладені *потенційні здібності* розумно-вольовими зусиллями перетворити в *актуальні здатності*. Фактично, тобто впродовж усього дослідження, ми про зазначали. Саме для цього ми й виділяємо курсивом певні слова, оскільки вони несуть певні значення якраз у

змістовному просторі релігійно визначеної світоглядної свідомості. Адже майже до Нового часу слова філологія й філософія мали споріднений зміст, тому філолог сприймався як філософ і навпаки. Релігія як святість освячує Слово, тому що людина ні на мить у своєму житті не втрачає зв'язок зі словом, із власним мовленням. Не завжди вона аналізує їх – окремого слова і мовлення загалом – зміст. Це стає свідомим завданням власне філософського типу світогляду, який певним словам надає статусу понять. Отже, висвітленню його специфіки і способів формування присвячується наступний підрозділ.

2.2. Світоглядні доміанти буденного буття і їх вплив на діяльність нотаріуса

Відомо, що філософія визнана Цицероном «матір'ю всіх наук» ще в античну добу. Але її слід визнавати не лише суто семантично в якості любові до мудрості, але передусім як методологію пізнання тієї самої мудрості. Справді, мудрі вислови вражають людину лаконічною, стислою, достовірною влучністю в ціль, якими є важливі для ледь не кожної людини об'єкти її зацікавленості та якими можуть бути як природні явища, так і, тим паче, явища суспільного буття. Не випадково, що авторські афористичні вислови набувають статусу народної мудрості.

Відразу ж постає питання: «Чому народ хоче бути мудрим?» Вочевидь тому, що інтуїтивно кожна людина відчуває свою спорідненість зі Всесвітом і світом всіх інших людей, також відчуваючи в собі соціально-духовну спільність із ними. Ми вже посилалися на те, що усі види світогляду не можуть обійтись без того, щоб засновувати свій статус на силі Слова. Відтак, спілкуючись, обмінюючись думками, субекти соціуму також інтуїтивно відчувають потребу в тому, щоб поміж ними панувала єдність, а не ворожнеча й розбрат. В разі, коли від когось зі співбесідників вони чують якийсь вислів, що відразу ж сприймається як *спільна і єдина* думка, вони отримують

задоволення спокою, душевної рівноваги, врешті, виникає повага й любов не лише до змісту вислову, який всіх примирив, але й до автора, до мудреця.

Таким чином, можна стверджувати, що філософія як любов до мудрості виконує важливу функцію, якою є утвердження її засобами миру і злагоди в системі координат: людина – природа, людина – суспільство, людина – людина, людина – певна народна спільнота, один народ – інші народи і т. п. На рівні філософії як любові до мудрості вона, як зазначено, є наслідком, як у Платона, інтуїтивного *пригадування-вгадування* ідеї єдності людини у всіх перелічених координатах взаємодії [Janda 2010, Jantsch 1980, Kant, Sobotka, Münz 1979].

Проте зміст мудрих висловів, як виявляється, може бути й різним, якщо ці координати відрізняються історично, географічно, політично, соціокультурно, за віковими, статевими, професійними ознаками й т. п. Душевна рівновага і душевний спокій втрачаються і постає проблема їх відновлення. А відновити можна тоді, якщо почати відповідати на питання: «Чому так відбувається? З якої чи з яких причин?». Відповіді на ці питання має дати вже не буденне розуміння/сприйняття без роздумів, а на їх основі, тобто на основі мислення. Філософія на такому вищому рівні якраз і покликана шукати відповіді на питання: «Чому так відбувається?», а не «Як відбувається?».

Отже, філософія – це постійний пошук відповідей на питання, знайшовши відповіді на які, можна сподіватись на утвердження поміж всіма суб'єктами взаємодії миру і злагоди. Але вона також знає, що остаточної відповіді просто не існує. Знов-таки постає питання: «Чому не можна?»

Поставивши декілька запитань, ми вже підійшли до вирішення питання про те, які фактори зумовили формування філософії й, відповідно, філософського світогляду. Вони висвітлені ще Арістотелем. Оскільки людині вроджена допитливість, яка, у свою чергу, розвивається з тієї причини, що вона постійно отримує якісь нові враження від природних чи суспільних подій, що порушує її душевний спокій і душевну рівновагу, яка є нормальним станом будь-якої системи, постає потреба у відновленні рівноважного стану. Щоб його відновити, слід шукати *причини* її втрати. Достовірним емпіричним фактом

буття людини є сприйняття *наслідків* подій, а не їх причин, які в минулому. Отже, для знаходження причин потрібно абстрагуватись від безпосередньої дійсності *наслідків*, що породжує абстрактне мислення, відчужене від безпосередніх факторів, що породили *причини*. Оскільки очевидним фактом буденного життя є взаємодія і взаємозв'язок між людьми та природними об'єктами і явищами, він цілком об'єктивно проектується і на все буття в цілому. Таким чином відбувається відкриття закону, згідно якого кінцевою причиною всього суцього в Бутті якраз і є універсальний взаємозв'язок і взаємодія усього з усім. А разом із цим і *здивування* від такого відкриття та бажання знаходити причинно-наслідковий зв'язок між усіма його структурними складовими.

Буденно-міфологічне мислення не витримує такої пошуково-дослідницької напруги мислення, тому приймає швидкі відкриття. А саме: відчуття причинно-наслідкових зв'язків у собі самій людина переносить на взаємозв'язки природних явищ, якими нібито управляють людиноподібні істоти. Але таке пояснення, приносячи задоволення, зупиняє пізнавальний процес, не розвиває абстрактно-понятійний спосіб мислення. Хоча разом із тим продовжує дивуватись тій зовсім нечисельній частині людей в будь-якому соціумі, яка, відриваючи свій погляд від землі, не бачить в небі богів, інакше, будучи людиноподібними, вони, як і люди, були б смертними. Натомість небо для них причина всього суцього як масштаб вічності й безкінечності, джерело життя, яке дає сонячне тепло, вода й земля як їх відображення. Так зароджується вихідний принцип філософії, згідно якого *подібне притягується до подібного*, а звідси – ідея про те, що *людина як мікрокосм подібна макрокосму*. Проте не формою різноманітних об'єктів, а формулами внутрішніх законів, які, взявши їх в якості вихідної аксіоми, можна відкрити.

Філософія, уособлена, звичайно, в пізнавальній творчості видатних мислителів, являє собою диво чудесне, або ж чудесне диво відкриття субстанціональних засад Буття в усіх його проявах. Філософ ні на мить не зупиняється у поглибленні й вдосконаленні мислення як методологічної основи

своїх світо- й людино-пізнавальних пошуків. Для нього, отже, й для самої філософії, ніколи не постає питання про те, що колись будуть відкриті й прийняті остаточні абсолютні істини. Він і вона завжди вражені душевним неспокоєм, а не спокоєм байдужих до пізнання. Він не сприймає максими, заснованій на аксіомі нібито здорового глузду людини, яка твердить, що «вже нічому не дивується».

На підтвердження наших роздумів наведемо блискучу думку Ф. Гельдерліна: «Одначе ні наше знання, ні наші дії не приводять у жоден період буття туди, де припиняється будь-яке протистояння, де *все* постає *одним*» [Гельдерлін 1998].

Звідси й логічний висновок, який можна характеризувати в якості категоричного імперативу філософії й філософа про те, що саме в пошуках ми знаходимо істину.

В цьому смисл буття філософа і виправдання існування філософії, яка, народивши й розвинувши методологію пізнавально-дослідницького мислення, будучи «матір'ю всіх наук», сприявши їх розквіту, раптом стала «мачухою». Тобто, в цьому ж і драматизм буття людини, яка обирає для себе філософію як найвищу сходинку в напрямку метаграницного буття людини.

Із викладеного випливає й інше питання: «Як започатковується філософський спосіб життя?» На нього дав відповідь М. Гайдеггер, ставлячи своє питання: «Коли відповідь на питання «що це таке – філософія?» є філософським? Коли ми філософуємо? Лише тоді, очевидно, коли вступаємо в розмову з філософами. Це передбачає, що ми говоримо з ними про те, що вони обговорюють. Це проговорювання один з одним того, до чого, власне, все знову і знову як до одного і того ж звертаються філософи, є мова... Одна справа констатувати й описувати думки філософів, і зовсім інша – говорити з ними про те, що вони традиційно обговорюють, про що розповідають. ...Ми з вами, за допомогою свого мислення, повинні піти назустріч тому, на шляху до чого знаходиться філософія. Наша мова має від-повідати тому, що *волає* (курсив мій – Н.М.) до філософів. Коли цієї від-повідності нам вдається досягнути, тоді ми

у справжньому розумінні відповідаємо на питання «що це таке – філософія?»» [Heidegger].

Ми виділили курсивом слово *волати* не випадково. Справді, якщо брати стан нашого суспільства, то воно, звичайно, в особі небайдужих людей, щиро зацікавлених в його цивілізованому економічному, політичному, соціокультурному розвитку, справді волає до тих, хто здатний об'єднати його. Це, на превеликий жаль, не вдається, чим користуються наші недруги. Як окремі люди, так і певні соціальні структури здатні на такий об'єднавчий подвиг. Але сила інерції, властива буденній свідомості з різних причин, про які тут ми не будемо говорити, не дозволяє їй визнати їх за провідників.

Також філософське питання, на яке є відповідь, але яку буденна міфологічна свідомість не чує, якщо ж чує, то не розуміє. Сподіваємося, що така «апостольська» місія, властива спільноті нотаріусів у тому випадку, якщо, звичайно, на це буде як їх «добра воля», так і владна воля, що далеко не завжди розумна, постільки вражена звабами влади та обмежена вузько-партійним інтересом, який примусово нав'язується суспільству як загальна.

Ми не випадково послалися на авторитет Т. Шевченка, тому що закон, згідно якого усе з усім у людському суспільстві взаємопов'язане, він, як і ми разом із ним, маємо розуміти його у всесвітній та усеісторичній перспективі. Сучасне – це не лише сьогоднішнє, це постійно присутнє в ньому минуле, яке слід враховувати для вирішення його – сучасного сьогоднішнього – проблем. Не випадково фундаментальна праця М. Гайдеггера має назву «Буття і час». Як і відкриття К. Ясперсом вісьового часу, який діє не лише в якості декілька-тисячолітнього, але й сьогоднішнього часу. Тому вирішення проблем сьогоднішнього завжди залежить від знання про нього у вимірі віків.

Якщо міфологічна й міфо-релігійна свідомість виходить із віри у вічність життя, маючи на увазі насамперед життя людини, її віри в життя власної душі, то філософія виходить із *впевненості* (див Розділ 1) в тому, що дух пізнання пробуджує, спонукає її душевні схильності до активних дій, до їх втілення в тексти, в рукописні твори, знайомство з якими надихає нащадків на рукотворні

дії. Рукописи згорають в полум'ї вогню, але не згорають, якщо їх зміст стає відомим сучасникам від спілкування з мислителями (приклад Платона й Сократа, Христа й апостолів, Г. Сковороди з людьми впродовж чверті століття і т. п.). Ще більш важливо, аби творча спадщина була відома нащадкам. Чого не хотіла допустити церква, як і диктаторські держави, що публічно спалювали книги.

Августин, як чільний засновник і один із батьків філософської патристики, обгрунтовано вважав проблему часу чи не найважливішою для філософії. Час в матеріалістичній філософії – це форма буття об'єктів; для ідеалістичної філософії в її антропологічному значенні – це його постійна єдність із вічністю. Відтак: «Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності і теперішній майбутності. ..Теперішність речей минулих – пам'ять; теперішність речей теперішніх – їх пряме бачення; теперішність прийдешності – це сподівання» [Августин Святий 1996: 227].

Таким чином, філософія – це *ретроспективне світорозуміння*, це Світло віків, які у певні віки суть темрява, а в їх поєднанні все ж таки Світло. Звичайно, якщо із них взяті відповідні уроки. Тому філософія, включаючи до свого пізнавального інтересу все Буття в цілому, долучає людину до всіх його складових тим, що всю універсальну вічну й безкінечну універсальність його об'єктів, явищ, процесів намагається підвести під спільний знаменник, під єдину першооснову. Саме тому вона є процесом «мислення про мислення» (Арістотель). Вона не намагається охопити неохоплене для органів сприйняття, але об'єднати все різноманітне в Єдине. Саме воно є світотворчим началом в давньоіндійській філософії; його поклав в основу Д. Бруно; як і у філософії Гегеля, в якій Абсолютна ідея є деміургом дійсності. Звичайно, що не в буденному чи релігійно-церковному, яке свою опору знаходить саме в буденній свідомості, розумінні, а в дійсності людини як суб'єкта пізнання.

М. Гайдеггер в зазначеній роботі про суть філософії якраз і відзначив цей аспект потреби в діалозі з філософами.

Тобто, філософувати без того, щоб ціль не була суттю людини, можна.

Принаймні так на буденному рівні сприймаються розмови заради вправління в красномовстві та бажанні продемонструвати свою обізнаність з багатьох питань. Проте «багатознайство розуму не навчає», як вірно підмітив Геракліт. Адже розум – це дієва сила, яка вимагає єдності слів і відповідних проголошуваному ними змісту дій.

Проблема людини в тому й полягає, що, навіть розуміючи адекватний відкритому для себе самої *можливий* шлях розвитку та усвідомлюючи необхідність йти саме таким шляхом, *здійснити* його вкрай тяжко. Адже, як відзначав А. Камю, «ми звикаємо жити задовго до того, як звикаємо мислити» [Камю 1989]. А тому, вже згідно П. Сартра, існування людини завжди випереджає осмислення нею сутності того, що по істині вона собою являє. Тим більше, що те, що вона собою насправді являє за покликанням, відкриває не вона сама, а вже наявна класична філософська думка. «Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою вона хоче стати. А остільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і проявляє волю вже після того, як починає існувати, і після цього прориву до існування, то вона є лише те, що сама із себе створює. Таким є перший принцип екзистенціалізму. Це і називається суб'єктивністю, за яку нам дорікають» [Sartre Jean-Paul 1946]. Проте дорікає не лише класична філософія, мораль, право чи педагогіка, а людина сама собі за таку невідповідність. Звичайно, не пересічна, а та, яка звертається за вирішенням проблеми, яка її глибоко зачіпає, до текстів видатних мислителів, оскільки вони також страждають від такої ж хвороби [Герасименко 2020].

Як бути в такому разі? Сенека, також страждаючи від розриву між належним і наявним у своєму житті, дав адекватну відповідь. Перше. Не потрібно ставити перед собою недосяжну ціль, якою є абсолютна досконалість. Достатньо «тільки бути кращим від поганих людей. Я задовольняюсь тим, що щоденно звільняюсь від якого-небудь пороку і докоряю себе за свої помилки» [Сенека 1969]. Друге. Слід розуміти специфіку пізнавально-понятійного мислення. Належне змісту понять відображає не дійсне, а належне, те, яке може

бути, те, як належить жити. «Про добродетель, а не про себе, я веду мову, і, постаючи проти пороків, я маю на увазі перш за все свої власні. За першої ж можливості я буду жити так, як велить обов'язок» [Сенека 1969].

Філософія, таким чином, розвивається не просто в дискусіях між філософами, а й у дискусіях, які вони ведуть із собою самими, сумніваючись в собі самих і в істинності своїх роздумів. Знов-таки, про це чудово написав Августин: «Якщо ти... маєш сумніви, чи вірно все це, зверни увагу... на те, чи не маєш сумніви щодо самих цих сумнівів, і, якщо вірно, що маєш сумніви, розглянь, чому світло істинне, що просвітлює кожну людину, яка гряде в світ цей... Кожен, хто усвідомлює свій сумнів, усвідомлює щось істинне... Звідси кожен, хто має сумнів в існуванні істини, в собі самому має щось істинне, на підставі чого він не повинен сумніватись, адже все істинне буває істинним не інакше як від істини... В кому бачимо ми такий сумнів, там діє світло, що не обмежується простором і часом, а тому вільне від будь-якої примари цих умов» [Августин Святий 1996].

Апелювання до «кожного» не означає, що кожна людина здатна засумніватись в собі самій, насамперед у своїй добродетельності і добрих намірах, через властиву їй суб'єктивність. Вона ж, водночас, і є гуманістичним екзистенціалом її власного життя. З іншого боку, саме завдячуючи суб'єктивності народжується філософія як школа мислення. Арістотель писав : «благо є ціль всякого виникнення і руху» [Арістотель 1976: 70].

Це відоме положення, але не завжди воно тлумачиться однаково різними авторами. Ми переконані, що третя першопричина є головною для започаткування мислення. Початок руху мислення, а отже, і розвиток мислення якраз і зумовлений властивою кожній людині суб'єктивністю, думка якої про один і той же об'єкт обговорення *дещо* різниться і для неї самої в різні моменти її життя. *Дещо*, якщо йдеться про ту категорію людей, яка щиро в обговоренні бажає виявити істину, яка йде «шляхом неба», а не шляхом софістичних бажань. Шлях істини – це шлях мислення, наслідком якого є знаходження спільної, єдиної, загальної основи, в умовах буття якої перебуває об'єкт

пізнання. Адже четверта першопричина якраз і націлює на кінцеву ціль, заради якої йде обговорення. Це благо порозуміння.

В дійсності воно абсолютною мірою недосяжне й поміж видатними мислителями. Але сама ідея фактично реалізована в релігійній філософії у вигляді перших християнських символів віри. Бог-Батько творить однорідного та єдиносутнісного Бога-Сина, через що діалог між ними має статус Бога Святого Духа. Ідея явно запозичена в Епікура, який бажав жити серед богів, надаючи такий статус однодумцям. Спільна думка – думка про істину.

Епоха Відродження відродила інтерес до свободолюбної античної філософії. Чи не найбільшою мірою цьому сприяла творчість М. Монтеня.

Отже, філософія – це вчення про безкінечність і вічність, які присутні в людині за умови, що вона досліджує основні закони й закономірності Буття, а тому ніколи не зупиняється у своїх пошуках.

Йдучи таким шляхом, людина постійно вдосконалює своє життя, піднімаючись не лише у своїх думках, своєму мисленні до вимірів вічності й безкінечності за свого життя, а не просто перебуваючи в його «примарних» (Августин) просторово-часових фізичних вимірах.

Так, очевидно, мислили автори відомого ще з античних часів вислову «пам'ятай про смерть». Матеріальне тіло також безсмертне, як і твори мислителів після їх смерті. Але що живим від цього? Перебуваючи в просторі свободи мислення, свободи духу, вони відчують себе звільненими від меж свого фізичного тіла, перебуваючи при цьому в стані невагомості на землі, а не в космічному вакуумі.

Висновок для нашого дослідження цілком очевидний, Само собою зрозуміло, що в суспільстві має бути провідна соціальна верства, яка, будучи у своєму житті причетною до всіх рівнів буття, якими, з позицій метаантропології, є буденний, граничний і метаграничний, свідома того, що підняти її на найвищий як єдино гідний людини і суспільства рівень, вкрай важко. Звідси й наша «небезпека й неубезпеченість», адже таке бажання

піднесеності має бути власним бажанням, але звідси ж і відповідальність, яка не дуже бажана навіть для інтелектуальної еліти.

Філософія як тип світогляду, трансформуючи вміння людини *любити* потяг *до мислення*, формує разом із цим і стан постійної «неубезпеченості» тим, що перетворює слова в поняття як методи пізнання, що також суттєво впливають і на способи життя.

Поняття, будучи *за звучанням* словами, *за своїми значеннями* вимагають від людини не безпосередньої кореляції з формами/образами об'єктів, а з формулами, які визначають об'єктивну реальність, яка існує у вигляді законів, яким підпорядковується вся множинна сукупність об'єктів Буття. Пояснити це пересічній людині, яка не є науковцем, досить складно. Звідси й пошук «останнього й граничного» не лише в Бутті, але і в самій людині. Як це відбувається в бутті нотаріуса, розглянемо в наступному підрозділі.

2.3. Світогляд, правосвідомість й діяльність нотаріуса в граничному та метаграничному бутті

У першому розділі ми певною мірою розглянули проблему взаємодії нотаріуса зі своїми відвідувачами, клієнтами, суспільством в цілому. Ця взаємодія завжди має екзистенціальний вимір. З одного боку, нотаріус має відстоювати чистоту закону, його непорушну правомірність і силу. З іншого, люди, які звертаються до нотаріальних структур, мають власні думки щодо відповідності їх претензій на законність тих операцій, які повинен нотаріус засвідчити саме в їх розумінні. Ця повсякденна робота і є такою, що характеризує буденне життя двох взаємодіючих сторін. Звичайно, що під час такої взаємодії виникають ситуації, коли вона піднімається на граничний рівень буття і, можливо, що й на метаграничний. Усе ж загалом повторюваність визначених законом операцій, які нотаріус має право здійснювати згідно Закону «Про нотаріат», дає підстави говорити про буденність як повторюваність.

Зазначені особливості, на нашу думку, визначають зміст даного підрозділу.

Таким чином, стає зрозумілим, що щойно викладені нами основні типи світоглядної свідомості по-різному мотивують життєдіяльність людини. Послідовність їх формування й викладу не означає, що, засвоївши основні доміанти кожного з них та усвідомивши необхідність визначати своє життя доміантами найвищого рівня, є дійсна *можливість* діяти відповідно до її доміант. Завжди в практичному житті слід зважати на те, що в ньому всі складові свідомості здатні діяти якщо не одночасно, то, принаймні, непрогнозовано, неочікувано для будь-якої людини. Більше того, первинне за часом походження й формування, не будучи вищим рівнем буття, аргументовано доведеного науково-теоретичними аргументами та життєвим досвідом як окремої людини, так і історією людства, залишається базисним субстанціональним фундаментом, мотиваційні спонукання якого неодмінно проявляються. Звідси й постійна драма й трагедія людства: йому відомо, як

саме слід організовувати взаємини між різними людьми й народами, але чомусь так не виходить. Виявляється, що звичка не друга натура, а перша.

Якщо в координатах метаантропології Н. Хамітова осмислити основні характеристики буденного буття, буденної свідомості й буденного світогляду, то виявиться, що вони принципово протистоять граничному й метаграничному буттю, а також відповідним їм проявам свідомості й світогляду. Буденність постійно змінюється під впливом цивілізаційно-технічного розвитку й ідеологічних впливів, проте, з іншого боку, її сутнісні характеристики є незмінними протягом тисячоліть. Тому прогрес цивілізаційних відносин між людьми як соціокультурних, які є гуманістичними за своєю сутністю, відбувається вкрай повільно.

Особливості буденного способу життя людей зумовлені найперше тим, що воно *повністю* підпорядковане необхідності задоволення природно-біологічних потреб [Хамітов: 2015]. Стверджуючи це, ми маємо на увазі багато-десяти тисячний період існування людей в так званій збиральницькій період своєї історії, коли воно існувало завдячуючи дарам Матінки-Природи. К. Маркс називав його доісторичним з тієї причини, що людські общини були ніби додатком до природного середовища. І лише з настанням суспільного розподілу праці та зростанням її продуктивності з'являється можливість певної свободи від постійної турботи про суто фізіологічне забезпечення. Цьому сприяє початок історії економічного розвитку, в основі якого знаходиться всесвітньо-історичний акт обміну певними надлишками трудової діяльності, а сам Труд стає Батьком багатства.

Сучасні люди, вочевидь, не перебувають в такій ситуації. Проте кожна новонароджена дитина, ще не усвідомлюючи себе, впродовж декількох років є *повністю* залежною від своїх батьків, дорослих загалом у своєму існуванні в якості живої істоти. Звідси звичка все підводити під матеріальну основу буття, властива буденній свідомості, властива всім рівням буття. Ясна річ, що різною мірою. К. Маркс, чий авторитет у справі пояснення основних законів, яким підпорядковуються суспільно-економічні формації, є загальноновизнаним у світі,

пояснював простоту цих первинних форм організації суспільства і тих звичаїв, які вони породили, тим, що «вони базовані або на незрілості індивідуальної людини, яка ще не відірвалась від пуповини природно-родових зв'язків з іншими людьми, або на безпосередніх відношеннях панування й підлеглості» [Кирилюк 2020: 89].

Ми на цьому чиннику наголосили, адже будь-яке філософське узагальнення, торкаючись своєї головної проблеми, якою є людина, не повинно замикатися на тій сучасності, яка властива розвиненим країнам. Мільярди людей продовжують і в наш час потерпати від жорсткої залежності від буденних, повсякденних і щоденних потреб свого живого організму.

Для більш поглибленого пояснення причин постійної невідповідності в діяльності людей загалом, так і окремо взятої людини феномена невідповідності між знаннями належного і реальними діями звернемо до філософських і психологічних наукових розвідок. При цьому звернемо увагу на характеристики, властиві саме українській буденній свідомості, оскільки є суттєві відмінності від такого ж рівня європейських народів.

Д. Донцов, будучи дуже вражений поразкою УНР, можливо дещо різко, але все ж об'єктивно охарактеризував стан свідомості різних верств українського населення. Посилаючись на Ортегу-і-Гасета, який стверджував: «Селянськість – це характеристична риса суспільности без провідної касти» [Донцов 1991: 90], він додав: «А найстрашніше в цім те, що «маса, не переставши бути масою... вдерлася... на місце провідної верстви»» [Донцов 1991: 90]. Звичайно, що він не заперечує право сільського населення на своє бачення буття. Але без впливу на його свідомість провідної верстви воно є гальмом на шляху утвердження правової держави, як і державності загалом. Головні чесноти провідної верстви – мужність, мудрість і сила духу – майже не проявляються у людей зі стереотипним мисленням, єдино можливим в умовах маси.

Домінуючий тип, який визначає буденність, названий ним типом остійця, розкритий Д. Донцовим досить детально. Можливо, що не всі риси

проявляються на цьому рівні буття пересічної людини, але варто, зважаючи на положення про «масу як міру інерції» та незаперечний факт згідно якого «мертвий хапає живих», частково їх навести. Це також впливає із мети дослідження, якою є феномен нотаріуса та нотаріальної спільноти в якості провідної верстви. Отже: «В громадському і політичному житті одинока мрія остійця – державна допомога, звідки його любов до державних посад, пенсій, до соціалізму з бюрократією, де кожний є державним урядником. Стремління остійця в *суспільній житті* – понизити все, що пнеться догори, що виступає з рядів, робити отарою, чередою. Ненавидить все, що має печать вищости – талановитість, геніальність, видатну індивідуальність, що особливо можна завважити в партійному доборі мірнот. Остієць пильно спостерігає свої користі в громадському житті й дивиться на нього головню з цієї точки погляду» [Розова, Білоусов, Вінокурова 2010]. ...Остійці – демократи, бо самі не вистають над пересічністю... В критичні епохи – остійці є чинником розкладовим і непевним» [Донцов 1991: 225-227]. Важливі спостереження, оскільки в сучасній Україні добір «партійних мірнот» досить сумнівний з точки зору їх відданості державним інтересам, що не властиво нотаріальній спільноті.

Вже згаданий нами М. Шлемкевич, характеризує душевний устрій української людини, виділив три типи. *Перший*. Гоголівська людина – схильність до споживання, виражена відомим старосвітським поміщицьким кредо: «А що ми покушали б, матушка?» [Шлемкевич 1992: 17]. Вона, з одного боку, ніби щиро любить Україну, її звичай і народну культуру, з іншого, фактично байдужа до необхідності боротись за власну державність. *Другий*. Сквородинська людина, суть якої у віддаленості від потреб суспільства, оскільки в такому разі «світ впіймає її» якимись зобов'язаннями. Тому краще рефлексувати про внутрішні особисті переживання: «проповідь втечі від життя в душу і долю» [Шлемкевич 1992: 21]. *Третій*. Шевченківська людина. Її атрибутивні ознаки ми наведемо у підрозділі, присвяченому аналізу філософського типу світогляду.

В. Петрушенко до основних характеристик буденної свідомості, яка, власне, й визначає буденне буття людини, відносить «її ситуативність, недиференційованість, відсутність в ній раціонально-теоретичної складової, її суб'єктивна забарвленість, неузасадненість, схильність до стереотипів, загально поширених поглядів та пересудів. У той же час буденна свідомість постає найближчою як до досвіду життєдіяльності, так і до людської індивідуальності та навіть інтимності» [Петрушенко 2020].

Н. Хамітов характеризує буденний світогляд як «сукупність соціальних стереотипів свого часу. Найбільшою мірою його можна співвіднести з поняттям «здорового глузду». Головною рисою людини з буденним світоглядом є несаможиттєвість; носій буденного світогляду знаходиться під впливом маси людей. І цей вплив супроводжує його все життя, проникаючи в глибини позасвідомого» [Хамітов 2010: 42]. Крім цих властивостей відзначено також його некритичність та неналаштованість на творчий саморозвиток.

Посилаючись на авторитетні думки видатних мислителів, ми вже звертали увагу на характеристику ними безпосередньої емпіричної свідомості. В даному разі слід зазначити, що буденне буття, будучи проявом людської суб'єктивності, є об'єктивним фактором. Тому її світоглядно-мотиваційні спонукання для людини є справді такими, що не піддаються критичним оцінкам іззовні. Інакше це – приниження власної гідності в тому вигляді, як кожна людина її розуміє. Вона може сприймати щось критично завдяки пам'яті про певні абстраговані від неї способи дій, але зовсім не обов'язково діяти згідно до їх вимог.

Ф. Бекон своїм вченням про ідоли роду, які заважають об'єктивно-науковому способу пізнання, якраз і зафіксував фундамент буденної свідомості та її характеристики. Нагадаємо значення терміна характер – тавро, клеймо. Отже, людина об'єктивно затаврована на збереження суб'єктивності, яку Ж.П. Сартр назвав першою властивістю екзистенціальної філософії в її гуманістичному вимірі. Існування первинне, тому розуміння сутності можна усвідомити, навіть сприйняти її істинність, але це не завжди *зобов'язує*, не

єднає, не *в'яже* об'єктивно загальне із об'єктивним, яким є індивідуалізована суб'єктивність кожної людини.

У зв'язку із цим варто звернутись до праць психологів, які у своїх дослідженнях аналізують душевні спонукання в їхній незмінній повсякденній повторюваності.

Е. Берн стверджував: «Люди діють і відчувають не у відповідності до дійсних фактів, а відповідно до своєї уяви про ці факти. У кожного є свій певний образ світу і людина поводить себе так, нібито істиною є ці образи, а не уявлювані ними речі» [Берн 1992]. Людей, в яких образи уяви максимально наближені до дійсних образів речей, вірніше, до їх сутності, яка визначає їх буття, досить небагато. Тому вони, як ми вже вище відзначали, є успішними в житті.

Вчений вважав, що визначальними спонукальними до дій бажаннями людини є *статевий потяг, честолюбство і прагнення до схвалення*. А тому головним завданням психології є «розпізнавання бажань та вивчення їх взаємних зв'язків» [Берн 1992]. Для цього у взаємодії з людьми слід виходити із принципу реальності як принципу управління собою, іншими людьми і природою. Це вкрай важливо знати кожній людині, в тому числі й нотаріусам.

Г. Лебон, як і Г. Спенсер, на авторитетну думку якого ми посилались при визначенні базису суспільства, також виходив із того, що анатомічний і душевний устрій будь-якого народу досить стійкий, і тому саме він «формує його почуття, його думки, його вірування і його мистецтва», через що державні «установи мають на розвиток цивілізацій вкрай слабкий вплив. Вони частіше за все є наслідками, але вкрай рідко бувають причинами» [Лебон 1995; Spenser].

Пояснення такому факту вчений вбачає в тому, що названі душевні складові формує час, вимірюваний приблизно десятьма віками. Тому вплинути на їхні світоглядні вектори розвитку якимось загальнолюдськими цивілізаційними цінностями засобами інституцій впродовж короткого періоду навчання, а потім службовими інструкціями вкрай складно. Якщо говорити про українську народну душу, схильну до консервативного мімезису, за якого

сприймаються інформаційно-технологічні досягнення, а не ментальні душевні риси, то висновок підтвердиться. Окрім того важливо також враховувати вплив багатовікової імперської пропаганди, згідно якій взагалі такого народу як самостійного суб'єкта культури не існує, складність цивілізаційних змін стане ще більш очевидною.

Народна психологія є вихідним базисом для буденної свідомості, яка досить міцно скріплюється віковими звичаями і традиціями. Розглядаючи феномен нотаріуса в якості активного провідника правосвідомості, оформленої законодавчим способом, а також в якості того суспільного прошарку, який створює нотаріат як державну чи приватну, але дозволена державою, інституцію, ми намагаємося показати їхні *можливості*, з одного боку, *здійснити* створення колективного суб'єкта, об'єднаного спільними інтересами й цінностями, з іншого – стати центром притягнення для тих громадян, які є дієвими суб'єктами найрізноманітніших форм діяльності, яку вони самі *здійснюють*, відчуваючи в собі самих відповідні *можливості*.

Для реалізації такої цілі буденний світогляд має об'єктивні підстави. В першому розділі ми розглянули міфологію як первинний і вихідний тип світогляду, на основі якого формується буденне буття людини не лише в дитинстві, але і впродовж усього життя. Дещо деталізуємо суб'єктність його складових, які, безумовно, присутні у світогляді нотаріуса. Важливо лише, щоб ці складові усвідомлювались не лише як філософські чи культурологічні тексти про них, а як внутрішня *ентелехія*, що спричиняє до душевної активності, яка набула статусу духовної цілеспрямованості. Власне кажучи, система освіти якраз і покликана надати душевним потягам людини духовне спрямування, адекватне її потенціалу, відомому їй самій також завдяки системі освіти. В цьому її гуманістичне спрямування: кожному його здібності, розвиток яких забезпечить її потреби, в тому числі й матеріально-побутові.

Ентелехія – від гр. *entelecheia* – завершення, здійсненість. Арістотель, який увів це поняття в обіг, використовує його як діяльно-енергетичну сутність душі, завдяки чому *можливість* переходить у *дійсність*, *потенційне* стає

актуальним, пасивне – активним. О. Лосєв зазначає, що «важлива не сама ідея, а її *плинно-сутнісне становлення*, її оформлювальна сила, її потенція, її енергія і породжуваний нею зорово-смысловий образ речі, який він називає «ейдосом». У такому цілісно-породжувальному вигляді потенція і енергія постають для нього тим, що він називає *ентелехією*. Тому Арістотелізм є вчення про *потенційно-енергетичну і ейдетично породжувану ентелехію*» [Лосєв 1989].

Ми якраз і переконані в тому, що нотаріальна спільнота серед усіх інших спільнот, які мають правову освіту, чи найбільшою мірою проявляє властиву їй духовність, в якій органічно поєднується енергетично-діяльний потенціал наукових знань про людину як суспільну істоту та його ейдетичне здійснення. Тобто, вони, здійснюючи певні правочини, водночас демонструють суспільству адекватний образ законів, як і свій спосіб життя. Відносно нотаріусів не можна сказати, що в їхній професійній діяльності присутні будь-які прояви відхилення від дій, які відображають сутність закону, чого не можна сказати про інші спільноти, які покликані утверджувати правовий громадянський устрій. В цьому ми вбачаємо феномен нотаріуса як провідної сили в утвердженні громадянського типу суспільства.

Ще одне зауваження. Визначення буденного світогляду (свідомості), на які ми послались, включали в себе й певні особистісно-індивідуальні ознаки, а не лише стереотипність, некритичність, повна залежність від думок інших. Що об'єктивно, адже в іншому випадку був би неможливим процес розвитку. До того ж сама міфологія, будучи проявом історії імені особистості (О. Лосєв), своїми структурними складовими сприяє індивідуалізації.

Отже, розглянемо суб'єктність складових міфологічного світогляду, оскільки він формується в кожній людині ніби само собою. Вона не завжди збігається з правовими нормами поведінки людини, але останні мають враховувати енергетичний потенціал її вроджених схильностей, аби спрямувати їх в бажане для всіх річище, в якому б знімались суто біологічні закономірності

взаємовідносин, суть яких в боротьбі за виживання, а не в їх використанні на загальну користь.

Звернемося до такої архетипової складової міфологічного світогляду, як тотемізм. Передусім увідомимо, що природа сама для себе як об'єктом так і суб'єктом. Тобто, вона здійснює процес становлення своїх універсальних форм буття із себе самої. Людина, персоніфікуючи її, вбирає в себе її об'єкт-суб'єктну єдність. Щойно ми це відмітили, розкривши зміст ентелехії.

Постає питання: «Яким чином людина обирає професію/професії?». – Тим, що в її душі активно проявляють себе певні потяги до певних об'єктів, подій, навчальних предметів, взаємодіючи з якими та вивчаючи природу яких, вона відчуває задоволення, органічну єдність із ними, повноту свого буття. Якщо вести мову про нотаріуса, то це, вочевидь, почуття справедливості, єдності права і справедливості, бажання допомогти доброю порадою тим, хто цього потребує.

Звичайно, що в міфологічних оповідях, якими є також і казки, переважну більшість людей, особливо в дитячому віці, приваблюють позитивні персонажі. Будучи повністю залежними у своєму бутті від дорослих, таке тяжіння до справедливості зрозуміле. Але реальне життя побудоване, як не прикро, на конкурентній боротьбі за бажаний у мріях його рівень, яка досить часто, а то й переважно, нівелює добрі наміри дитинства. В ньому далеко не завжди вибір професії відповідає душевним схильностям. Звідси інші мотиви, найперше зовнішні – престиж, фінансовий успіх, похвала. Звідси ж і заниження значення позитивних якостей, проявлюваних іншими людьми, серед яких чи не найбільш неприємна за своїми наслідками і для самої людини, і для інших заздрість, підступність, лицемірність, врешті, самотність, втрата прагнення до вдосконалення та бажання бути як всі, оскільки «всі однакові» у своїй ницості. У чоловіків це часто проявляється в приниженні жінок, а в жінок – у постійній підозрі чоловіків у подружній зраді. Так високе й піднесене змінюється на низьке й потворне.

На рівні тотемізму, що важливо відзначити, позитивним моментом є практика табу – заборона на вбивство тотема. Для буденної свідомості в духовно-суспільному плані тотем – це поклоніння традиції, звичаю. Але тут є також позитив, вкрай важливий для того, аби в буденному житті й буденному світогляді нотаріуса постійно було присутнє почуття й розуміння того, що право виникло на їх основі як звичаєве право, як право звичаю, відчуття своєї постійної причетності до соціуму. Табу – це заборона на індивідуальне свавілля. Тих, хто порушував його вимоги, виганяли із родо-племінної спільноти, піддавали остракізму. Чи не є така потреба нагальною для нашого суспільства по відношенню до тих правників, які «від імені України» чинять свавілля, приймаючи несправедливі судові рішення?

Чому ми серед правників виділяємо нотаріусів? Тому що до цієї категорії людей держава пред'являє чи не найбільш суворі вимоги до належного способу їх буття. Вони не обмежуються досить короткою присягою, але й цілим комплексом вимог, які ми будемо аналізувати в наступному розділі. Заборона на порушення закону це ніщо інше, як визнання його «батьком» буття, якого вбити не можна, а цінувати необхідно як умову справедливого життєвого устрою.

Досить авторитетний вчений в галузі дослідження міфологічного світогляду як основи буденного життя в умовах родо-племінних спільнот, а люди ніколи повністю не відриваються від її умов, Е.Б. Тайлор розділяв міфи факту і міфи мовленого слова. Первинними він вважав міфи фактів: «Як не глибоко лежить мова в основі нашого розумового життя, але пряме порівняння предмета з предметом, дії з дією, вкорінене ще глибше» [Тайлор 1989]. З іншого боку, мова, узгоджуючись із уявленнями, здатна творити сама по собі, формуючи при цьому певний світ, реальність якого не є об'єктивно, тобто предметно-речовим способом підтвердженою. Це знижує здатність до науково-пізнавального мислення, що, врешті, живить буденну свідомість як досить консервативну, гальмівну, а людей з таким рівнем світосприйняття налаштовує

на скептично-іронічне, багато в чому підозріле ставлення до освічених людей. Із такими міфами фактів і міфами мови нерідко мають справу й нотаріуси.

Ще на одну обставину в історії різних народів звернув увагу цей знаний вчений. Йдеться про ті народи, які намагаються самостійно сформувати цивілізоване суспільство. На жаль, такі голоси нерідко доводиться чути і в нашій країні, коли деякі політики закликають побудувати Європу в Україні, не інтегруючись в її структури, не утверджуючи ті цінності, на яких побудований Європейський Союз. «Це трапляється в середовищі змішаних народів, рівень цивілізації яких буває нижчим рівня цивілізації високорозвиненого народу. Це трапляється іноді при перемішуванні людських колективів, що стоять на різних рівнях культури...Звідси випливає лише один висновок, що при існуванні вищої і нижчої цивілізації у двох племен змішане плем'я може або пристати до нижчої культури, або зайняти середню позицію» [Тайлор 1989].

Звичайно, що українське суспільство – не родо-племінна спільнота. Проте визначати український народ як «громадян України всіх національностей», як це зроблено в Преамбулі до Конституції, навряд чи правильно. Ми вже звертали увагу на те, що штамп у паспорті «громадянин України», поставлений в перші місяці незалежності, не сформував ані розуміння того, що таке громадянин, ані почуття відповідальності за такий стан. Поспішали з прийняттям міфу мови всупереч міфу факту. Ту ж ситуацію можна було визначити інакше, адже для єдності суспільства, як це дослідив Г. Лебон, потрібно замінити душу різних народів, що неприпустимо. Звичайно, що цього робити не слід, як і довільно позбавляти права людини мати відмітку в державному документі про національну приналежність, залишаючись при цьому громадянином держави.

Отже, розуміння сутності тотемістичної свідомості як складової буденного світогляду, з одного боку, має бути відоме нотаріусам, адже його контрагенти зі своєю вірою в правопорядок і законність, яка нібито йде від них, а не від законів, можуть, повинні бути і є їх носіями, з іншого, самі повинні

дотримуватись святості й культу законності. Адже закон – Батько, Тотем. В християнстві це, фактично, Бог-Батько.

Усвідмимо ще й таку складову міфологічного світогляду як аніматизм. Суб'єктність цієї складової в буденному житті людини проявляється у вірі в його вічність. Ця віра для звичайної людини має безпосереднє значення та проявляється не лише в тому, що вона, по-перше, не сприймає смерті попри її очевидність, особливо в тому разі, коли помирають рідні та близькі люди; по-друге, померла людина залишає свій слід у пам'яті, тому виявляється живою, про яку не лише згадують, але з якою спілкуються, яка досить часто являється уві сні; по-третє, постійна присутність померлих у свідомості, як і усвідомлення власної неминучої смерті, спонукає до певних дій, мета яких залишити про себе пам'ять чимось нетлінним, таким, згадки про що будуть жити не лише близьке коло людей, але й більш широкий загал.

Наведені аспекти прояву аніматизму сакралізують, освячують життя, надаючи йому статусу життєтворчої дієвої сили. На такому фундаменті формується буденна свідомість і буденний світогляд, заснований на вірі в потойбічне життя. Християнська церква якраз і використовує цей рівень буття людини для впливу на нього, що їй і вдається впродовж майже двох тисячоліть.

Яким чином аніматична складова міфологічного світогляду визначає та впливає на свідомість нотаріусів як освічених людей, для яких імперативом діяльності є принцип «знання – сила», а не віра в образи уявлень, сформованих на основі фантазій? Звичайно, що йдеться про опосередкований, а не безпосередній вплив на професійну діяльність. Адже у повсякденному житті діє закон, згідно якого традиції попередніх поколінь постійно тяжіють над сучасниками, включно й над тими, хто вважає їх гальмом на шляху прогресивного розвитку суспільства. Знання, зміст яких не відповідає дійсності, навіть якщо вони втілились у культову практику, сприймаються як феномен культури, а не як прояв і підтвердження наукової істини. Тому опосередковано нотаріус своїми діями засвідчує певні способи і види діяльності, даючи їм життєтворче й життєдаєне життя. Звідси властива йому постійна

налаштованість на позитивне вирішення тих проблем, з якими до них звертаються люди. Це можна не усвідомлювати як прояв аніматизму, але це фактично його дія, закарбована у підсвідомості.

Г. Лебон відобразив таку особливість впливу ідей, які мають силу істинного знання, на буденне життя наступним чином: «В дійсності думки людей перетворюються не впливом розуму. Ідеї починають виявляти свою дію тільки тоді, коли вони після дуже повільної переробки перетворились в почуття і проникли, отже, в темну сферу підсвідомого, де виробляються наші думки. Для навіювання ідей книги мають не більшу силу, ніж слово. ...Лиш тільки людина виходить зі звичного кола ідей середовища, в якому йому доводиться жити, вона повинна зарані відмовитись від всякого впливу і задовольнитись вузьким колом читачів, які самостійно прийшли до ідей, аналогічних із тими, який вона захищає» [Лебон 1995].

Звідси випливає, що нотаріус у своїй повсякденній професійній діяльності, яка є для нього проявом буденного буття, досить часто зустрічається з необхідністю долати стереотипи, які визначають світоглядні орієнтири відвідувачів, що часто також мають певне об'єктивне обґрунтування. Якщо право – це мірило справедливості, то в почуттях кожної людини ця міра дещо відрізняється від тієї, яку пропонує розум правового закону. Останній, в свою чергу, також є мірилом певної законодавчої більшості, яка своє розуміння нав'язала меншості в законодавчому органі, але фактично більшості в суспільстві, будучи відносно нього явною меншістю. Ось така діалектика, що перетворюється в еклектику й софістику.

На завершення про суб'єктність аніматизму. Утверджуючи віру у вічність життя, яке на психофізіологічному біологічному рівні є диханням як процесом споживання кисню й видиху вуглекислого газу, на суспільному рівні це ніщо інше, як утвердження духу й дихання закону. Тут – також одвічна боротьба помилок і заблуджень, які вбивають життя справедливості, із істиною, яка надає йому і їй нового життєвого імпульсу.

Звернемося до анімізму як до ще однієї складової міфологічного світогляду. Це та складова, яка чітко прив'язує суб'єктність до цілком конкретної властивості людини, її ентелехії, яка на попередньому рівні має *потенційний* суб'єктний статус, а на цьому *актуальний*. Якщо розглянути міфологічний світогляд під таким кутом зору, то в ньому світ на рівні анімізму виглядає як поле діяльності людей з чіткою енергетичною ієрархією властивих їм як божествам взаємодією. Душа людини – це простір її *можливостей*, кожна з яких має *здійснитись*, але не в кожній людині, а в людстві загалом. Потенційне стає актуальним за умови, коли можливість буквально витісняється духом актуального життя із середини людського організму назовні – у простір прояву, набуваючи при цьому статусу безсумнівної достовірності.

Таке розуміння маємо у філософській антропології Л. Фейєрбаха. «Кожна нова людина є новий предикат, новий талант людства. Кількість сил і властивостей людства дорівнює кількості людей. Кожна окрема людина володіє силою, властивою всім, але вона визначається і складається в ній таким чином, що видається особливою, новою силою. Таємниця невичерпного джерела божественних властивостей є ніщо інше, як таємниця людської, *безкінечно різноманітної, безкінечно визначеної* і саме в силу цього *чуттєвої сутності*» [Feuerbach 1955].

Ми робимо на цьому акцент виходячи з того, що буденне буття людини в першу чергу визначається не стільки раціональними, а більшою мірою ситуативними мотивами, які можуть виникнути і проявити свою суб'єктну активність під дією випадкових обставин. Цей фактор також здатен суттєво вплинути на поведінку нотаріуса. З одного боку, є приємність від появи клієнта, в тому числі й фінансова; з іншого, це завжди потрапляння в граничну екзистенціальну ситуацію, адже це зустріч із невідомим, яка завжди напружує, виводить зі стану душевної рівноваги не лише проблемою, яка має бути вирішена, але й проблемою зустрічі з «новим талантом», «новим предикатом». Керівники державних інституцій, приймаючи людей, завжди мають знати

наперед проблему відвідувача, як і його предикативні властивості й особливості їх прояву. Такої розкоші нотаріус не має.

Анімізм загалом відкриває творчі сили, властиві людям із розвиненою фантазією. Саме це було характерно для античного давньогрецького полісу. Проте ієрархія богів відображала його ієрархічну будову, в основі якої система рабства, яка породжувала нерівність не лише між рабами й рабовласниками, але й нерівність між патриціями і плебеями. Фактично, це диференціація за різними щаблями буття людей. В той же час, як стверджував Арістотель, рабом по суті може бути й вільна людина, якщо вона не йде шляхом самопізнання, не займається філософією як духовним простором свободи мислення і практикою свободомислення. В такому випадку рабство проявляється в тому, що вільна людина вимушена виконувати певні функції, які їй нав'язані і проти яких вона не протестує. Ось звідки глибинні корені буденного світогляду, який сприймає те, що є, як нібито належне, а не таке, яке можна й потрібно піддавати сумніву й утверджувати нові реалії суспільної дійсності.

Отже, анімізм виявляє не лише властиву людині суб'єктність, але й породжує практику ідолопоклонства. У буденному професійному бутті із такими його проявами зіштовхуються й нотаріуси. Так, державний нотаріус, якщо не несе самостійної відповідальності за свої дії, фактично позбавляється права на суб'єктність. Приватний нотаріус, якому держава довірила бути суб'єктом утвердження правових відносин в суспільстві, з певною періодичністю піддається численним перевіркам з боку контролюючих органів. Тобто, це цілком можна кваліфікувати як нав'язування норм, які визначають буденне буття, визначене екзистенціальними категоріями «закинутість у світ», «тривога», «відчай», коли з'являється бажання існувати «як всі» і не хочеться «бути собою». Адже не бути собою означає бути залежним від зовнішніх обставин, фактично перебувати в рабському стані. Звідси – вихід у переході до метаграницного стану, в якому є можливість вільно здійснювати процес «трансцендування себе в собі». Або ж, маючи можливість, ставати науковцем чи викладачем. Є ще варіант «закинути» себе у стихію буденного життя...

Розробляючи життєву філософію, Ф. Ніцше вбачав у міфологічно визначеному бутті людини шлях подолання буденності. Пропонований ним образ надлюдини є продуктом міфологічного способу світосприйняття, завдячуючи чому людина стає собою героїчною, стаючи суб'єктом власної волі і власно побудованої долі. «Треба спокійно жити на вершині духу і нейтрально спостерігати життя внизу; слід бути байдужим, мужнім у світі забороненого, вміти жити в умовах лабіринту; мати семикратний досвід самотності; нові вуха для нової музики; нові очі, щоб бачити найвіддаленіше; нову совість, щоб почути раніше німі істини; бути готовим до монументальних справ; поважати себе самого, любити себе самого, бути безумовно вільним по відношенню до себе самого» [Ницше 1989].

Програма складна, але людина, яка бажає «бути собою» в тому розумінні, якою вона насправді здатна бути, а не такою, якою її зробили зовнішні обставини, цілком може взяти її за основу в побудові власного способу буття в його взаємодії з іншими людьми, що перебувають на інших його щаблях. Переконані, що для нотаріуса, багато в чому залежного у своїй діяльності від зовнішніх відносно нього суб'єктів впливу, вона може бути використана. Образ надлюдини не спонукає бути *над людьми*. Навпаки, постійно взаємодіючи з ними, варто не втрачати спокій врівноваженого душевного й духовного стану. Звичайно, що для цього мають бути об'єктивні антропологічні підстави, передусім певний тип темпераменту, про що йшлося вище з посиланням на класифікацію К. Юнга. Але ж сила богів, це прояв сили духу людини, яка поставила для себе масштаб на шляху саморозвитку.

Магія. Буденний світогляд пересічної людини значною мірою побудований на магії. Її суть в тому, що в певній категорії людей настільки потужний дух суб'єктності, що вона здатна вплинути не лише на природні процеси, але головним чином на людську поведінку. Вище ми посилались на Е.Б. Тайлора, який допускав розвиток міфу слова настільки, що він може суттєво впливати на міфи фактів. Більше того, міфи слова набагато порядків важливіші у своїй дії на поведінку людей, ніж міфи фактів. Адже факти, які

вважають людину, потребують свого пояснення. Масову людину переконує не спокійна логіка викладу складного матеріалу, а, навпаки, той пафос, з яким маг демонструє свою здатність впливу перш за все на почуття аудиторії, яка звернулася до нього за допомогою.

Приходить на думку приклад із літературного твору М.В. Гоголя «Ревізор». На зауваження з боку управителя міста (мера) інспектору шкіл про те, що один із вчителів, пояснюючи феномен О. Македонського, ламав шкільні стільці, навівши в якості аргументу фразу: «Олександр Македонський герой, але ж для чого ламати стільці!?!», можна відповісти інакше, а не взяти наказ до виконання. А саме: «Чи можна довести щось незвичне, героїчне, не демонструючи при цьому цілком очевидну присутність в собі самому духу події?!». Саме так впливали на масову буденну свідомість видатні оратори, демонструючи засобами слова його магічну силу. Посилаючись на авторитет О.Ф. Лосева, ми це відобразили в попередньому розділі.

Безумовно, оскільки буденна свідомість не є у своїй основі науково орієнтованою, магічний вплив може бути негативним, спрямованим проти інтересів людей, які, проте, будуть вважати його позитивним. Так переважно й буває, коли магію слова використовують егоїстичні, користолюбні й заздрісні політики, які в суті своїй також належать до буденного рівня буття. Що стосується нотаріусів, то кваліфікаційні вимоги, беручи в полон їх власну самосвідомість та ініціативність, роблячи їх заручниками законів, начебто вони мають статус абсолютної істини, що неможливо навіть щодо природних об'єктів і процесів, не кажучи вже про суспільні, то подібні відхилення їм не властиві як по закону, так і по совісті, адже це не вісті, які йдуть від них самих, а вісті наявних законів посвідчують ту чи іншу їх дію. Вісті від себе – для наукових розвідок, для просвітлення свідомості суспільства, для власної поза-професійної виконавчої самосвідомості, наприклад, викладацької, дозволеної державою і також законом.

Проте не лише магія слова властива нотаріусу як провіднику правової форми справедливості. Сама особа нотаріуса для буденного життя людей має

магічну силу. Адже вона сприймається як уособлення закону, як свідок закону, як його найближчий друг. Майже магічну силу має саме слово *нотаріус* як *секретар*, а не *писар* чи дещо принизливе *писарчук*. «секрет (франц. secret, від лат. secretum – таємниця) – 1) Таємниця. 2) Потайний пристрій у механізмі. 3) Передовий прихований військовий пост» [Словник іншомовних слів 2000: 516]. Магія і є певна практика таїнства, недосяжного для розуміння можливостями буденного світогляду. Звідси й віра в магію, в її вплив на людину.

У чому суть таїнства нотаріуса? – В тому, що він має героїчну силу виконувати закон, посвідчувати його у відповідних документах. Це справді героїчна сила, адже людина як суб'єктивна істота не схильна підлягати дії розумної волі, до чого її спонукає закон. Для власного задоволення собою її влаштовує свавільна воля, яка проявляє себе безпосередньо, без обдумування, без прорахунку наслідків. Це властиво також і людям, які мають юридичну освіту, але яким набагато легше викласти вимоги закону, ніж власною поведінкою підтвердити ефективність законної дії. Прояв суб'єктивності сприяє вивільненню енергії підсвідомого, в той час як закон в якості суб'єкта дії сприяє неврозам.

Засновник психоаналізу З. Фрейд стверджував, що культура як продукт впливу на людину для надання їй звичним буденним діям ознак шляхетності може бути ефективною тільки під примусом. Причому, це стосується усіх соціальних верств. «В основному з фактами моральної ненадійності людей ми зіштовхуємось у цій сфері. Безкінечно багато культурних людей, які відвернулись би в жаху від убивства або інцесту, на відмовляють собі в задоволенні своєї жадібності, своєї агресивності, своїх сексуальних пристрастей, не пропускають нагоди нашкодити іншим брехнею, обманом, наклепами, якщо можуть при цьому залишитись безкарними, і це продовжується без змін протягом багатьох культурних епох» [Фрейд 1989: 101].

Не можна стверджувати, що певні прояви подібного ігнорування вимог культури з її заборонами не стосуються нотаріусів. Ніщо людське, а до нього відносяться й властиві людям пристрасті, закладені в її біологічній природі, їм

також не чуже. Проте, будучи причетними до таїни підсвідомого, як і таїни дії закону невідвратної відплати за порушення закону, вони володіють магією самоконтролю і самозбереження. Цьому, безумовно, сприяють і нормативні кваліфікаційні вимоги до них. А також тривале перебування в текстах законів, яке дисциплінує розум і, відповідно, сприяє формуванню в них прояву єдності вимог діям. Вони, навіть не знаючи застороги Гегеля щодо того, «чого хоче в собі і для себе суцця воля, розум», формують їх засобом «глибокого пізнання і проникнення» [Hegel 2017] щоденно. І саме це дозволяє їм виконувати функції магів як центрів притяжіння і об'єднання соціуму.

Всі попередні складові міфологічного світогляду знаходять своєрідне суб'єктне завершення на рівні фетишизму. Буденна свідомість й відповідний вимір світогляду, як правило, обожнює природні властивості об'єктів природи, наділяючи їх цілющими властивостями. Тому використовує їх без осмислення їх реального впливу на свій організм. Якщо ж осмислює, то на ненаукових засадах, а як прояв данини переказам давнини. В цьому проявляється консерватизм такого роду наслідування, на якому стоїть некритичний буденний світогляд і підпорядкований йому спосіб буття значної маси людей. А маса, й не тільки фізична, але й ще більшою мірою народна, є мірою інертності. Якщо фізичне тіло, перебуваючи в стані відносного спокою, отримує зовнішній поштовх, воно переймає його енергію й починає рухатись. Зрушити ж із певних вірувань людину, оперту в своєму бутті на традицію, складно, адже вона опирається всіляким новаціям, тому що для їх сприйняття потрібно стати на шлях критичного мислення й практики самокритики, що у свою чергу суперечить визначенню міфу як «магічної історії власного імені людини». Звідси й неврози для Я, яке у своїх думках завжди ставить себе якщо не вище всіх, то, принаймні, не нижче.

Фетишизм у такому розумінні є, так би мовити, негативним проявом суб'єктності, коли обожнюється сила абстрактного колективу, причому не того, який діє в сучасності, а того, який тяжіє над нею як об'єктивний дух народу, що сформувався на суб'єктивній основі. Його подолати також вкрай складно і,

можливо, й не потрібно. Проте у своєму прогресивному поступі суспільство має враховувати його впертість і, опираючись на нього як на фундамент, як на субстанцію, як на першооснову, творити соціальні форми прояву фетишизму. Одне з його значень, які наводить словник іншомовних слів, визначає його як «приписування речам специфічних *соціальних* властивостей і внаслідок цього надприродних особливостей» [Словник іншомовних слів 2000: 610]. Віра в їх існування, як виглядає, якраз і є наслідком того, що людина, народжуючись як індивід і стаючи в суспільстві соціальною істотою, не має надто великого бажання втрачати свою героїчність, схвалення якої в дитячому віці вона постійно чула від вже дорослих людей. Принаймні, від своїх батьків-тотемів точно.

Людина за визначенням є біо-соціальною істотою. Причому, біологічне як базисне відіграє провідну роль у сфері вибору мотиваційних векторів існування. З іншого боку, біологічні закони суть закони боротьби за саму можливість жити, існувати. В такій міжвидовій боротьбі перемагають більш сильні, більш спритні, більш пристосовані до умов середовища види й, відповідно індивіди, якщо говорити про внутривидову боротьбу, в якій переможений не помирає, а лише обмежує свої претензії на батьківство, на продовження роду. Відносно ж людського роду та його видових відмінностей природний закон не діє. Діє внутривидова боротьба на знищення, на смерть. Більше того, в нібито справедливих типах суспільства знищення інших людей, народів освячується, а війна на знищення оголошується священною. Людина, що виконує свій воїнський обов'язок, урочисто обіцяє в разі потреби віддати власне життя за життя анонімного колективного суб'єкта, яким є держава.

Така ситуація навряд чи може характеризуватись як форма прояву соціального фетишизму. Навпаки, це прояв дикунства і варварства, а не цивілізаційного шляху існування суспільства, підпорядкованого провідній ідеї – забезпечення життя кожної людини попри всі відмінності поміж ними. Тобто, соціальна форма фетишизму – це не просто віра в чудодійну силу матеріальних об'єктів на життя і здоров'я людей. Це, насамперед, переконаність в чудодійній

силі тих соціокультурних утворень, члени яких свідомі того, що їх індивідуальні зусилля, спрямовані на розвиток властивих їм потенційних здібностей, отримали свій розвиток завдяки спорідненій силі їх спільних талантів. Ми про це згадували в попередньому розділі, розглядаючи істинні форми колективності, які не нівелюють індивідуальність та її суб'єктність, а, навпаки, розвивають.

Ми вважаємо, що такою соціальною структурою, сформованою на основі активних суб'єктів правосвідомості та правозастосування, є спільнота, яку складають нотаріуси. Буденне буття людини, підвалинами якого є традиції, звичаї, культово-обрядові дійства, різні колективні святкування, в той же час не є асоціальним. Всі недоліки від прояву суб'єктивності, суб'єктивізму, волюнтаризму, індивідуалістичного егоїзму та егоцентризму знімаються під час проведення зазначених дійств, на які позитивно реагує буденне життя. Для свого вдосконалення воно вкрай потребує прикладу для наслідування тим формам організації повсякденного буття, які пробуджують у людей дух єднання і єдності.

Сумнівів у тому, що спільнота нотаріусів є такою структурою, яка сприймається буденною свідомістю як центр притягнення, у переважній більшості людей в будь-якій країні, у нас немає. Тому це той суспільний феномен, який потрібно надалі популяризувати. Наведені нами структурні складові міфологічного світогляду як органічного для людини від її народження й до неминучої кончини властиві як народу в цілому, так і цій соціальній структурі. Звичайно, що вони не виявляються безпосередньо в обох сторін взаємодії – народу й спільноти нотаріусів. Але, виходячи назовні як внутрішні сили підсвідомого, стають надбанням свідомого, відображеного не лише в різнопланових текстах, але в безпосередній дійсності.

В цілому, ми виходили з того, що спільноті нотаріусів властивий граничний рівень буття, який вони, розуміючи його складність для сприйняття з боку відвідувачів і клієнтів, які, навіть попри належний рівень освіченості, все ж намагаються у спілкуванні з ними опустити на буденний, який виходить переважно зі своєї непогрішимості й некритичності, певним чином піднімати до

свого розуміння суті справ, який відповідає наявній нормативно-правовій законодавчій основі.

То ж постають питання: «В чому відмінність буденного і граничного рівнів буття людини?» та «В чому принципова відмінність між буденним і особистісним світоглядом, що відображають граничне й метаграничне буття?»

Нами вже наводились визначення поняття світогляду. Зовсім стисло його можна визначити як форму індивідуальної самосвідомості, яка *мотивує* поведінку людини. Щодо основних типів світогляду, то ми послуговуємось, як нам здається, класичною типологією, яка включає в себе міфологію, релігію та філософію. Хоча є й певні модифікації, на які ми також звернули свою увагу. Йдеться насамперед про «буденний, особистісний та філософський типи світогляду», які «відповідають буденному, граничному та метаграничному вимірам буття людини» [Хамітов 2010: 41].

Окреслені в метаантропологічному дискурсі особистісний і філософський типи світогляду, які відображають граничне й метаграничне буття людини, формують філософський світогляд в розумінні філософських принципів, підтверджених багатовіковим досвідом їх істинності.

Аналогічно й метаграничний вимір буття людини формує філософія, але у своєму найвищому прояві, зумовленому здатністю досить незначної частини людей до «трансцендування себе в собі».

Ми думаємо, що його суть найбільш адекватно визначена змістом одного із блаженств Нагірної Проповіді. А саме: «Блаженні чисті серцем, бо вони Бога прозріють» [Біблія 1994: Матв., 5:8].

Але не зором як органом сприйняття зовнішніх форм об'єктів, а духовним зором як найвищим проявом всіх органів відчуття і почуття.

Філософія, будучи визначена Арістотелем як мислення про мислення, яке мислить об'єкти без їх матеріально-речового наповнення, справді формує людину в якості особистості. Це не означає, нібито людина в якості особистості мотивує його виключно філософськими принципами як мотиваційно домінуючими, такими, що повністю піднімають її на граничний вимір буття. Їй

нестерпно перебувати тривалий час на тому рівні, який визначає вищий, порівняно з буденним, тип світогляду. Навіть розуміючи поняття як метод пізнання і в той же час метод організації власного життя-буття, вона не може цього витримати. Перебування на екзистенціальній межі – це не просто відповідальний і болісний вибір, це також і бажання «втечі від себе» до всіх інших як «нормальних», це бажання втекти від необхідності робити постійний щоденний вибір.

Засновник екзистенціальної філософії С. К'єркегор тому, очевидно, й проголосив гасло «назад від системи», що вона ігнорує людину як носія суб'єктивності, що є об'єктивним науково доведеним фактом. «В бутті панування мислення лише вводить в манівці». Об'єктивне мислення ігнорує самого мислителя. «Бути» – це «існувати» – відчувати, переживати, страждати, хотіти, бажати. «Справжня суб'єктивність – це не пізнавальна, а етично існуюча суб'єктивність» [Быховский 1972]. На цій основі мислитель вважав, що істина науки не може бути тотожною істині людській. «Існування – це завжди одиничне, абстрактне не існує». Тобто людина безпосередньо сама себе робить тим, що вона є. «Я повинен знайти істину, що є істиною для мене» [Быховский 1972]. Звідси визначення ним істини, віднесеної до окремої людини, а не до науки: «Визначення істини таке: об'єктивна невпевненість, що зберігається в засвоєнні пристрасного внутрішнього устремління, є істина, доступна існуючому» [Быховский 1972].

Наведені міркування ми обираємо в якості методологічної основи для обґрунтування шляху, йдучи яким формується особистість нотаріуса і його можливість перебувати на граничному рівні організації свого особистого буття. Адже належне в змісті понять, яким є *загально-необхідне й об'єктивне*, завжди *особливим чином* проявляється у змісті емпіричного буття людини як індивіда. Як природно-соціальна істота, вона мотивується багатьма чинниками, визначеними іншими поняттями.

Так, людина як окрема природна особина визначається поняттям *індивід*. Ми не будемо наводити різні визначення, оскільки в них є певні відмінності.

Загалом це поняття, яке відображає ту сукупність первинних потреб, які забезпечують його життя в умовах певної суспільної організації. На цій основі сформувалося філософське вчення, відоме як матеріалістичне розуміння історії. До цих первинних потреб відносяться потреби в забезпеченні людей як індивідів їжею, питтям (питною водою), житлом, одягом та можливістю продовження роду. Звичайно, що це також потреба у чистому повітрі, але її забезпечує сама природа. Всі інші потреби задовольняються мірою розвитку суспільства, яке якраз і складають окремі індивіди як щось *неподільне* з природної точки зору.

Розвиток суспільства, що з економічної точки зору зумовлений розподілом праці, формує й інші мотиваційні домінанти, які по-різному спрямовують життєдіяльність людей вже не лише як індивідів, але й *розділяють неподільне* різноманітними критеріями. Якщо суто природно-індивідуальні відмінності поміж індивідами не впливають на міру задоволення первинних потреб, то соціальна диференціація розділяє не лише за ними, але й за значно більш важливими критеріями, породженими якісним розвитком суспільства. Йдеться про критерії духовно-пізнавального порядку, оскільки від них залежить рівень продуктивності праці як засобу задоволення потреб.

Однорідне суспільство єднає всіх своїх індивідів за спільною суто природно-психологічною ознакою – необхідністю забезпечувати умови для життя всіх. Як наслідок, індивід не виділяється чимось особливим, зумовленим соціально. Хоча суто природні відмінності залишаються – вікові, статеві, родо-племінні та ін. Але воно досить швидко перестає бути однорідним, як тільки започатковується економічне життя зі всіма його наслідками. Його *особливості* сприяють процесу трансформації людини як *особи* на людину як *особистість*.

Можна стверджувати, що людина в якості особистості є продуктом тривалого періоду існування суспільства, підпорядкованого об'єктивній внутрішній необхідності розвитку пізнавальної діяльності й долучення до її здобутків все більшої кількості людей. Головною підставою для такого

напрямку розвитку були економічні міркування, якщо на історію дивитися із позицій сучасності. Але не сучасності XXI-го століття, а тієї, яка постійно відходить у минуле. Тому не йдеться про виключно економічний детермінізм. Суттєву роль відігравали також і суміжні з економікою фактори, але саме вони, породивши нерівність, потребували поглибленого вивчення не лише природи та її законів, але також і людини як основної продуктивної сили. Особливо чітко це проявилось в епоху Відродження, коли був сформульований принцип єдності людинознавства і природознавства.

Із самого початку виникнення філософії, а вона виникла якраз в умовах рабовласницького суспільства, в якому людина в якості раба розглядалася не як людина, а як знаряддя праці, здатне говорити, що цілком у відповідності до статусу раба відобразив Арістотель, вона сприймалась як матір наук не лише про людину. Якщо людина – це мікрокосм, подібний до макрокосму, то вже в той час пізнання людини ототожнювалось із пізнанням природи. Але не в ній самій, а її в природі. Звідси – відоме судження Протагора про те, що людина – міра всіх речей. Вона як суб'єкт сприйняття і об'єкт зовнішнього впливу є, таким чином, критерієм існування речей і критерієм їхньої істинності. Істина не є щось усталене і постійне, об'єктивне у своїй незмінності; вона завжди відносна, тобто залежна від стану людини: віку, статі, здоров'я, настрою, суспільного статусу і т. ін. «Отже, згідно його вчення, критерієм існуючого є людина. Адже все, що уявляється людям, те й існує. Отже, ми бачимо: і в своєму вченні про мінливість матерії, і у вченні про те, що причини всіх явищ лежать у матерії, він дотримується догматичних поглядів» [Протагор 1969].

Арістотель негативно оцінив таку позицію Протагора. Але навряд чи можна заперечити той факт, що тут виражена екзистенціально-гуманістична позиція філософії, яка своїм закликком до людини йти шляхом самопізнання визначила її як особистість, а не просто як природний індивід, як і всі інші живі істоти. Адже цілком очевидними є паралелі із щойно наведеними думками щодо істини у вченні С. К'єркегора, висловлені через 2,5 тис. років.

Отже, поняття особистості, при всій відмінності між їх змістом у багаточисельної кількості вчених різних суспільствознавчих дисциплін, можна визначити наступним чином. *Особистість* – людина як суб'єкт пізнавальної діяльності, внаслідок якої вона долає суб'єктивну обмеженість власної свідомості долученням до накопичених попередніми поколіннями знань, здобуваючи навички мислення і дії, які ведуть до злагоди й порозуміння як в собі самій, так і з іншими людьми.

Можливо, що це визначення дещо відрізняється від тих, які у зміст поняття особистості вкладають властивість освіченої людини проявляти свою неповторність, унікальність, врешті, оригінальність. Можна погодитись із цим, але постає проблема комунікації між особистостями. Будучи мислячими людьми, вони, в такому разі, попадають в ситуацію звичайних людей, буденна свідомість яких пронизана й просякнута суб'єктивністю, що досить легко переходить в суб'єктивізм. Це неодмінно потрібно брати до уваги, якщо бажати дійти у *спілкуванні спільної думки*, на якій тільки й можна сформувати *спільному одностудців, суспільство* загалом. При цьому не йдеться про одну думку, а про досягнення результату спілкування мислячих істот, які виходять у своєму бутті із розуміння мислення як здатності знайти в різноманітному, в даному разі, різних думках, спільну, єдину, загально необхідну *для всіх* основу, яка утверджує не лише між ними, але й у всьому суспільстві мир і злагоду закону, а не примус до нього.

Ми відстоюємо наведене нами розуміння особистості, в якому сутнісним є прояв об'єктивності розуму в тому вигляді, як він діє в людині, сформованій філософським світоглядом і дає можливість плідно комунікувати з іншими. На підтвердження наведемо авторитетні думки видатних мислителів, діалог із якими, на що вище вказувалось, тільки й означає входження людини в філософію, культуру, суспільство загалом в статусі особистості.

Отже, вже Сенека був переконаний в тому, що «розум – ніщо інше, як частина божественного духу, вміщена в тіло людей» [Сенека 1995]. Без такого розуміння людина навряд чи може віднести себе до особистостей. Ми вже

наводили цей фрагмент, але, зважаючи на те, що «повторення – мати навчання», нагадуємо його самим собі зайвий раз. А філософія – матір наук, які відкривають закони, атрибутивною ознакою якого є постійна, усталена, стійка й незмінна повторюваність. Що вкрай важливо для нотаріусів як провідників закону й законності. А водночас і філософських принципів формування себе в якості особистостей.

Ми вже відзначали значення епохи Відродження для проникнення в глибини підсвідомості світлих істин античної філософії. М. Монтень, явивши суспільству заборонені тексти античних мислителів, сприяв переходу епохи Відродження в епоху Гуманізму, що також важливо для вирішення цілей нашого дослідження. Не народні маси гуманізували суспільство тією мірою, яка була можлива на той час, а спільнота видатних мислителів, вчених, митців, поетів. Він вважав, що людині ніколи не потрібно переставати дивуватись, тому що це зупиняє її пізнавально-дослідницьку діяльність. Як і не слід зупинятися у пошуках, адже тоді віра витісняє розум, на чому спекулювала церква, не долучаючи до знань пересічний люд.

Це справді так. Відомий дослідник середньовічної культури А. Гуревич відзначав, що латина мала статус мови сакральної, вважалось щоб мати грамотність, означало знання латини.

Значення слова означало «проста людина», яка вміє говорити, тому що це дається саме по собі, але не здатна оволодіти мовою текстів, які писались латиною, щоб долучитись до мудрості і виробити навички складної роботи мислення. В радянський період офіційна пропаганда ідеалізувала «просту» людину, яка, не усвідомлюючи суті простоти, пишалась нею. Відбувалась також і сакралізація російської мови, натомість всі інші мови, особливо ж українська, проголошувалась такою, яка нібито не здатна виконувати функцію арсеналу мислення, функцію пізнання. На жаль, така ситуація характеризує стан свідомості значної частини суспільства й у наш час.

Але повернемося до М. Монтеня. Процес пізнання, започаткований філософією, нескінченний, тому закінчується незнанням. Що не означає

перехід від знань до віри. Щоб не бути «ідіотом», потрібні також честь і шляхетність, які утримують людину від віри в знання, не отримані власними зусиллями. «Нелегко встановити кордони нашому розумові: він допитливий, жадібний і так же мало схильний зупинитись, пройшовши тисячу кроків, як і пройшовши п'ятдесят» [Montaigne 1580]. Людина як особистість завжди свідомо того, що пізнання – це нескінченний процес, який реалізує її прагнення до досконалості.

Ми це також відзначали, характеризуючи родові ознаки свідомості нотаріуса. Як і те, що кваліфікаційні настанови, викладені в імперативно зобов'язуючій формі, не сприяють зростанню професійної досконалості, натомість принижують честь і гідність. Між тим це та категорія людей, яка здатна вплинути на політико-правову якість свідомості активної частини суспільства. Звичайно, що в тому випадку, коли вона зацікавлена в цьому. Адже, як зазначав М. Монтень, «неможливо вести чесний та щирий діалог із дурнем. ...Вороже почуття викликають у нас спочатку аргументи супротивників, а потім і самі люди. Ми вчимося у суперечці лише заперечувати, а оскільки кожен лише заперечує і вислуховує заперечення, це призводить до того, що втрачається, нищиться істина. Тому Платон у своїй державі позбавляв права на суперечку людей з розумом ущемленим і нерозвиненим» [Montaigne 1580]. На жаль, досить активно впроваджені в публічний простір телепередачі з гучною назвою «Свобода слова», демонструють саме свободу слова, а не практику щирого свободомислення.

Зростанню особистісних властивостей людини сприяє нестримна тяга до відкриття нових знань. Діалектика як методологія філософського способу мислення являє собою всебічний підхід до вивчення та врахування все зростаючої кількості зв'язків з об'єктами, що перебувають у взаємодії з конкретним об'єктом дослідження. Цьому сприяє знайомство з оригінальними текстами видатних філософів, письменників, вчених. Найбільшою мірою це властиво філософії, яка розглядає будь-яку проблематику під кутом зору певного критичного сумніву щодо претензій галузевих дисциплін на абсолютну

істину. Такий підхід вкрай важливий при підготовці фахівців з правових проблем, включно з нотаріусами. Адже над їх свідомістю й, відтак, діяльністю значною мірою тяжіє «диктат» закону, а не принцип верховенства права [Зубач 2012; Ільянович 2012] над ним.

На це звернув увагу Р. Декарт, чия філософія, разом із філософією Ф. Бекона, започаткувала епоху Нової історії та Нового часу, зрештою – нової людини, що може повною мірою претендувати на статус особистості, сформованої філософським світоглядом. Для відкриття нових граней істини потрібно сумніваться в тому, що їй нібито властиве кінцеве й остаточне визначення сутності досліджуваних об'єктів. При цьому слід сумніваться навіть у математичних доказах. Що вже говорити про істини, які відносяться до вивчення людини та суспільства.

Виходячи з сумніву, він стверджував, що при дослідженні слід виявляти не те, що вже відкрито, як і не те, на чому наполягає більшість, включаючи авторитетних дослідників. Тим паче не те, що ще до початку дослідження хочеться відкрити гіпотетичне як достовірне, «але те, що ми чітко й виразно можемо побачити або надійно дедукувати, адже знання не може бути досягнуте інакше» [Декарт 1970]. Тут вкрай важливо зазначити, що до дедуктивних умовиводів підштовхує інтуїція. Вона вкрай важлива з тієї точки зору, що людина, особливо ж та, душа якої наповнена світлом знань, відчуває певну дисгармонію, тільки-но в них з'являються певні темні плями. Це зумовлено тим, що організм людини – суть мікрокосм. Як і в макрокосмі, в ньому відбуваються діалектичні процеси, які, врешті, як і в природі, знаходять спокій рівноваги. Звідси народжується потужний евристичний потенціал, який реалізує інтелектуальна дедукція. Як професійний нотаріус і в той же час вчена зі ступенем кандидата філософських наук, врешті, як жінка, я це відчуваю. Але таке відчуття формує право як органічна частина філософії і як вроджене почуття справедливості, властиве жінці-матері, на чому в дослідженні постійно наголошується.

Н. Хамітов розрізняє граничну ситуацію, яка актуалізує особистісне начало в людині, оскільки зобов'язує до прийняття відповідального рішення на основі драматичної рефлексії мислення й переживання, і граничне буття, яке реалізує вибір людини тим, що спонукає до виходу за межі буденності [Хамітов 2023: 34-35]. Остання також породжує кризові стани, але не виводить за свої межі, оскільки так нібито начертано «зверху» – або від Бога, або від того, що так вирішує «начальство» чи «демократична більшість», або ж від традиції. Тут важливо пригадати Сенеку, який стверджував, що схвалення більшості є першою ознакою неістинності того, що вона схвалює.

В координатах методології метаантропології Н. Хамітова особистість постає органічною єдністю душевного і духовного начал – здатністю до любові і здатністю до творчості, виходу за власні межі без деструктивного впливу на Іншого і обмеження його свободи [Хамітов 2022]. Авторка підходів соціальної й культурної метаантропології С. Крилова дає таке визначення особистості: «глибинна реальність внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю, які реалізуються в самопізнанні та самотворенні й об'єктивуються в артефактах культури» [Хамітов, Крилова 2022: 167]. Дане визначення дає нам можливість усвідомити суть особистісного світогляду в контексті метаантропології – це самостійний, творчий, критичний світогляд, що дозволяє своєму носію на формувати культуру на основі творчої свободи.

На важливий аспект у процесі впливу філософії на особистісний світогляд вказував Ф. Ніцше. Він також виходив із того, що «більшість – це неправда», яка утверджується в буденному житті якраз тому, що вважає певні стереотипи свідомості й відповідної їй змісту поведінки непорушними, адже цілком очевидно, що вони тісно поєднують. Між тим також очевидним достовірним фактом повсякденного буття є незгода між освіченими людьми.

Свободу мислення, вважав він, забезпечує здоровий скептицизм як супровідник життєвої долі і практичної волі. Звідси запропонований ним практичний і водночас категоричний імператив, який формує надлюдину. Звичайно, що не в тому сенсі, нібито освіченість дає право вважати її наявність

підставою для приниження інших людей. Цілком можливо тлумачити це як бажання підняти над собою самим слабким, нездатним вийти з граничної ситуації цивілізованим, а не невротичним способом.

Думаємо, що є потреба, крім вже наведеного посилання на його думку про вектор думок і дій надлюдини (див. підрозділ 2.2), подати й наступну програму формування особистості, готової «до монументальних справ».

Отже: «Не дамо збити себе з толку: великі уми були скептиками. ...Сила і незалежність, що впливають із могутності, підтверджуються скепсисом. Люди з переконаннями зовсім недоречні, коли зачіпається цінність будь-чого присутнього важливого. Переконання що темниця. Не багато бачиш довкола себе, коли не озирнешся назад, – а щоб судити про цінне й нецінне, потрібно, щоб ти *подолав, перевершив* сотню своїх переконань... Спрямований на велике розум, якщо він не зневажає засобами, не може не стати скептичним. Незалежність від будь-яких переконань *неминуча* для сильного, для того, хто вміє вільно озирати все навкруг... Велика пристрасть потребує переконань і поїдає їх; вона не підвладна їм – вона суверенна... Навпаки, потреба у вірі, в безумовних Так і Ні.. – це потреба *слабкого*. Людина віри, «віруючий» – у що б він не вірив – це, безсумнівно, залежна людина, вона не обирає собі цілі так, щоб вона була ціллю і щоб покладалась на себе саму. «Віруючий» не належить *сам собі*, він може бути лише засобом, його долучають до справи, йому самому потрібен хтось, хто його *пожирає*. ..Переконання – внутрішній стрижень. *Не* помічати багато чого, ні в чому не бути незалежним, у всьому односторонність, жорстке і наперед визначене із зовні бачення будь-яких цінностей – інакше така людина не виживе. Але тоді вона *антагоніст* істини, її пряма протилежність, ..фанатики яскраві, а людству приємніше бачити жести, аніж вислуховувати *докази*» [Ніцше 1989].

Той факт, що дану ідею використовували нацисти й більшовики, хоча всіма засобами приховували свою спорідненість із ідеєю надлюдини, але, вважаючи себе представниками партії «авангардного типу», видавали себе саме в такій якості, не означає, що Ф. Ніцше був ідеологом фашизму й нацизму.

Будь-яка людина, якщо адекватно усвідомила заклик філософії до самопізнання, свідомо того, що вся історія філософії розглядає співвідношення розуму й волі як основну проблему, яка формує не просто розумну волю як категорію пізнання, а філософський тип особистості, індивідуальна свідомість якої насичена не буденністю з її логікою здорового глузду, а об'єктивним духом історії. Це дає їй можливість подолати сьогоденну й буденну самотність, адже вона соціалізована всесвітнім Універсумом, його розумною волею, що є Законом Буття. Все в Бутті рівне у своєму існуванні Закону.

Людина не може не мати переконань. Але не тих, що нав'язує буденність або ж ті чи інші політичні ідеології в їх вузько-партійному розумінні. Як і не тих, яких нібито потрібно дотримуватись всупереч вимогам дійсності. І що характерно: якраз консервативна буденна свідомість незадоволена тим, що бажаних змін не відбувається. Філософські переконання – це ті, які дають людині *можливість здійснювати* свій *потенціал* відповідно до того переліку здібностей, схильностей, потреб, інтересів, бажань, устремлінь, емоцій і т. п., які вона здатна *актуалізувати* у своєму тимчасовому бутті. Реалізуючи їх, вона втрачає відчуття часу, адже перебуває в цьому процесі поза часом, у вічності. Саме завдяки цьому нащадкам відомі ті пращури, на здобутках яких вони існують. І саме тому екзистенціальна філософія справедливо вважає неправомірністю визначати життя людини астрономічним часом.

Загалом граничне буття особистості, сформоване на філософському типі світогляду, проявляється в її творчості. Поза нею діють інші межі, інші його грані. Їх визначеність переважно одноманітна й циклічна. Тому перед такою особистістю час від часу постає одвічна екзистенціальна проблема: бути чи не бути.

Звичайно, що в даному разі ми не можемо обійти працю Е Фромма «Мати чи бути?». В ній, фактично, розглянуті три модуси буття людини – буденний, в якому домінує бажання володіти матеріальними багатствами, мати їх як свою невідчужувану власність і, отже, цінність; граничний, за якого людина перебуває в постійному стані подолання буденності за рахунок того, що

отримує статус буття в якості особистості; метаграницьний, за якого формується Нова людина і Нове суспільство.

В якості обґрунтування він наводить мудрі висловлювання із євангельських промов Христа, які суть не почутий людьми голос і водночас логос античних філософів про важливість володіти розумом, бути розумно-вольовою істотою. Також аргументує думками наступних мислителів: «Згідно вчення Майстера Екхарта, нічим не володіти і зробити своє єство відкритим і «незаповненим», не дозволити «я» стати на своєму шляху – є умова набуття багатства і духовної сили... Ціль людини *бути* множинною, а не *володіти* множинним» [Фромм 2010]. Цей підхід детально проаналізований ним якраз на духовних факторах, які визначають рівень людського буття: *навчання, пам'ять, бесіда, читання, влада, знання, віра любов* [Фромм 2010].

Бути в граничному житті як виключно творчому досить складно, адже, по-перше, це постійний вихід за все нові й нові грані розумових здібностей і можливостей, які можуть виявитись обмеженими, що неодмінно породить певний відчай, розпач, врешті, бажання «бути як всі»; по-друге, для творчої роботи потрібен вільний від основної роботи час, адже такий вид діяльності не супроводжується належним фінансуванням, навіть якщо йдеться про певний вид підприємництва; по-третє, творча особистість, як і будь-яка інша, потребує прижиттєвого визнання своїх досягнень, що, як не прикро, в такому середовищі не є звичним явищем.

Можна погодитися, що якраз творчі люди з часом «усе більше відрізняються один від одного своїм прагненням отримати визнання. Ці відмінності роблять досить різноманітною соціальну взаємодію і якоюсь мірою визначають долю кожної людини. Кіноактору, для прикладу, бувають необхідні постійні захоплення і похвали навіть від невідомих йому прихильників. В той же час науковий працівник може перебувати в чудовому моральному й фізичному стані, отримуючи лише одне «поглажування» на рік від шанованого ним колеги» [Баумейстер 2017: 8]. Думаємо, що лише одного недостатньо. Крім того в умовах конкурентної діяльності навряд чи похвали завжди щирі.

Вийти за межі граничного буття можна не лише за рахунок певного відпочинку від напруженої творчої діяльності шляхом переходу в буденне. З позицій метаантропології носій особистісного світогляду, який притаманний граничному буттю, може набути філософський світогляд, суб'єкт якого реалізує бажання вдосконалення шляхом переходу у метаграничний екзистенціальний вимір буття. До викладення його суті ми й приступаємо.

Оскільки ми досліджуємо феномен особистості нотаріуса, то перед ним також стоїть проблема бути чи не бути. Яким чином вона вирішується?

Тут важливо розрізнати принаймні два аспекти. Перший. Нотаріус як професія і робота – це одна справа. Другий. Нотаріус як внутрішнє покликання – це інший підхід.

У першому випадку це особистість, сформована відповідною профільною юридичною освітою, по закінченні якої видається диплом і йде пошук роботи. Сама освіта вже формує особистість, в основі професійних знань якої міститься філософія як методологія пізнавальної діяльності, що завжди має світоглядне спрямування. До того ж сама по собі вища освіта вже передбачає вихід за межі буденної свідомості, для якої не існує застереження про те, що «дійсні завдання, як це *само собою* зрозуміло, не є чимось зрозумілим *само собою*» [Маркс, Енгельс 1844: 12]. Буденна свідомість, сприймаючи безпосередньо – на слух – дійсні завдання у своєму бутті, але не розуміючи ані їх суті, ані способів їх вирішення, схильна до спрощеного їх вирішення. Натомість свідомість, знання якої мають рівень, що його дає вища наукова освіта, вже цим самим визначає граничний рівень буття її носіїв. Його можна вдосконалювати, якщо працювати приватним нотаріусом, адже для цього потрібно пройти досить серйозні кваліфікаційні іспити. Створення приватної нотаріальної контори також потребує вдосконалення не лише правової культури, але й економічної, політичної, комунікативно-психологічної тощо. Якщо це праця в системі державного нотаріату, то, як ми вище зазначали, там є певні проблеми із суб'єктністю, що не сприяє формуванню почуття відповідальності. Проте в обох випадках щоденна робота, можливо, непомітно, але неодмінно надокучає,

переходить в буденність. Отже, може проявитись бажання змінити професію, адже, як стверджує соціальна психологія, навіть найскладніша професія засвоюється за 5-6 років і втрачає свою колишню привабливість.

У другому випадку йдеться про феномен нотаріуса, який не обов'язково має прикладне професійне застосування. Це може бути людина, якій вроджене почуття справедливості та гостра потреба в дослідженні всіх секретів її сутності та її сутнісного утвердження в якості норми суспільного життя. Адже, як ми відмічали вище, секретар це не просто писар чи посвідчувач законності певних нотаріальних діянь, це й людина-дослідник, людина-філософ і літератор. Людина з такими почуттями неодмінно має непереборне бажання не лише досліджувати для власного задоволення складні процеси людських взаємовідносин у сфері нотаріату, але й поза нею. Записуючи отримані результати, вона залишає їх для нащадків. Якщо для сучасників – то засобом активної викладацької та просвітницької діяльності.

Найвище досягнення людини в її здатності до абстрактного і понятійного способу мислення яке полягає в тому, щоб певною мірою наблизитись до пізнання буття. В ідеальному не зникають матеріальні об'єкти, що безпосередньо дані органам сприйняття. Як і людина на цьому рівні свого пізнавального входження в нього не перестає відчувати себе як чуттєву матеріальну реальність. Але їй вдається досягти ідеалу пізнання – чистої об'єктивності, яка дозволяє відкрити Закон в якості Абсолюту.

М. Гайдеггер, використовуючи поняття трансценденції, наводив первинне значення змісту, який виражає абсолютне. «Абсолютне – (ab-solutum, відв'язане, відпущене) – є те, що постало у своїй самотійності. Те, що досягло такої самотійності, не перебуває ні в залежності, ні в ізоляції (від залежності) від інших речей, а вільно відкрите їм» [Хайдеггер 1993]. Не випадково, що засобами трансценденції сприймається й водночас розуміється суть Абсолюту як основи Буття людини як мікрокосму.

В чому складність об'єктивного пізнання? Очевидно в тому, що людина як суб'єктивна істота не може не привносити в об'єкти пізнання хоча б і

мінімальних, але властивостей, породжених суб'єктивністю. Крім того, один і той же об'єкт пізнання різні люди, в тому числі й науковці, сприймають також із внесенням до них властивої їм суб'єктивності, яка для них залишається непомітною, а тому додається до об'єкта як нібито властивий йому елемент. Таким чином, досягнути максимально можливого абстрагування від суб'єктивності неймовірно складно. Але видатні мислителі, розвиваючи філософію, завжди ставили перед собою мету прозріння глибин суцього, проникнення в нього, справедливо вважаючи, що першоосновою Буття є Закон, Абсолют. Безумовно, що Буття існує і через дію законів, але уся його універсальна різноманітність, явлена через об'єкти, явища, процеси, тим самим ніби заважає людині відкрити першопричину свого існування.

Людина, що усвідомлює себе мікрокосмом, інтуїтивно відчуває, що її існування залежить від тих внутрішніх імпульсів, які проявляються в різних органах її організму, які, проте, не даються безпосередньому сприйняттю. Крім того, якщо з'являється можливість їх сприйняття, це само собою не призводить до відкриття причин, але дія яких призводить до втрати людиною нормального врівноваженого стану. Умовивід в такому разі очевидний: макрокосм також підлягає дії першопричин, для відкриття яких їй потрібно взяти на себе напругу мислення, муки мислення, відкрити в собі очі розуму, а не очі як орган сприйняття обмеженого.

Подібність людини із Буттям в тому, що їх субстанціальною основою є внутрішній закон, або ж розум. Арістотель з цього приводу зазначав що сприйняття і : «Отже, розум мислить сам себе, оскільки в ньому ми маємо найкраще, і думка його є мислення про мислення. Між тим і знання, і чуттєве сприйняття, і розсуд завжди спрямовані на інше, а самі на себе лише побічно. І якщо, врешті, мислити і бути мислимим – це різні речі, то запитується, в якому з цих двох випадків розум являє собою благо? Адже сутність думки і предмета думки не одне і те ж. Справа, проте, в тому, що в деяких випадках знання є те ж саме, що й предмет знання: в області знань творчих це сутність, взята без матерії, і суть буття, в області знань

теоретичних – логічне формулювання предмета і думка, що його осягає. Оскільки предмет думки і розум не різняться між собою в тих випадках, де відсутня матерія, ми будемо мати тут тотожність, і думка буде складати одне з предметом думки» [Арістотель 1969].

Звернемо увагу на фрагмент, в якому зазначається, що знання й предмет знання не різняться між собою в сфері творчих знань, в якій сутність береться без матерії, а тому є суттю буття. Це має вирішальне значення для формування людини в якості творчої істоти, в якості суб'єкта само-створення себе в тому розумінні, що дає можливість вийти за буденний і граничний рівні буття. Глибоке розуміння самого звучання слова філософія дозволяє усвідомити онтологічне значення любові до знань, до мудрості, до самого процесу їх отримання і можливості жити на засадах мудрості, яку народжує любов, як і на засадах любові, яка народжує мудрість. Адже слово не лише звучить, воно переносить значення, які має сприйняти, відчутти, пережити людина, що творить себе в такому адекватному поняттю про неї смислі.

Т. Шевченко з цього приводу писав: «Ну що б, здавалося слова. Слова та голос – більш нічого. Та серце б'ється, ожива, Як їх почує. Знать од Бога, і голос той, і ті слова Прийшли меж люди» [Шевченко 1990: 88]. Проблема лише в тому, щоб люди чули голос логосу як логос голосу.

Саме так зрозумів Шевченкові поетичні слова М. Шлемкевич, коли виділив відповідний тип української людини. «Нове суспільство й нова людина, сперті на знання й справедливість, – це ідеал Шевченка й шевченківської людини. Осередком її світогляду є наука, – головною рушійною силою розум. ...Моральний її ідеал це в і л ь н и й д у х, що сам на основі свого пізнання самовизначається. Не традиційні догми, і не пристрасті, але ясна мисль – його головна сила, – ясна й незалежна мисль, або ним самим здобута, або свідомо, по добрій волі прийнята. ...Д е р ж а в а для вільного духа – це тільки рами, о р г а н і з а ц і й н а ф о р м а того вільного суспільства. Утвердити українське вільне суспільство своєю власною державою – стає політичним, конечним ідеалом шевченківської людини» [Шлемкевич 1992: 23-25]. До цього додамо, що не

зовсім правильно, а в наш час і зовсім неправильно, вивчати творчість Т. Шевченка, як і інших видатних українських поетів, лише як носіїв поетичного слова. Школа має робити наголос також і на їх громадянській позиції, адже лаконічно виражена її суть значно потужніше впливає на вибір і зміну способу життя, ніж розлогі силогізми. Шевченківська людина – це альтернатива усім іншим типам, які тяжіють до пасивності й патерналістської опіки.

Звичайно, що утвердити такий тип суспільства складно, але можливо в тому випадку, коли в ньому утвердиться провідна верства в якості «добірної» меншини. Ми ведемо мову про нотаріальну спільноту. Вона, поза сумнівами, чує розум філософії в якості понять, а не слів. Більшість не чує з різних причин. Філософія, для якої співвідношення духу і матерії є однією з головних проблем, серед багатьох інших вбачає її в тому, що дух, сутність і суть буття не відкриваються безпосередньо органам сприйняття, а лише абстрактно-понятійному мисленню, яке мислить себе самого і, як не дивно для не філософів, відкривають закони матеріального буття як його істину. М. Гайдеггер відмічав цю особливість: «Істина спочатку означає вирване з тієї або іншої потаємності. Істина є, відповідно, таке відвоювання шляхом подолання потаємності. Потаємність при цьому може бути різного роду: затаїння, охорона, маскування, прикриття, завуальованість, перекручення. Постільки, за платонівською «притчею», вище з непотаємного має бути вирваним у боротьбі в низького й упертого прикриття, переміщення з печери на простір світлого дня постає як боротьба не за життя, а за смерть» [Хайдеггер 1993].

Висновок очевидний: пізнання сутності суцього настільки складне, що не може бути надбанням масової свідомості. Не випадково, що вона – масова свідомість, особливо в тих суспільствах, які вважають народні маси рушійною силою історії, не проявляє надто великого інтересу до того рівня пізнання, який забезпечує філософський світогляд у своїй вершинній формі: тобто формі, яка визначається здатністю до трансцендування. Звично спокійніше перебувати в печері власних стереотипів як сутності буденного буття, зупинитись на рівні граничних професійних можливостей і звинувачувати обставини, які не

дозволяють самореалізуватися понад ними, аніж докласти максимум зусиль, потрібних для прориву у вищу сферу мислення, яка відкриє потаємне і дасть перспективу продовжити життя, а не бути живим мертвим.

Спробуємо пояснити зміст такої здатності. Звичайно, що на рівні свого розуміння. Але, будучи таким, не стане підставою для несправедного суперництва, а підставою для зацікавленої комунікації, для саморозкриття себе і в собі самому, і себе через інших. Адже людина як особистість формується через спілкування не лише із сучасниками, але і з духовною спадщиною, залишеною попередниками. І. Кант як один із найбільш видатних із них заявляв, що «слово *трансцендентальне* означає не те, що виходить за межі будь-якого досвіду, а те, що досвіду (*a priori*) хоч і передує, але призначене лише для того, щоб здійснити досвідне/дослідне пізнання» [Кант 1971: 155]. Власне, саме в такому розумінні ми й використовуємо дане поняття, зміст якого відображає стан свідомості. Іншими словами – трансцендентальну єдність самосвідомості.

Наведеного, на наш погляд, достатньо для того, аби спроектувати зміст трансцендентального на формування метаграницного вектору буття в тому вигляді, як це можливо для особистості нотаріуса. Але при цьому ми хочемо відмітити те, що найвищим проявом людини-особистості є її перехід в нову якість, визначену поняттям *вільна індивідуальність*.

Кожна людина як суб'єктивна істота є носієм генетично закріплених особливостей. В такому разі її можна визначити поняттям *природна індивідуальність*. Вона наперед задана, тому й породжує практику самовизначення без того, щоб докладати значних зусиль для визнання себе в заданій якості. Звідси в соціальному плані прояви егоцентризму, індивідуалізму, суб'єктивізму. Розвиваючи індивідуальні особливості, вона здатна стати соціалізованою особистістю, використовуючи при цьому духовний досвід людства для трансформації природної енергії певних схильностей для їх підсилення і надання їм суспільно значимого досвіду в різних сферах суспільної діяльності. Адже в такому разі суб'єктивне стає суб'єктивним

внаслідок самопізнання, тому набуває статусу розумно-вольової цілеспрямованої дії.

Особистість як продукт свідомої соціалізації, в основі якої свідомий чи не свідомий прояв філософії як заклику до самопізнання, все ж таки з часом відкриває в собі межу саморозвитку, відчуваючи, що її духовне багатство є надбанням доволі значної кількості людей. Звідси усвідомлення факту буденності свого буття, стереотипності мислення, некритичності, врешті, розпачу. Енергії на продовження вдосконалення вже не вистачає, тому що раптом пробуджується почуття часу, адже одне й те ж втомлює, присипляє. Так зароджується екзистенціальна гранична ситуація, яку А. Камю пов'язав саме з пере-відкриттям часу. Якось несподівано, але «приходить день, і людина помічає, що їй вже тридцять років. Тим самим вона заявляє про свою молодість. Але одночасно вона співвідносить себе із часом, займає в ньому місце, визнає, що перебуває в певній точці графіку. Вона належить часу і з жахом усвідомлює, що час – її лютий ворог. Вона мріяла про завтрашній день, а тепер знає, що від нього варто було б відректись. Цей бунт плоті і є абсурд» [Камю 1989: 230].

Звичайно, що не час сам по собі є проявом абсурду, а супутній йому спосіб життя людини. Якщо він одноманітний, то звично закликати людину до прийняття вольових рішень щодо його урізноманітнення. Проте для цього потрібна воля, а не одне лише розуміння необхідності внесення змін у звичний розпорядок буття. О.С. Ципка, зазначає: «Звичайно, треба давати собі звіт про те, що вирішення проблеми всередині свідомості шляхом перебудови установок, шаблонів свідомості – це найбільш складний зі всіх способів її вирішення» [Ципко 1980: 217]. Звідси формулювання ним своєрідного мудрого афоризму, згідно якому «з волею народжується не кожний, але безвольному жити тяжко», який він обрав в якості назви одного з підрозділів. Звичайно, що йдеться про те, що розумна воля народжується не разом із фактом біологічного народження. Її потрібно в собі сформуувати, інакше в житті людини буде домінувати афективна воля вродженого характеру, небезпечна непрогнозованими наслідками. Хоча завдяки цьому появляється можливість

самоаналізу, який, у свою чергу, без належного рівня освіченості зазвичай породжує практику/звичку самовиправдання.

Ми вище відзначали думку А. Шопенгауера, згідно якої філософія «тільки розмірковує, але не спонукає». Проте в тому разі, коли перед людиною постає питання про вибір подальшого шляху існування чи розвитку, то має бути чітке усвідомлення того, що вибір має зробити вона сама. Поради сторонніх можуть бути вірними, але вони не обов'язково реалізуються. Адже радить людині її знайомство з певною цілісною теорією розвитку, а не її умовиводи. Останні мають бути наслідком досягнення змісту самосвідомості зі змістом теорії розвитку, засвоєним особистими зусиллями. Чудову «пораду» з цього приводу навів Гегель у праці «Феноменологія духу»: «Суть справи вичерпується не своєю *ціллю*, а своїм *здійсненням*, і не *результат є дійсне* ціле, а результат разом зі своїм становленням; *ціль* сама по собі є нежиттєве загальне, подібно до того, як тенденція є проста схильність, яка не перетворилась ще в дійсність; а голий результат є труп, що залишив позаду себе тенденцію» [Sadler; Hegel 1977].

Вкрай важливий умовивід. А саме: засвоєння лише їх лаконічного й справді глибинного субстанціонально важливого змісту не обов'язково зобов'язує до практичних дій. Адже логіка доведення до нього залишається невідомою, тому часто мотив діяльності зводиться до того, що так велить авторитет мислителя, а не власний розум.

Зважаючи на безумовний авторитет мислителя, міркування щодо можливостей нотаріуса піднятися на метаграницний рівень буття будуть носити авторський характер. Адже, маючи юридичну освіту, свій науковий шлях я пов'язала саме з філософією. Це дослідження якраз і зумовлене бажанням вийти за межі професії нотаріуса до меж метаграницного буття засобом досягнення в пропонованому тексті трансцендентальної єдності самосвідомості. Межі професії чітко обмежені значною кількістю нормативних документів, порушення яких карається. Між тим свобода як потреба людини найбільшою мірою проявляється в філософії як практиці свободи мислення,

звільненого від будь-яких зовнішніх нормативних обов'язків на користь внутрішнього обов'язку. І таким є напрямок формування особистості як *вільної, творчої і моральної індивідуальності*, яка, як відзначали різні милителі, розвивається в абсолютному русі постійного становлення без будь-якого наперед визначеного масштабу розвитку. Він просто не існує, тому що такий розвиток не може бути запрограмований і прогнозований як якась ціль. Нею є не якась кінцева ціль, а такий спосіб життя, який є постійним процесом цілепокладання, визначене в самому процесі, а не до його здійснення. І суб'єкт даного цілепокладання ставиться до Іншого як до суб'єкта, а не об'єкта.

Такий напрям розвитку особистості не може бути жорстко прив'язаний до якоїсь професії. Головне – реалізація суб'єкт-суб'єктної взаємодії, а не просто спрямованість виконувати функції, які визначає об'єктивна необхідність. Людина, будучи суб'єктом вольових дій, схильна вважати будь-який вольовий імпульс проявом свободи волі. Але у взаємодії між людьми це може вилитись у форму свавілля, яке не сприймається ними самими. Звідси об'єктивна потреба в обмеженні свободи волі, адже вона закінчується там, де починається свобода волі іншої особи. Якщо ці волі протилежні, виникає конфліктна ситуація, що є небажаною для обох сторін. Її вирішення вже не може бути проявом розумно-вольового спрямування буття.

Розмірковуючи про філософію, яка закликає людину до самопізнання, слід брати до уваги найперше те, що суть заклику в тому, щоб підняти рівень мислення до відкриття вершинних його можливостей. Адже йдеться про спонукання людини до пізнання нею самої себе у своїх потенційних можливостях і здатності їх реалізувати. Причому, як в практичному житті, розвиваючи свої діяльні таланти, так і власне в самому мисленні, спрямованому на інші об'єкти пізнання. До цього спонукає вже сама смислова семантика слова – любов до мудрості, відкритої власними зусиллями, а не лише здобутою в системі освіти. Людина, яка має професію юриста, правника, врешті – нотаріуса, разом із отриманням нормативних знань про справедливість як основу права в якості постійного стану своєї свідомості, має розвивати разом з

волею до пізнання і творчості й волю до любові й співтворчості. Але особливість свідомості людини така, що вона багато чого забуває. Якщо забуває суть права, це обов'язково призведе до порушення його вимог бути завжди на сторожі справедливості. Якщо здатна зберігати, тоді в неї неодмінно пробудиться таланти до її нотаріального посвідчення не лише в професійній діяльності, але й у втіленні трансцендентальних одкровень свідомості в тексти. Адже тексти як проекції душевних порухів людини назовні пишуться не лише для інших, але й для неї самої як цілком достовірної самості, що таким чином позбувається самотності. Тримати в собі те, що постійно спонукає до свого зовнішнього виявлення, можна й слід тлумачити як прояв егоцентризму, а не альтруїзму. Особливо ж якщо утримується щось світле, яке йде не від несподіваних вибухів підсвідомих інстинктів, а те, у світлоносності якого в людини не виникає сумнівів. Не забуваймо, що йдеться про людей з вищою освітою, яка за змістом своїх знань несе в суспільство і природу справедливість. Як і про ту категорію людей, які здатні здолати властивий їм граничний рівень буття.

Ми наголошуємо на можливостях людини, в даному випадку тієї, яка є нотаріусом, підняти хоча б на мить до безмежного простору свободи думки, яка формує й любов до неї, з тієї причини, що вже сама назва професії зобов'язує до писемної словотворчості не тільки й не стільки як нормотворчості. Не лише філософія змістом своєї словами визначеної назви спонукає до любові й пізнання, але й сама назва «нотаріус» кличе й закликає до занотування того, що без такої дії зникає, забувається, отже, виходить за межі пам'яті про події.

Слід наголосити на тому, що слово не просто творить людину. Воно перш за все розповідає про неї, про взаємодію між людьми, про спілкування і його фінал – створення суспільства. Тоді це не просто однокореневі й однорідні слова в граматиці, але й основа його буття. До того ж є така закономірність, яка спонукає людину до виправлення свавільної волі на розумну. А саме: тривале перебування в стихії мови, стихії слів, які не просто *позначають* окремі

об'єкти, а несуть їхній внутрішній зміст, їхню сутність як сутність самої людини. Засвоєння їхніх *значень* витісняє з підсвідомого властиві йому неконтрольовані спалахи. Більш правильно – ставить набагато надійніший бар'єр на їх вивільненні назовні, ніж це можливо при звичному одноразовому ознайомленні зі змістом знань.

Маючи таке гуманістичне спрямування свідомості, нотаріус, як і будь-яка інша людина, піднімається у своєму бутті на метаграницний рівень. Це у свою чергу не може не сприяти тому, що він перестає бути звичним виконавцем волі законів. Це і є те, що Н. Хамітов, як ми думаємо, називає антропо-трансценденцією. «Дійсно, людське буття стає не просто трансцендуванням і не просто само-трансцендуванням; воно стає антропо-трансцендуванням – особистісним трансцендуванням, що не лише входить у потаємні глибини особистості, а й відкриває її іншій особистості; в результаті людське буття і набуває статусу антропо-трансценденції – стану, а надалі й буттєвого виміру, в якому відбувається поєднання свободи та любові, що трансформує творчість і співтворчість та буттє-творення» [Хамітов 2010: 36].

Розглядаючи й досліджуючи феномен людини-нотаріуса, ми виходимо з того, що йдеться не про те, що зазначена спільнота вже має такий статус. Все дійсне не обов'язково розумне, але все розумне обов'язково має здійснитись. Звичайно, що не для всього людства, а передусім для тієї категорії людей, які свідомо присвятили своє життя вимогам розумної волі, яка здолала в їх душевному просторі прояви свавілля. В іншому випадку людство не буде мати перспектив для свого розвитку – буденність некритичністю свого способу мислення здатна його знищити. Водночас саме вона найбільшою мірою потребує того, аби в суспільстві були реалізовані мир і злагода, приклад якої вона чекає саме від тих, хто здатен демонструвати його. Ми намагалися показати, що постійно діючи в межах закону і законності, спільнота нотаріату здатна до такої феноменальної діяльності. Адже здатність до трансцендування, як зазначено І. Кантом, потрібна не сама по собі й не для себе самого, а для втілення його духовного світла в буденне й границне буття. Звичайно, що

спочатку це втілення у філософські тексти, але з надією на те, що одкровення трансцендентного стають відомими не лише автору, але й спонукають читача до набуття подібного досвіду.

Висновки до другого розділу

. Світогляд являє собою форму самосвідомості людини, структурні складові якої виступають як мотиваційні домінанти її поведінки, що проявляються кожного разу, коли йдеться про нелегкий вибір нею напрямку життєдіяльності, створюючи певні екзистенціальні граничні ситуації. Тобто, світоглядна мотивація людини завжди є проявом певних екзистенціальних рішень. В контексті метаантропологічного підходу маємо поділ людського буття на буденний, граничний і метаграничний виміри, на основі яких можна виділити буденний, особистісний і філософський типи світогляду. Очевидно припустити, що носії буденного світогляду, які некритично сприймають міфологічні та релігійні установки та стереотипи, в якості нотаріусів будуть доволі непродуктивними, схильними піддаватися маніпуляціям. Суб'єкти особистісного світогляду, які представляють граничне буття людини, навпаки, схильні до маніпуляцій як правовими нормами, так і людьми, тому теж є суспільно непродуктивними і навіть деструктивними. Лише носії філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого, системного, – стаючи нотаріусами, здатні осмислити значення партнерської взаємодії з Іншим і виходу за межі маніпулятивної взаємодії з ним.

2. Граничне буття людини в якості нотаріуса, сформоване на особистісному типі світогляду, проявляється в її творчості. Поза нею діють інші межі, інші його грані; їх визначеність переважно одноманітна й циклічна. Тому перед такою особистістю час від часу постає одвічна екзистенціальна проблема: як бути неповторною творчою особистістю? Бути в граничному бутті як виключно творчому складно, адже, по-перше, це постійний вихід за усе нові грані розумових здібностей і можливостей, які схильна обмежувати держава надмірною регламентацією, що неодмінно породжує відчай, розпач, врешті, бажання «бути як всі»; по-друге, для творчої роботи потрібен вільний від основної роботи час, адже такий вид діяльності не супроводжується належним фінансуванням, навіть якщо йдеться про певний вид підприємництва; по-третє,

творча особистість, більше від інших потребує прижиттєвого визнання своїх досягнень, що в буденному середовищі не є звичним явищем. Не бути в граничному бутті можна не лише за рахунок певного відпочинку від напруженої творчої діяльності переходом у буденне буття. З позицій світогляду, сформованого філософією, бажання *бути собою гідним* може бути продуктивно продовжене переходом на метаграничний рівень буття, якому й відповідає філософський світогляд.

3. Досліджуючи феномен особистості нотаріуса, важливо розрізнити принаймні два аспекти його приналежності до граничного чи метаграничного вимірів буття. Перший: нотаріус як професія і робота – це одна справа. Другий: нотаріус як внутрішнє покликання – це інший підхід. У першому випадку – це особистість, сформована відповідною профільною юридичною освітою, що формує особистість, в основі професійних знань якої філософія як методологія пізнавальної діяльності завжди має світоглядне спрямування. У другому випадку йдеться про феномен нотаріуса, який має не лише прикладне професійне застосування. Це може бути людина, якій притаманне почуття справедливості та гостра потреба в її осмисленні та утвердженні в якості норми суспільного життя. Нотаріус з філософським світоглядом не просто писар чи посвідчувач законності певних нотаріальних діянь, це й дослідник і літератор з критичним й креативним мисленням. Людина з такими якостями неодмінно має бажання не лише констатувати, а й розв'язувати складні суперечності людських взаємовідносин у сфері нотаріату і поза нею.

4. Межі професії нотаріуса чітко обмежені значною кількістю нормативних документів, порушення яких карається. Між тим свобода як потреба людини найбільшою мірою проявляється в філософії як практиці свободи мислення, звільненого від будь-яких зовнішніх нормативних обов'язків на користь внутрішнього обов'язку. І таким є напрямок формування особистості з філософським світоглядом як носія свободи думки й відповідальності за цю свободу. Відкривши в собі духовний простір вічності й

безкінечності, перебуваючи в ньому, така особистість зовсім по-іншому впливає на власне граничне й буденне буття, як і на буття суспільства.

5. Людина з філософським світоглядом, яка має професію юриста, зокрема, нотаріуса, разом із отриманням нормативних знань про справедливість як основу права в якості постійного стану своєї свідомості, має зберігати в пам'яті знання про духовні й душевні основи своєї сутності й існування. Надзвичайно важливою є філософська рефлексія нотаріуса, яка зазвичай виражається у авторських текстах. Адже такі тексти, наповнені рефлексією й саморефлексією, є проекцією глибинних інтенцій людини назовні, і пишуться вони не лише для інших, а й для себе, що таким чином позбуває її самотності й робить продуктивною і людяною. Тримати в собі те, що постійно спонукає до свого зовнішнього виявлення, можна й слід тлумачити як прояв егоцентризму, а не альтруїзму. Особливо ж якщо утримується щось світле, яке йде не від несподіваних вибухів підсвідомих, часто імпульсів, а те, у світлоносності якого у людини не виникає сумнівів.

6. На основі розгляду феномену нотаріуса з філософським світоглядом як активного провідника правосвідомості, оформленої законодавчим способом, а також в якості того суспільного прошарку, що створює нотаріат як державну чи приватну, але дозволена державою інституцію, було показано їх можливості творення партнерської взаємодії, що скріплена спільними інтересами й цінностями. Така партнерська взаємодія стає центром тяжіння для тих громадян, які є активними суб'єктами найрізноманітніших форм суспільно продуктивної діяльності. Важливо усвідомити, що система освіти покликана надати подібним потягам людини духовне спрямування, адекватне її потенціалу, відомому їй самій також завдяки системі освіти.

РОЗДІЛ 3

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ ЗМІСТ ПРАВОСВІДОМОСТІ Й ДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСА

Нотаріальна діяльність належить до публічної сфери. Йдеться про те, що вона включає до себе багато видів операцій, які є необхідними для ефективного здійснення різних видів діяльності суспільства, які мають відбуватись у належному правовому полі. Це накладає на нотаріусів велику відповідальність у взаємодії з людьми. Але це також і та сфера, в якій люди, звертаючись до органів нотаріату, проявляють рівень своєї правосвідомості та законослухняності. Можна стверджувати, що тут відбувається своєрідний обмін знаннями щодо того, яким чином діє законодавчо-правове поле держави і в якому напрямку воно має вдосконалюватись. З іншого боку, професійна діяльність нотаріусів у взаємодії з іншими громадянами відбувається в контексті виникнення й розв'язання низки морально-етичних проблем. Осмисленню цього присвячений даний розділ.

3.1. Співвідношення морального й етичного в контексті правосвідомості нотаріуса

Звернемося до первинного значення понять морального й етичного. Словник іншомовних слів наводить таке визначення: «етика (лат. *ethica*, від грец. – звичай) – 1) Наука, що вивчає *мораль*. 2) *Норми* поведінки, сукупність моральних правил певної *соціальної* поведінки» [Словник іншомовних слів 2000: 208].

Латинський словник подає його головне значення таким чином: «*Ethicos* (грец.) етично, морально. *Ethicus* – моральний, той, що відображає моральні властивості (характер)» [Словник іншомовних слів 2000: 379]. У зв'язку із цим досить часто в суспільствознавчій літературі етикою називають вчення про мораль. Так, словник іншомовних слів наводить таке визначення: «етика (лат. *ethica*, від грец. – звичай) – 1) Наука, що вивчає *мораль*. 2) *Норми* поведінки,

сукупність моральних правил певної *соціальної* поведінки» [Словник іншомовних слів 2000: 208].

Маємо цілком очевидну суперечність в тлумаченні сутності етики. З одного боку, вона визначає норми поведінки, з іншого, ці норми взяті з моральних правил. Проте правила формуються, узгоджуються і, врешті, приймаються раніше, ніж їм надається статус обов'язкової норми. Моральні норми тому й мають загальнолюдський статус, оскільки апелюють не до психофізіологічних властивостей людини, дія яких переважно неконтрольована, емоційна, в якій мало місця для обдумування, а до пізнавальних, які розвивають мислення, здатне абстрагуватись від первинних проявів темпераменту, характеру, вдачі, норову.

Отже, існують загальнолюдські норми моралі, які створені самим ходом еволюції людства. Натомість існує безліч етичних вчень, які своїм змістом відображають мораль окремих народів, людських спільнот. Звідси й кодекси честі та їх підпорядкованість моральним універсаліям культури, які й формують наведений суб'єктний ряд. На цьому наголошує Воронкова В.Г., відзначаючи, що ціллю буття соціальної сфери є утвердження в ній «краси, правди, справедливості», оскільки «доля людини як єдиного цілого залежить від моральних основ кожної людини» [Воронкова 2013: 39-45].

Ми думаємо, що не зовсім коректно вважати етику вченням про мораль. Швидше навпаки, мораль є вченням про належний для суспільства спосіб прояву властивих кожній людині особливостей її індивідуального норову, вдачі, характеру, усталених звичок, а також способу мислення, сформованого на їх основі. Мораль, таким чином, це – критика етичного, що проявляє себе у вигляді вродженої людині сили характеру, її природного етосу, тобто життєвої енергії. Моральні чесноти – це вимога загального заради блага індивідуального. Людина не схильна дослуховуватись до моральних настанов, оскільки вони абстрагуються від властивої їй життєвої енергії. Хоча вони приймаються заради її ж блага, але для цього потрібно мислити не на основі індивідуальних

особливостей вродженого характеру та властивої йому сили волі, а на основі усвідомлення того, що вона – соціальна істота.

Моральне – це практика заборон, табу на суто етологічну дію, на основі якої й формується етична поведінка, звична для певної людської спільноти. Моралізуючи, людина намагається надати своїм етичним властивостям загально-суспільного статусу. З цих позицій справді можна вважати етику вченням про моральні норми поведінки. Звідси схильність фактично кожної людини до моралізування щодо нібито аморальної поведінки інших людей, але не схильність сприймати моральні настанови інших на свою адресу. Для надання моральним настановам якогось дієво-регулюючого обмежувального статусу, їм надається божественне походження.

Використовуючи філософську антропологію як методологію аналізу обраного нами об'єкта дослідження, ми постійно звертаємо увагу на проблемі подолання людиною первинних психофізіологічних домінант поведінки, які суттєвим чином гальмують бажаний спосіб взаємовідносин між людьми. Парадокс: всі бажають добра, але чомусь добро перемагає в казкових сюжетах, а не в дійсному житті. Це справді проблема, яка постійно супроводжує людство в його історичному поступальному розвитку. Не випадково біблійний Бог радів кожному дню свого творіння, адже «бачив, що *це* добре» [Буття, 1:8,12,18,21,25,31]. Проте згодом він розкався у своєму творінні людини, яка порушила його настанову: «І заповідав Господь Бог людині, кажучи: від всякого дерева в саду ти будеш їсти, а від дерева пізнання добра і зла не їж від нього, бо в день, в який ти спробуєш його, смертю помреш» [Біблія 1994. Буття: 2:16-17].

Звичайно, що це – метафорично-афористичний метод викладу настанов людям відносно того, як їм потрібно влаштувати своє суспільне буття. Проте в ньому правдиво відображено проблемність його облаштування на засадах наведеного вище суб'єктного морального ряду. Звісно, що, ставши на шлях пізнання, людина відкриває знання, які, проте, мають діалектичну природу. А саме: добро завжди своєю протилежністю має зло, честь – безчестя,

справедливість – несправедливість і т. д. і т. п. Це, безумовно, позитивний момент, але лише для тієї досить чисельно незначної категорії людей, які обрали для себе шлях пізнання на усе життя. Переважна ж більшість людей задовольняється, по-перше, фактом впізнання, а не пізнання; по-друге, результатами пізнання, відкритими іншими, а не власними зусиллями; по-третє, опорою на знання, в основі яких – їхнє власне суб'єктивне схвалення в якості істинних.

Ми навели ці біблійні фрагменти для того, аби обґрунтувати спільноту людей-нотаріусів як таку, яка має всі необхідні підстави бути однією з головних в тому, щоб бути певним прикладом для наслідування суспільством для його переходу від консервативного мімезису до творчого. Адже, як і відзначено в іншому біблійному фрагменті, а Біблія – це книга мудрості, приємна для народного сприйняття, Єва, спокусившись пізнанням, «побачила... що дерево хороше для їжі, і що воно приємне для очей і бажане, адже дає знання; і взяла плоди його і споживала; і дала також чоловіку своєму, і він споживав» [Біблія 1994. Буття: 3:6]. Однак виявилось, що шлях пізнання руйнує первинну вихідну єдність людської общини тим, що не всі здатні до сприйняття пізнання як важкого і складного процесу отримання знань, оскільки нові знання відкривають щось ще незнане, невідоме. Але руйнують його не праведники, які обрали цей важкий шлях, а заздрісники. Найперше ті, хто має бажання бачити результати не духовними очима, а ними як органами сприйняття предметно-речового буття. Адже праведники, в даному разі люди, для яких пізнавальний процес визначає сенс їх буття, розуміють прокляття Бога як кару за невігластво мас, оскільки «помисли серця людського – зло від юності його; і не буду більше поражати все живе, як Я зробив: надалі у всі дні землі сівба й жнива, холод і мороз, літо й зима, день і ніч не припиняться» [Біблія 1994. Буття, 8:21].

Можемо стверджувати, що буття людини якраз і визначається діалектикою непорушно з'єднаних в ній протилежностей індивідуально-егоцентричних та загально-суспільних бажань. Перші укорінені в біологічній

складовій, а також у царині соціальних стереотипів, інші – в вольових імпульсах й діях, що творять суспільні інновації. Проте такі інновації не завжди є гуманістичними. Це викликає необхідність розв'язання даної суперечності у гуманістичному розвитку особистості, в якій моральне і етичне поєднуються і яка реалізується, змінюючи об'єктне, бездушне й бездуховне ставлення до Іншого, що породжує нові відносини між людьми. Ця суперечність повсякчас розв'язується у правосвідомості і діях нотаріуса з філософським світоглядом, який розуміє можливі егоцентричні душевні порухи свого клієнта і прагне до їх мудрого подолання, враховуючи міру особистісного розвитку клієнта як Іншого.

Отже, в контексті правосвідомості нотаріуса слід говорити про єдність морального і етичного, а не про моральне й етичне, які абстрагуються, відчужуються одне від одного. Звідси й осуд людини в системі права загалом і нотаріусом зокрема не максимальний, а такий, який до певної міри прощає їй егоцентричні душевні порухи у сподіванні на подальше виправлення. Якщо брати церковну християнську практику як суто моральну, то вона взагалі відпускає гріхи егоцентризму, але для цього вона зобов'язана визнати наявність у своїх діях певних його проявів, щиросердно повіданих священику.

Ми вже наводили висновки К. Лоренца й Е. Морена, про те, що визначення людини в якості розумного безумця якраз і поєднує щойно наведені протилежності в єдиній біосоціальній її сутності. Це вкрай важливо усвідомлювати в перехідний період існування українського суспільства, яке щойно вийшло із суспільства, в якому регулятивним принципом його існування мав бути не морально-етичний принцип, що органічно трансформується в етико-правовий, а суто моральний як належний. Попереднє суспільство тому й розклаталося, що ігнорувало застереження видатних мислителів щодо ефективності декларативних моральних настанов, які, як ми покажемо, подеколи й у наш час домінують при визначенні різноманітних кодексів честі.

Наведемо думки тих мислителів, які в добу СРСР визнавалися класиками компартійної ідеології. К. Маркс погоджувався з думкою Ш. Фур'є, згідно якої

мораль це «безсилля в дії». Ця ж думка домінувала і в праці «Німецька ідеологія», яку вони разом із Ф. Енгельсом вважали такою, яка остаточно сформувала їх філософський світогляд. Матеріалістичне розуміння історії вони протиставили тому, яке розроблялось ідеалістичною філософією на основі абстрагування від реальних людей, які щоденно стурбовані життєвими проблемами, в основі яких потреби життєзабезпечення. «Таким чином, мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології й відповідні їм форми свідомості втрачають видимість самостійності. В них немає історії, в них немає розвитку: люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і своє матеріальне спілкування, змінюють разом із цією дійсністю також і своє мислення і продукти свого мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість. При першому способі розгляду виходять зі свідомості, наче вона є якимось живим індивідом; при другому, який відповідає дійсному життю, виходять із самих дійсних живих індивідів і розглядають свідомість тільки як їх свідомість» [Маркс, Енгельс 1979: 14]. Ось це вкрай важливе застереження: йдеться про свідомість реальних людей, а не про свідомість певної ідеології. Це потрібно враховувати, апелюючи до свідомості людини, а не до того, якою вона має бути з позицій певної теорії, певного вчення. Якщо індивідуальна свідомість підніметься до його змісту, буде певна зміна не лише свідомості, але й способу мислення та способу життєдіяльності. Якщо ж буде лише «взята до відома», зміни не відбудуться. В подальшому ця порада знадобиться для аналізу стану морально-етичної свідомості нотаріуса.

Негативно оцінював моральні настанови християнства також і Ф. Ніцше. Він вважав, що міфологія адекватно оцінює реальну свідомість людини, адже вона у мріях, фантазіях, сподіваннях виходить не з метафізичних конструкцій свідомості, а з реальних. Так, вони не можуть здійснитись від самої своєї наявності в душевному просторі людини. Проте вони стають дієвими з часом, із розвитком науки і технологій. Заперечуючи потойбічний світ як об'єкт віри, він рекомендував: «Краще слухайтесь, брати мої, голосу здорової плоті – це голос щиріший і чистіший. Щиріше й чистіше промовляє здорова плоть, довершена й

нескута; і каже вона про сенс світу. Так казав Заратустра» [Ніцше 1993: 32]. Звідси ж і критика ним вчення, заснованого на, як він висловлювався, *мораліні*.

Не можна не відмітити позицію Л. Фейєрбаха стосовно співвідношення моралі і права, яке зростає на реальній етичній основі. Адже, визначаючи право як мірило справедливості, йдеться якраз про міру, яку кожна людина визначає зі *своєї* свідомості, а не з метафізичної. Навіть якщо йдеться про мислителів, то їх здатність до трансцендування себе в собі є проявом їх свідомості, їх здібності, яка переходить у здатність, у героїку мислення. Інакше вони б відмовились від авторства на отримані результати.

Отже, Л. Фейєрбах, розмірковуючи про право людини на щастя, стверджував, що люди мають довірити «захист свого добра не обеззброєній добрій волі моралі, а озброєному до зубів праву. Хоча мораль, відокремлена від права, й обіцяє нам дуже багато, безкінечно більше, ніж право, але її дії залишаються в більшій частині безкінечно далекі, часто навіть зовсім позаду її обіцянок. Право, навпроти, обіцяє нам мало, але зате найсуворішим чином дотримується того, що воно обіцяє» [Feuerbach 1955]. Звичайно, що він відносить категорію совісті до моральних чеснот людини. Адже вона характеризує людину як суспільну істоту. Що очевидно: всі знання вона отримує від інших людей, врешті, від сприйняття природних об'єктів, які є зовнішніми відносно неї. Проте: «Знання – це просто світло, що освітлює, совість же – це жагуче, конденсоване світло; це зле, чутливе знання, знання, обмежене свідомістю мого злодійства, свідомістю, яку я охоче б знищив, але яку знищити неможливо. Обмеження – це звуження, стиснення. Совість, саме нечиста совість, – це стиснене, насильно стримане, ущільнене знання. ...Мати совість спочатку означає: мати нечисту совість» [Feuerbach 1955].

Тобто, йдеться не про заперечення моральних максим, а про те, що вони, будучи вимогою загального, не можуть бути примусово вплетені в сферу поведінкової діяльності людини. У співвідношенні загального як атрибуту морально належного та індивідуального як вродженого домінантного є вроджена протилежність. Перша, проте, постійно нагадує про свою

присутність тим, що обпікає, тисне, обтяжує, ущільнює, нагадує про нечистоту другого. Для певної категорії людей ці дві діалектичні протилежності постійно змінюють свою домінуючу позицію, наслідком чого є певні прозріння. Включно й до бажання подолати граничний рівень буття й бути іноді присутнім на метаграничному рівні. Переважна ж більшість людей у своїх домінуючих проявах залишається на рівні буденного буття. Що не можна вважати чимось таким, що суперечить їх соціальній позиції. Це означає, що заклик до вдосконалення не означає того, що він має неодмінно виконуватись прискореними темпами, оскільки від цього страждає здоров'я людини, яке в правових демократичних суспільствах оголошується найвищою соціальною цінністю.

I. Кант, проголошуючи свої моральні імперативи, відзначав, що вони взяті не з емпіричного досвіду, а з логіки чистого розуму. Звичайно, що сам він намагався жити згідно його апріорних принципів, проте тривале перебування в такому метаграничному й метафізичному бутті не може стати прикладом для загального наслідування. А. Швейцер тому й зазначав, що «чиста совість є винаходом диявола» [Швейцер 1973: 315]. Справді, якщо держава обирає для себе моральні кодекси як головний метод управління, то суспільство попадає в повну залежність від імперативних повелінь владної верхівки, яка сама не здатна діяти так, як повелівають її настанови. Якщо ж держава проголошує себе демократично-правовою, то її управлінські рішення мають постійно узгоджуватися не тільки із вимогами логіки чистого розуму, але, насамперед, із реальним станом свідомості людей, основу яких складає постійна діалектична взаємодія їх суб'єктивних змістовних уподобань із тим змістом, який вони сприйняли завдяки системі освіти, повідомленням засобів масової інформації, взаємному спілкуванню між собою тощо.

Подібну діалектичну взаємодію в духовному просторі людини відобразив Г. Гегель. «Реалізуючи свої цілі, я зберігаю свою суб'єктивність, але разом із цим цією реалізацією своїх цілей як їх об'єктивацією я знімаю цю суб'єктивність як безпосередню, тим самим як цю мою одиничну

суб'єктивність. Ця, таким чином, тотожна мені зовнішня суб'єктивність є *воля* інших. Грунт *існування* волі – тепер *суб'єктивність*, і воля інших є одночасно інше для мене існування, яке я надаю своїм цілям. Здійснення моїх цілей володіє тому в собі цією тотожністю моєї волі і волі інших – воно має позитивне відношення до волі інших» [Hegel 1991]. Позитивне у тому сенсі, що завдяки зіткненню суб'єктивних вольових прагнень різних людей об'єктивно складаються умови для усвідомлення ними своєї соціальної сутності, яка вимагає необхідності певного свідомого взаємного самообмеження проявів неконтрольованої розумом волі. В такому разі свобода як усвідомлена необхідність взаємних поступок не буде сприйматись як форма фаталізму.

Подібним чином утверджується можливість існування суспільства, в якому властива кожній людині суб'єктивність, суб'єктивна воля набуває позитивного смислу в тому, що суттєво гальмуються прояви зоологічного індивідуалізму. Що важливо й можливо не стільки від правових заборон, скільки від дії, як не дивно, об'єктивної волі Буття. Ця воля має статус моральної, адже проявляє себе в кожній людині, яка це безпосередньо відчуває. Саме це й породжує феномен совісті як внутрішній об'єктивний голос, оскільки чути якісь настанови від інших людей, навіть попри їх очевидну правдивість, не зовсім приємно. Гегель з цього приводу стверджує, що «суб'єктивна воля володіє в тому, що вона реалізує, в собі суцєю волею як чимось внутрішнім. Тут очевидне породження або зміна наявного буття, і це має відношення до волі інших. Поняття моральності є внутрішнє відношення волі до себе самої» [Hegel 1991].

Відзначимо, що йдеться про об'єктивні підстави для права моральності, а не права моралі як суб'єктивного витвору певного мислителя. Критика моралі наведеними вище філософами, як нам видається, стосується саме такої її форми. Її суб'єктивність не супроводжувалась адекватним змісту її настанов способом життя. Натомість моральність як внутрішній голос індивідуальної волі породжує вчинки, здатні позитивно вплинути на інших, оскільки вони

також можуть відчувати в собі такі ж голоси совісті, породжуючи сумління у вигляді безпосереднього тілесного мління.

Таким чином, мораль як певна форма ідеології справді не має розвитку, в тому сенсі, що не здатна вплинути на реальну поведінку людей, до яких вона звертається. На користь цього історія церкви: її тисячолітні намагання засобами моральних проповідей змінити суб'єктивну свавільну волю людей не принесли суттєвих успіхів. Натомість право, норми якого визначені на основі врахування пробудженої суб'єктивної волі об'єктивним фактом приналежності людини до макрокосму та його внутрішнього об'єктивного й тому чистого морального розуму, суттєвим чином стримує свавілля непросвітленої ним волі.

Отже, саме мораль є вченням про норми поведінки між людьми, які, в свою чергу, відрізняються своїм характером, вдачею, темпераментом, психологічним типом тощо. Що і зобов'язує філософів розробляти на основі моралі різноманітні етичні вчення і знаходити в них спільну, єдину, загальну основу, на якій можна було б формувати загальнолюдські ціннісні норми, без яких людство неодмінно приречене на постійні зіткнення. Або попасти в ситуацію відчуження, що завжди провокується ігноруванням моральних цінностей на догоду стихії етосу, в яку ще не увійшли моральні цінності.

Ще раз нагадаємо, що наші міркування щодо співвідношення етики й моралі й навпаки зумовлені тим, що діяльність нотаріусів жорстко визначена вимогами професійної етики, яка фактично ігнорує етичну складову в її індивідуальному прояві. Тобто, фактично йдеться про моралізаторство в його зобов'язуючому вигляді без врахування того, що загальне завжди специфічним особливим чином діє в індивідуальному.

Наведемо авторитетну думку папи Іоанна Павла II, який у праці «Основи етики» відзначає: «Будь-яка реалістична етика повинна ставити проблему боротьби. Суспільство – не субстанціональна єдність, а лише вірогідність; його структурні складові зберігають свою реальну окремішність. Це насамперед особистості, і всі спроби відібрати у них індивідуальність, ототожнити їх і урівняти в сумісному житті потрібно називати тоталітаризмом; це суперечить

елементарним вимогам суспільної моральності» [Мудрость древней Греции и Рима : 88, с. 55]. Оскільки українською мовою російське слово «нравственность» перекладається як моральність, потрібно брати до уваги те, що більш адекватно власне українському етосу відповідає слово «вдача». Тому моральність зумовлена багато в чому вродженою вдачею як певною схильністю, розвиваючи яку, можна досягнути й вдачі в сенсі життєвого успіху [Манойло 2022: 229, 248].

Ще одне зауваження, яке пояснює наші роздуми щодо моралі та етики в їх науковому значенні. Папа також свою працю розпочав із прояснення змісту понять. Ми думаємо, що наша позиція збігається із його баченням.

Етика як раз і визначає категорії добра і зла та підходить до життя не з нормативної точки зору, вона окреслює і визначає норми, які є критерієм для визначення доброго або поганого. Однак у буденному житті ми зустрічаємо що наукою про мораль називають етику.

Наше бачення, як вище відзначено, полягає в тому, що мораль – це вчення-роздуми про можливості різноманітних етичних нормативних вчень, які, аналізуючи дійсне життя, що і є, як відзначає Павло II, «сама моральність, більш точно – сфера життя, пов'язана зі справами людини» [Войтыла 1991: 29], намагаються знайти більш-менш схвальне сприйняття всіма людьми, що складають певний соціум чи суспільство в цілому, пропонованих нею нормативів, правил, зобов'язань, обмежень, настанов. Мораль, яка ігнорує життя, яким воно є в самій дійсності, не може показати свою практичну силу. Її здатна продемонструвати людина, яка відчує в собі самій моральне зобов'язання, джерелом якого є, як зазначав І. Кант, «моральний закон в ній». Міркування про нього в релігійних чи філософських текстах – лише поштовх для дій згідно повелінь категоричного імперативу, віднайденого в собі самій.

3.2. Професійна етика нотаріуса: співвідношення нормативного й особистісного

У попередньому підрозділі ми обґрунтували необхідність для будь-якої людини відповідати її внутрішньому поклику й призначенню в тому розумінні, яке йде від її власних особистісних потреб, суттєво підсилених досвідом знайомства зі спорідненими думками, висвітленими в текстах, присвячених проблемі самовдосконалення. Звичайно, що нормативні етичні приписи також взяті з тих саме джерел. Проте, будучи подані як категоричні для свого виконання, вони навряд чи спонукають до адекватних дій виконавців. Тут потрібно враховувати, що ціннісні установки за своєю суттю є внутрішніми спонуканнями, сформованими еволюцією природних процесів, сформованими не просто еволюцією природних процесів, а розвитком особистості, для якої свобода самореалізації є природньою. Перспектива може здійснитися, якщо людина відчує в собі цю еволюційну допомогу та свідомо/усвідомлено зробить свій вибір шляхом, який вказує їй внутрішнє устремління, а не зовнішні вимоги. Кодекси честі, згідно яких мають діяти різні суспільні об'єднання, не гарантують того, що люди, які їх утворюють, діють саме так. Для цього потрібно пройти власний шлях до тих настанов, які без такого самопізнавального шляху за совами Гегеля є «голий труп, що залишив позаду себе тенденцію». Ми вже наводили цю видатну методологічну позицію Гегеля, виконуючи яку можна сподіватись на продуктивний результат.

Внутрішній закон, який є в кожного природного об'єкта, надто ж такого, яким є живі організми і людина як своєрідна «вершина» еволюції, це – закон справедливості як права на існування. Ясна річ, що йдеться про існування роду, а для людського роду також і в особі окремих індивідів, здатних залишити по собі пам'ять про своє існування якимись відкриттями, які й після біологічної смерті продовжують жити, визначаючи життя нащадків. Онтологічний статус справедливості щодо фізичних об'єктів виражений законами збереження маси, енергії та інформації. Інформація в пам'яті людини зберігається як основа її

життєдіяльності в тому випадку, якщо вона отримана власними зусиллями, а не просто знайомством з нормативними інструкціями.

Подібний підхід до співвідношення нормативного етико-правового змісту в його державно-примусовому виконанні не є ефективним з різних причин. На це ми вище звертали свою увагу. Головною причиною можна вважати те, що він порушує свободу волі людини. Особливо ж тієї особистості, яка свідомо обрала для себе професію, в основі якої якраз і є право на свободу волі в її розумному спрямуванні. Адже професія юриста здобувається тривалим перебуванням у просторі знань про справедливість як основу правосвідомості. Крім того у більшості випадків це – внутрішнє душевне спонукання на усвідомлене її розуміння. Це – ситуація, яку можна описати в категоріях *виклик-відгук*: душа кличе людину до спорідненого з її викликами відгуку.

На цю обставину звертає серйозну увагу відомий німецький вчений Р. Циппеліус. А саме: «Якщо хтось бажає в душі легізму зводити всі права до приписів державних законодавців, то залишається відкритим ряд питань, і насамперед питання, на якій підставі слід дотримуватися приписів наділеної примусовою силою центральної влади. Оправдання цього можна було б шукати в думках, що тільки таким способом гарантується правовий мир і безпека. Однак ця підстава недостатня, щоб виправдати все державне право, яке повинно створювати не лише надійний, але й справедливий порядок. Лише той, хто вважає, що критичний підхід до державних законів взагалі не має сенсу чи не потрібний, ...може твердити, що для його правосвідомості питання справедливості не стоїть» [Циппеліус 2000: 76-77].

Справді, питання справедливості не стоїть, оскільки в такому разі держава фактично не гарантує дотримання взятих нею ж зобов'язань щодо певних прав і свобод, серед яких і свобода совісті як свобода думки, а не лише свобода віросповідань. Людина, яка адекватно *відгукується* на *виклики* своєї душі й розвиває їх засобами просвітлення можливостей їх реалізації, вже цим самим гарантує їх цивілізований розвиток. Тому суто зовнішнє втручання в цю сферу ми розглядаємо як певну недовіру до професійно підготовленої людини,

яка за душевним покликом обрала певну спеціалізацію. Очевидно, що такий примус відбувається тому, що суб'єкти прийняття Конституції не завжди є носіями адекватного відгуку на свої душевні поривання. Чи не тому довіра суспільства до правових державних установ чи не найменша?

Перейдемо безпосередньо до змісту затверджених Міністерством юстиції України «Правил професійної етики нотаріусів України». Оскільки йдеться про етику, відзначимо, що етичні нормативи складають основу правового законодавства. Ми не будемо заперечувати необхідність наявності таких правил. Проте сама їх наявність не гарантує того, що вони будуть виконуватись. Краще так: не їх наявність забезпечує дотримання нотаріусами професійних вимог. Фактично, це вимоги людини в статусі особистості, що свідомо обрала для себе охорону законності та справедливості в суспільстві.

Основними завданнями правил є: «забезпечення довіри суспільства та громадян до нотаріусів; - забезпечення ефективності виконання завдань і функцій органів нотаріату; - підвищення авторитету нотаріату та репутації нотаріусів; - розширення можливостей впливу громадськості на якість діяльності нотаріусів; - інформування фізичних та юридичних осіб про поведінку, яку вони мають право очікувати від нотаріусів» [Wiener 1988; Willaschek, Stolzenberg, Mohr, Vasin 2015; Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5].

Для цілей нашого дослідження вкрай важливо те, що в них містяться підстави для створення необхідних умов для надання спільноті нотаріусів статусу духовно-практичного феномена, здатного стати привабливим центром формування суспільства як справді правового й демократичного. Але це не може бути завданням самої нотаріальної спільноти. Це має бути завданням державних інститутів, у даному разі Міністерства юстиції. В даній редакції наказу виходить, що сама спільнота має забезпечувати довіру до неї. Вона, безумовно, існує, але про це суспільство і громадян мають інформувати державні органи через засоби масової інформації, проводячи соціологічні

опитування та *регулярно* повідомляючи про них громадськість. Між тим, вивчаючи довіру громадян до різних державних інститутів та громадських організацій, такі дані щодо спільноти нотаріусів відсутні. Без такого постійного моніторингу ставлення суспільства і громадян до нотаріусів сподіватись на те, що довіра до них, до їх діяльності сама по собі підвищує їх авторитет і репутацію, розширює можливості впливу громадськості на якість їх діяльності неможливо.

До основних принципів професійної діяльності нотаріусів «Правила» відносять «незалежність, законність, об'єктивність та неупередженість, конфіденційність, добросовісність, чесність, повагу до професії, культуру поведінки» [Резанова 2012].

Кожний принцип певним чином знаходить своє пояснення. Але воно ґрунтується на тому, що нотаріус інтуїтивно, зі свого власного досвіду, своїх професійних знань здатний протистояти протилежним до них проявам *залежності, незаконності, необ'єктивності та упередженості, порушенні конфіденційності, недобросовісності та нечесності*.

Коротко проаналізуємо ті аспекти, які *об'єктивно* заважають діяти нотаріусу, як і будь-якій іншій людині, згідно зазначених обов'язкових принципів.

Незалежність. Людина як суспільна істота залежить у своєму бутті від інших людей. Як істота політична, вона залежить від держави, наявної в ній форми правління та політичного режиму. Врешті, як істота сімейна, вона залежить від потреб родини, в першу чергу від того, чи матиме вона роботу в разі її активної протидії тиску на неї державних чиновників вищого рангу, друзів, знайомих, членів родини, громадськості, злочинних угруповань і т. п.

Законність. Ми вже посилалися на те, що діє конституційна норма про верховенство права перед законом, і що закони, прийняті певною законодавчою більшістю, далеко не завжди є проявом справедливості, яка влаштовує суспільство в цілому. Окрім того, закони суспільства є проявом не вічності, а тимчасовості. Якщо закони природи відображають об'єктивні, загальні,

необхідні, внутрішні, сутнісні, незмінно повторювані й усталені зв'язки між об'єктами, то правові закони мають враховувати певні прояви суб'єктивності, особливості, випадковості, зовнішньої поверховості, мінливості й унікальності у зв'язках між людьми, які не є чистими об'єктами. Відтак вони не обов'язково є проявами сутності найвищого порядку. А тому нотаріус може мати можливість застосувати прецедентне право, хоча в нього таких прав за законом немає.

У поясненні до цього принципу йдеться про те, що нотаріус зобов'язаний «сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності, застосовувати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5]. Проте Ст.8 Конституції України стверджує, що «в Україні визначається і діє принцип верховенства права» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України 1996]. Очевидно, що в такому разі Міністерство юстиції мало б вказати на один принцип, або ж на принцип верховенства правового закону, оскільки усі закони в суспільстві є вираженням права як мірила справедливості.

Об'єктивність та неупередженість. Ми щойно відзначили, що людина за своєю суттю суб'єктивна істота. Більше того, якщо брати екзистенціальний вимір її буття, то суб'єктивність є його першим принципом. Це не означає, що нотаріус має чинити на основі власної суб'єктивності, яка завжди є проявом упередженості. Зовсім ні. Це означає, що діяти об'єктивно й неупереджено досить складно, що ця вимога порушує право нотаріуса на збереження свого життя в стані здоров'я, яке, за тим же конституційним правом, є найвищою цінністю в державі Україна.

«Правила» апелюють до вимог прийнятої нотаріусом присяги. Наведемо її: «Урочисто присягаю виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно з законом і совістю, поважати права і законні інтереси громадян і

організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5 2013]. Головна претензія з позицій філософського аналізу не стільки до змісту, скільки до того, що його зміст не є власним здобутком тих, хто його приймає. Усі народні депутати як законодавці також обов'язково приймають присягу, але чи це зобов'язує їх діяти об'єктивно й неупереджено, якщо кожен із них представляє не суспільство в цілому, а лише партію з властивим їй, як партії, особливим інтересом, який вона видає, іноді щиро, а в більшості випадків лукаво, за загальнонародний інтерес? І знову ж стереотип щодо «чистоти високого звання нотаріуса». Чистота визначається не самою людиною, а тими, на кого вона має вплив, тим паче зобов'язувальний.

У даному випадку доречно буде навести слушну думку Ж.Ж. Руссо щодо утвердження в державі реального, а не вузько-партійного, демократично-республіканського устрою. Це можливо тоді, «коли достатньою мірою обізнаний народ виносить рішення, а якщо громадяни не вступають між собою ні в які відношення, із множини незначних відмінностей завжди впливає спільна/загальна воля і рішення завжди буде правильним. Але коли на шкоду основній асоціації утворюються змови, часткові асоціації, то воля кожної з цих асоціацій стає загальною по відношенню до її членів і частковою по відношенню до Держави; тоді можна сказати, що виборців не стільки ж, скільки й людей, а лише стільки, скільки асоціацій. Відмінності стають менш численними і дають менш загальний результат. Нарешті, коли одна із цих асоціацій настільки велика, що бере гору над усіма іншими, в результаті виходить вже не сума незначних відмінностей, але одне-єдине розходження. Тоді вже більше немає спільної волі, а думка, яка бере гору, вже є не що інше, як думка часткова» [Руссо 1969: 170-171].

Така ситуація склалася в добу СРСР, що врешті-решт і призвело країну до розпаду. Така ж небезпека з'явилась і в сучасній Україні, коли часткова думка, ставши загальною і владною, просто-таки руйнує державні інституції. Ось чому

так важливо формувати соціальні структури на основі «достатньої міри обізнаності» членів тих чи інших асоціацій/об'єднань сутнісними визначеннями основних правових ціннісних понять, вироблених історією пізнання, які складають відзначений вище суб'єктний як активний і в той же час відповідальний ряд норм поведінки людини-громадянина і людини-особистості. Присягу слід давати цим внутрішньо усвідомленим нормам як об'єктивним і неупередженим, таким, що набули статусу власних внутрішніх переконань. Так, їх зміст випереджає зміст індивідуальної свідомості, сформованої емпірично-достовірною сучасністю. Але він підтверджений історичною практикою і науковою методологією пізнання в єдності історичного й логічного. Звідси й максима про те, що «істина – донька часу», а не лише сучасності.

Конфіденційність. «Правила» вірно відзначають, що цей принцип «є необхідною і найважливішою передумовою довірчих відносин між нотаріусом та фізичними і юридичними особами» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5]. Проте тут також є певні застереження. Особливо в тій частині, яка стосується фактично примусового зобов'язання нотаріуса до дотримання такого ж принципу його помічниками та технічним персоналом. Ми вже відзначали, що людину зобов'язує до певного способу дій, способу мислення, світогляду її внутрішня переконаність в тому, що в ній самій взаємопов'язано взаємодіють два начала: его-центричне й соціо-центричне. Зобов'язати іншу людину до чогось, що в ній самій відсутнє або ж присутнє як здобуток пам'яті, а не здобуток власних пізнавальних зусиль, вкрай складно. Крім того, кожна людина має конституційне право на недоторканність не лише щодо себе як фізичної особи, але й щодо себе як духовної істоти, яка має право на свободу переконань. Помічники нотаріуса, консультанти також, як правило, мають юридичну освіту. То чому не можна такий принцип застосувати й до них?

Важливо також врахувати ще одну обставину. Людині як суспільно-

комунікативній істоті не так легко дотримуватись принципу конфіденційності інформації. Особливо в наш час, коли вся інформація міститься не на паперах, а в комп'ютерній мережі, куди, як виявляється, не так складно проникнути. До того ж завжди є бажання поділитись таємною інформацією хоча б із найближчими людьми, які досить часто мають відповідне бажання долучитись до чогось секретного. Це враховують в державі Ізраїль, коли взяті в полон її громадяни, щоб не піддаватись тортурам, зобов'язані розповідати й секретні дані. Знов-таки, життя і здоров'я – найвищі соціальні цінності держави в дійсності, а не в деклараціях.

Добросовісність. Ми вже наводили авторитетні думки видатних мислителів про так звану «чисту совість», яка в «Правилах» визначена як добра совість. Це суперечить діалектичній природі буття і, відповідно, діалектичному мисленню, яке не може оперувати поняттям добро безвідносно до його власної протилежності зі злом. Це, як відзначав Платон, лише творець буття «був добрим; а в доброму ніякої й ні до чого не буває заздрості» [Wen 2009; Платон 1969: 380]. Як у природному бутті усе з усім взаємодіє і взаємопов'язано, так і людина як суспільна істота, взаємодіючи з іншими людьми, не може вважати себе виключно добросовісною без того, щоб це не було підтверджено усіма тими, на кого її дія була спрямована. Тим паче, дія суто законодавча, з якою кожна людина як суб'єктивна й особлива істота, включно із самим нотаріусом, не може погодитись повністю.

Визнаючи «суспільну значущість і складність професійних обов'язків нотаріуса, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки», як і повинність «забезпечувати необхідний рівень компетентності своїх помічників (консультантів державної нотаріальної контори), технічного персоналу та інших осіб... шляхом постійного підвищення їх рівня кваліфікації» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5]. З нашої точки зору, це засіб інтенсифікації їх праці. Переконані, що така діяльність є органічною для колективу нотаріальних контор, тому навряд чи потрібно до

цього зобов'язувати. Адже якщо нотаріуси «повинні», то в разі виявлення проявів некомпетентності допоміжного персоналу *винним* виявляється нотаріус. Навряд чи це справедливо... Крім суто пізнавального інтересу, завжди у працівників має бути почуття відповідальності за те, що, отримуючи матеріальну компенсацію за працю, потрібно вдосконалювати свої знання, за які неодмінно буде додаткова винагорода. Особливо ж коли йдеться про приватний нотаріат.

Чесність. Як і попередні принципи, вони страждають на понятійну невизначеність. Адже той перелік заборон, який наводиться в поясненні, не визначає змісту поняття в його методологічній та просвітницькій функції. Як і будь-яке поняття, воно повинно визначатись через рід і видові відмінності. Тому вкрай бажано, вважаючи етику, мораль, право та їх основні поняття органічною частиною філософії як мистецтва понятійного способу мислення, наводити такі визначення. Будучи лаконічними, вони відразу ж можуть стати зрозумілими для тих, кому вони необхідні для виконання професійних обов'язків. Отже, *честь* – це дотримання людиною таких правил взаємодії з іншими людьми, які викликають у них повну довіру до їх взаємної компетентності. Родова ознака тут – довіра до пізнавальних можливостей людини, яка звертається за порадою. Видова відмінність – одна людина виступає як кваліфікований професіонал із проблеми, з якою до неї звертаються; інша, не будучи настільки професійно підготовленою, в процесі спілкування відчуває себе спроможною сприйняти суть проблеми завдяки очевидній вірі в її пізнавальні здібності з боку професіонала. Адже бути чесним і порядним поза взаємодією з людьми неможливо. Це буде проявом дияволізму, як зазначав А. Швейцер. Якщо, зважаючи на гідність і порядність нотаріусів та виходячи з довіри до них, таке визначення навести, то всі перераховані заборони не будуть проявлятися як приниження їх честі.

Ми здійснили своєрідний критичний аналіз вимог до нотаріусів на тій підставі, що наведені нормативні вимоги до їхньої професійної етики, на наше переконання, не демонструють довіри до них з боку державного органу. Адже

якщо людина обрала для себе професію правника, в даному випадку нотаріуса як гаранта посвідчення необхідності діяти згідно правового законодавства, то само собою зрозуміло, що вони поважають свою професію за покликанням. Звідси й відповідна культура поведінки, способу мислення, відношення до людей, держави загалом, що не означає, нібито нормативно-зобов'язуючі документи непотрібні. Але вони мають виходити з того, що пропоновані принципи вже наявні у сфері світоглядно-мотиваційної свідомості нотаріусів.

Вже цитований нами Р. Циппеліус відзначає: «Люди потребують не тільки ґрунтовної нормативної організації поведінки, але й широкої смислової орієнтації. Особистість від самого початку змушена правильно орієнтуватися у цьому складному світі, позаяк вона зіштовхується з надзвичайним розмаїттям даних досвіду та очікувань реакцій на поведінку. Вона прагне зробити це розмаїття явним, «збагненим» та доступним для осягнення за допомоги поняттєвих схем. Людина прагне відшукати певний «сенс», тобто знайти всеохоплюючу концепцію, яка дозволяє їй зрозуміти світ. Такі способи орієнтування у світі постають у формі релігійних або інших «світоглядних» поняттєвих схем, в яких знаходять своє місце, а також свій сенс і соціальні інституції» [Циппеліус 2000: 64]. Ми якраз і виходимо з того, що соціальна інституція, якою є нотаріат, це спільнота, члени якої у своїй переважній більшості вже «відшукали сенс» свого буття на основі поєднання своїх внутрішніх духовних і душевних схильностей з відповідною освітою та практичною діяльністю.

Застосовуючи філософсько-антропологічний підхід до аналізу феномена нотаріуса, ми наголошували на необхідності вивчення природних схильностей людини задля того, щоб мати можливість спрямувати їх енергію в суспільне життя, яке, безумовно, розвивається на основі прийняття певних правил і норм поведінки. «Тільки нормативний порядок створює впевненість в орієнтирах та соціальну стабільність» [Циппеліус 2000: 62]. Але такий порядок буде діяти ефективно, особливо в складних типах суспільства, яким є сучасне українське суспільство, за тієї умови, що їхні вимоги санкціоновані глибоким осмисленням

їх необхідності самими людьми, які утворюють ту чи іншу соціальну інституцію. Звичний заклик бути чесними й порядними без розуміння того, як їх сформувавши і що вони дадуть для утвердження соціальної стабільності, не утвердить її.

Переконання людини, яка не підійшла до їх істинності засобом докладання власних пізнавальних зусиль, будуть лише проявом інстинктивних поривань. «Насправді, моя переконаність є щось вищою мірою нікчемне, якщо я не здатний пізнати нічого істинного» [Hegel 1991], з такою думкою Гегеля не можна не погодитись. Тому ми й наголошуємо на тому, що нормативні приписи не повинні мати директивно-примусового статусу. Адже про наявність у людини перелічених у «Правилах» принципів можна всебічно й об'єктивно дізнатись засобами найрізноманітніших соціально-психологічних тестів.

Ми вже відзначали, що світогляд являє собою форму самосвідомості людини, яка виступає в якості мотиваційної домінанти діяльності людини. Нотаріуси як високопрофесійні освічені люди визначають своє граничне й у певних моментах життєдіяльності метаграничне буття філософським типом світогляду. Завдяки цьому директивно-примусове нагадування їм про принципи сумлінного виконання професійних обов'язків та сумлінної професійної поведінки ними сприймається як певна форма безпідставної недовіри.

Сучасне суспільство, й не лише українське, перебуває у складному кризовому стані. Це суттєво позначається й на нотаріальній спільноті, діяльність якої ґрунтується на принципі справедливості. Р. Циппеліус акцентував на складнощах, породжених кризовим станом понад двадцять років тому. Нині ж кризові явища суттєво поглибилися, чому сприяє досить сумнівна з точки зору її розумності політика певних держав, які відносять себе до нібито цивілізованих. В такій ситуації, «коли похитнулися інституційні та світоглядні орієнтири, коли зникає самоочевидність світогляду, який віджив своє, то стають проблематичними й етичні критерії, втрачається надійність правових орієнтирів і, якщо це відбувається також лише через нечіткість або *надто швидко зміну правових норм* (курсив мій – Н.М.), мають місце дратівливість,

невпевненість, агресивність або втеча від дійсності, яка стає нестерпною, внаслідок нездатності людини все це «перетравити», – коротше кажучи, до вивільнення «хаотичного в людині» Велика вага, яку люди надають своїм світоглядно-нормативним орієнтирам, не в останню чергу виявляється в тому, що найбільш запеклими війнами бувають війни за світоглядні переконання та віру» [Циппеліус 2000: 64].

Сучасне українське суспільство перебуває в кризовому світоглядному стані впродовж усього періоду незалежності в тому числі й через постійні зміни в правовому законодавстві, яке, як правило, приймається «за скороченим регламентом», без усебічного обговорення. Адже цілком очевидно, що світоглядні орієнтири радянського періоду не можуть діяти в умовах побудови демократично-правового суспільства та конкурентної економіки. Патерналістська психологія, сформована засобами цілеспрямованої ідеологічної обробки свідомості суспільства та визначення світогляду як системи вироблених монопольною ідеологією поглядів людини на світ і визначення нею місця людини в ньому, постійно ставить перепони на шляху утвердження світоглядних орієнтирів на основі їх розуміння як індивідуально санкціонованих мотиваційних домінант поведінки. Звідси, можливо, й витікає прояв інерції патерналістської психології з боку державної правової інституції.

Конкурентне суспільство ставить перед кожною людиною необхідність шукати шляхи поєднання в собі самій від народження отриманих схильностей із їх суспільно затребуваним напрямком розвитку й використання. Нотаріуси дійсно потребують допомоги від державних законодавчих і виконавчих структур в тому, що стосується необхідності «постійно підвищувати рівень своєї компетенції» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5]. Але не тому, що вона перебуває на неналежному рівні, а тому, що цілком очевидним для суспільства є «правовий хаос», який заважає їм діяти спокійно, врівноважено й компетентно не стільки згідно діючих законів, скільки згідно сумнівної наявності в них принципу справедливості. Далеко не

завжди законодавці є такими з тієї причини, що в них наявне вроджене почуття справедливості. Натомість у нотаріусів воно безперечно є домінуючим. Причому, значно більшою мірою, ніж це властиво іншим суб'єктам права. Про це свідчать соціологічні опитування, які показують вкрай низьку довіру громадян до судової гілки влади, а вона включає в себе не лише суддів, але також адвокатів і прокурорів.

На цю особливість також звернув увагу Р. Циппеліус у своїй праці «Філософія права», заснованій, як він сам зазначив, на поширенні теорії науки Карла Поппера на царину права та на думках Канта, який вважав керовану розумом совість людини вирішальною інстанцією її моральних поглядів і розуміння справедливості. Концепція ж К. Поппера щодо побудови відкритого для розвитку людини суспільства є вкрай бажаною для того, аби на її основі будувалось вітчизняне правове, демократичне, справедливе суспільство. Отже, згідно Р. Циппеліуса: «Методологія давно визнала, що відповіді на конкретні правові проблеми взагалі не можна строго вивести з державних законів, що здійснення правосуддя повинне включати оцінки, і, зокрема, розуміння справедливості» [Циппеліус 2000: 77]. І далі пояснення: «Регулятивна система не може розраховувати на всезагальне визнання лише тому, що вона функціонує ефективно, послідовно та безперешкодно, а лише тоді, коли напрацьовані рішення за своїм змістом прийнятні для правового суспільства. Лише за цієї умови система взагалі здатна впродовж тривалого часу й безперешкодно функціонувати: якщо державна система у своїх регламентаціях постійно суперечить пануючим у суспільстві уявленням про справедливість, це викликає опір та революції» [Циппеліус 2000: 81-82].

Так і відбувається в Україні, якщо враховувати історичний досвід, а не вигадувати якийсь окремий шлях розвитку. Людина не буде відчувати загальносуспільної світоглядної кризи тоді, якщо їй будуть постійно пропонувати зразки світоглядної впевненості на прикладі тих суспільних структур, які демонструють успіх у своїй діяльності. Не потрібно закликати нотаріусів до виконання тих дій, які вони й так не чинять. Їхня діяльність, поза

всілкими сумнівами, є «прийнятною для правового суспільства». Але воно повинно бути поінформоване про їх діяльність не ними самими, що з морально-етичної точки зору не буде сприйматись суспільством як позитив, адже воно не терпить вихвалень. Але сприйме їх діяльність позитивно, якщо це буде продемонстровано або громадськими організаціями як опорою громадянського типу суспільства, або ж повідомленням соціологічних служб, довіра до яких у суспільства існує.

До речі, такий підхід запропонував понад 2,5 тисяч років тому Конфуцій. «Вчитель сказав: «Людина не повинна засмучуватися, якщо вона не має високої посади, вона повинна лише засмучуватися про те, що не укріпилась у моралі. Людина не повинна засмучуватись, що вона невідома людям. Як тільки вона почне прагнути до укріплення в моралі, люди узнають про неї» [Древнеиндийская философия 1972: 149; Древнекитайская философия 1972]. Але не вона сама повинна демонструвати свою досконалість. Це справа держави й державних людей, свідомих того, що вони перебувають на службі у суспільства, а не суспільство на них. У цьому полягає наше переконання, підкріплене авторитетом видатних мудреців, філософів, вчених, а не в безкінечних регулятивних діях, головне завдання державних органів і владних мужів.

Людина в якості суспільної істоти проявляє себе саме в якійсь організації. Гегель у додаткових матеріалах до «Філософії права» наводить думки інших фахівців із проблем розуміння сутності людини, її честі, порядності, гідності й т. п. Ось одна з них: «В корпорації громадянин здобуває свою честь, він визнаний; якщо ж справа виглядає інакше, він вимушений шукати свого визнання іншим способом, створювати видимість багатства і т. п. В корпорації громадянин – майстер, людина честі і визнається таким, поза корпорацією він не володіє визнанням» [Hegel 1991]. І це не може бути інакше, якщо тільки держава як ціле, що об'єднує всі соціальні корпорації/структури, не подбає про загальносуспільне визнання. Проте не лише окремих людей, а саме колективів,

оскільки людина своїм успіхом має завдячувати також і соціуму, а не лише власним талантам і зусиллям.

Справді, людина в якості особистості, а не лише в якості середнього індивіда, проявляє себе в колективі, спорідненому за схильностями, здібностями, інтересами, талантами. Про це писали не лише К. Маркс і Ф. Енгельс, а й їхні попередники, серед яких і Г. Гегель як їх заочний вчитель, що також вчився в інших. Його судження таке: «Здобувати я можу лише в інших, а саме своєю працею, бо все вже є власністю іншого. Тим самим задоволення потреб залежить вже не від безпосереднього входження у володіння, а від праці взагалі, це також є воістину розумним відношенням. Задоволення потреб повинно, настільки це можливо, залежати від самої людини, її діяльності, її поведінки, розуміння, її розсудливості, а не від того, що дає добра природа. Честь людини в тому, що в її уяві вона є головною» [Hegel 1991].

Система освіти, яку людина отримує до того, як сама стає до праці, вже формує таку єдність індивідуального й суспільного, природженого й здобутого, регулятивного й особистісного. Все це, взяте разом, як і набутий досвід роботи нотаріуса, дозволяє стверджувати про його здатність до саморегуляції. Крім моральних чеснот, які зобов'язують до належної культури поведінки, до неї зобов'язує також і відповідальність за матеріальний стан своєї родини. Тому навряд чи до «Правил» потрібно включати регуляцію поведінки у позаслужбовий час. Швидше за все до цього слід зобов'язувати ту категорію людей, яка належить до владних державних структур, особливо ж вищого рангу. Саме з нею є проблеми, що негативно впливають на суспільство.

3.3. Можливості нотаріусів у процесі формування правової держави і громадянського суспільства

Згідно Конституції Україна є «суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. №30: Ст.1 1996.]. Це не означає, нібито усі її громадяни є носіями правосвідомості в тій якості, яка визначає адекватну цим поняттям поведінку, спосіб мислення і спосіб життя, оскільки ті ж громадяни можуть бути державними службовцями, то й державні інституції далеко не завжди діють згідно правових норм, а не згідно своїх власних уявлень про право як основу справедливості. При цьому слід враховувати ту обставину, що право виростає на основі морально-етичних норм, які діють не як утверджений і непорушний закон, а як прояв сили усталених звичаїв, які в межах однієї держави можуть відрізнитись, іноді досить суттєво.

Оскільки історія народу налічує віки й тисячоліття, сила звичаїв, традицій, вірувань, сформованих на суб'єктивній основі, набуває об'єктивного значення і статусу. У зв'язку з цим утверджувати право в якості об'єктивної необхідності заміни їх дії на дію закону, якоюсь, а почасти й досить значною мірою абстрагованого у своїх вимогах від властивого їм способу життя, не так легко. Якщо говорити про історію українського народу, то тисячолітня бездержавність сформувала досить шкідливу звичку/традицію скептичного ставлення до інституту держави, отже, й до правових норм регуляції. Адже вони, на відміну від звичаєвих норм, в разі їх недотримання карають, у тому числі позбавленням свободи волі на різні, в тому числі й тривалі часові терміни. Звичаєве право також карає, але не настільки радикально, аби людина була здатна до виправлення природної свавільної вдачі, яка фактично в народній свідомості такою не вважається. Маючи право обирати й бути обраним, ми також маємо безліч прикладів народного неправового волевиявлення, яким потім суспільство незадоволено. Пояснення просте: обирають не за наявністю

правосвідомості, а за силою вольового характеру та багатьма іншими критеріями, що не мають правового й, отже, справедливого виправдання.

Слушно буде навести приклад сьогоденного ставлення до особи князя Володимира Великого, зарахованого до лику святих і державотворця. М.І. Костомаров так характеризував його: «Похитливість Володимира-язичника, стільки наложниць, що мешкали в його заміському палаці, – все це як не можна більше гармоніює з розпустою вдачі у той час взагалі. Бенкет був душею суспільного життя. ...У піснях він подається не як просвітитель Руської землі, а як ідеал розкішного пана; ...одне, що дає йому деякий християнський колорит, це те, що він пригощає і жебраків, і калік» [Костомаров 1990: 22-23].

І. Огієнко (Митрополит Іларіон) у праці «Дохристиянські вірування українського народу» відзначав: «Дохристиянський наш світогляд культивував особисту волю і тим відкидав можливість сильного проводу. Християнство несло покору своїм провідникам, але це власне мало прививалося серед нашого народу, а тому наше перше об'єднання легко розлетілося при першому сильнішому ударі, – в половині XIII-го віку татари заволоділи Україною, і з того часу спинилося вироблення державницького світогляду в нас, бо татар змінили литовці, поляки, москвини, і стародавня воля, духова прикмета українського народу, розкладалася на сваволю» [Іларіон, митрополит 1994: 343-344]. Нині наш народ «виправляється» вже понад тисячолітньою історією християнства, а прояви свавільної волі усе ще значною мірою визначають спосіб життя не лише пересічних громадян, але й правителів, яких вони обирають не за ознаками наявності в них розумно впорядкованої волі.

Звичайно, що не можна обійти увагою певні риси народного українського характеру, сформовані за тисячоліття бездержавності. Йдеться про інституційно-правову бездержавність, оскільки саме існування народу впродовж такого періоду свідчить про те, що його дух має досить міцний і потужний внутрішній «держак». Але його основою не може бути лише «наша дума, наша пісня», яка нібито ніколи «не вмере, не загине». Дума й пісня справді роблять славу Україні, але без опори на потужні державні інститути, здатні

захистити ці здобутки, вони не можуть зберегти його політико-правову суб'єктність.

Соціологічні дослідження впродовж усього періоду існування державної незалежності України, що ми вважаємо неприпустимим, адже такі дослідження - це прояв рецидиву бездержавності, зокрм перед черговою річницею незалежності ставить питання перед населенням про те, чи підтримало б воно «Акт..» на даний час. Причому опитують не тільки учасників референдуму 1-го грудня, але й тих, хто народився вже в державі Україна. Це може свідчити про те, що, з одного боку, вплив родини виявляється більш дієвим, ніж вплив освіти, з іншого, національно-патріотичний і світоглядний потенціал вчительства, як і викладацького складу вишів, не є державницьким.

Ми вже згадували ту історичну закономірність, згідно якої традиції попередніх поколінь як кошмар тяжіють над сучасниками. Навіть попри те, що останні можуть і не цікавитись історією. Люди не думають постійно про гравітаційну силу тяжіння, але вона діє об'єктивно. Так і з духовною гравітацією. Тому нелегко увійти в ситуацію невагомості як незалежності від минулого. Знаючи його силові лінії, можна їм протиставити щось більш потужне.

Спільнота приватних нотаріусів, будучи приналежною до громадянського суспільства, має неабиякий потенціал для того, щоб сприяти його розвитку й утвердженню гармонії з правовою державою. Що стосується державних нотаріусів, то, як вже відзначалося, їхні можливості обмежені тим, що вони не несуть самотійної відповідальності за результати власної нотаріальної діяльності. Це також досить парадоксальна ситуація, адже всі державні службовці приймають присягу на вірність державі, будучи не лише виконавцями, але й суб'єктами виконання її правового законодавства.

У попередньому розділі ми певною мірою критично оцінили настанови державного органу нотаріусам, вбачаючи у більшості з них певну форму недовіри до їх професійності та громадянсько-правової незрілості. Проте там є й ті моменти, які, на нашу думку, повинні бути головними й визначальними

щодо надання їм реальних прав по веденню ними, поряд із нотаріальною, також і просвітницької діяльності.

Спробуємо навести свої міркування щодо можливості підсилення їхньої суб'єктності. Значною мірою це стосується розділу «Відносини нотаріуса з особами, які до нього звернулися». Адже саме в такому міжособистісному спілкуванні чи не найбільшою мірою може здійснюватися реалізація зобов'язання про постійне підвищення рівня своєї компетенції обох сторін. Звичайно, що лише в тому випадку, коли зміст настанов буде належним правовим чином скоригований. При спілкуванні може бути духовно-пізнавальне та світоглядне взаємозбагачення лише тоді, коли воно не замикається лише на виконанні нотаріальних дій, але й на добровільній згоді обговорити як обрану проблему, так і супутні з нею. Права людини, тим паче в статусі громадянина як суб'єкта державотворчості, мають постійно розширюватись, а не обмежуватись [Ломанн 2008; Моравецький 2018; Николаичук 2008].

Виходячи з цих міркувань, спробуємо висловити деякі пропозиції щодо розширення право-суб'єктності нотаріусів в просторі громадянського суспільства.

Перше. Нотаріус у процесі виконання своїх професійних функцій повинен «сумлінно і чесно діяти як неупереджений радник, утримуватися від втручання у власну професійну діяльність осіб з питань, що виходять за межі його професії та не пов'язані з характером їхнього звернення» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5: гл.VIII]. Справді, не повинен. Але майже завжди особа, яка звертається до нотаріуса, не може з власної доброї пізнавальної волі про щось із ним не проконсультуватись не лише з питання, з яким вона звернулась, але також і з суміжних питань. Це нормальний стан активної людини, яка постійно відчуває в собі жагу до поглиблення своїх знань і не може не скористатись такою нагодою. До того ж, вимога поважати честь і гідність відвідувачів передбачає, що проблема вирішується засобами

обов'язкового діалогу, необхідного не лише для неї, але й для якихось додаткових питань. Цілком очевидний прояв нотаріусом своєї поваги до клієнта, культура спілкування, інтер'єр приміщення неодмінно породжують ситуацію взаємної довіри поміж ними. Відвідувач на відміну, наприклад, від державних органів, у яких не може не бути упередженості по відношенню до себе з боку державного чиновника як представника влади, також має подібне відчуття. Саме воно й породжує хворобу українського суспільства, що має назву корупції. І навпаки, в нотаріальних конторах відвідувач відчуває не просто повагу до себе, але й зародження в собі почуття честі в тому розумінні, як ми її визначили в попередньому підрозділі.

У наведеному зобов'язанні нотаріус правильно визначений як неупереджений радник, але навряд чи він зі своєї власної ініціативи буде втручатися у сферу професійної діяльності особи відвідувача. В реальній діяльності це завжди наявна ініціатива другої сторони, яка використовує можливість отримати консультаційну пораду щодо перспектив вирішення деяких інших невирішених проблем, знаючи наперед, що нотаріус не відмовить не лише з суто корисливих мотивів, із бажання мати постійного клієнта. Значно більше важить для нього сама можливість висловити свої міркування людині, яка бачить в ньому фахівця з правових питань. А кожній людині вкрай потрібні схвалення, на чому ми, посилаючись на Е. Берна, вже акцентували.

Вимога «Правил» до нотаріуса «бути неупередженим радником», як видається, суперечить змісту Ст.5 Закону «Про нотаріат», в якому, навпаки, ставиться зобов'язання «сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду» [Vattimo 2002; Voltaire 1970; Voronkova 2015; Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39: Ст.383]. В наданні такої допомоги вся сутність нотаріату, особливо ж приватного, оскільки він належить до структур громадянського суспільства.

Відповідно, нотаріуси відчують таку потребу допомоги не лише в собі самих, але і в тих, хто до них звертається не лише за посвідченням якихось фактів чи документів, але й за консультацією. Адже не можна собі уявити, що взаємодія відбувається в повній мовчанці.

Демократичні цивілізовані країни у своїх законодавствах передбачають можливість для нотаріусів ставити питання клієнтам відносно того, чи розуміють вони зміст «слів, понять і термінів» [Кострюко 2009], які характеризують зміст документів і правочинів. Причому, автор цієї статті суддя Верховного Суду України В. Крат зазначає, що «цивільний кодекс не передбачає правила їх тлумачення» [Крат 2022: 66]. Ми тому й наголошуємо на тих не зовсім виправданих обмеженнях, які містяться в Законі «Про нотаріат в Україні», де роз'яснення якихось правових нюансів розглядається як певний тиск на свободу волі клієнтів. Досвід вирішення такої проблеми в Австралії розглянуто у статті Н. Саутенко [Саутенко 2022: 103-108]. Причому, діюче Товариство нотаріусів в цій країні наділене значними громадськими повноваженнями та ініціативами.

Крім цього, якщо справді виходити з того, що приватний нотаріат належить до структур громадянського суспільства, то потрібно державним структурам визнавати те, що в такому разі відгук на поклик відбувається з мотивів, які визначає зріла громадянсько-правова свідомість, а не корисливі інтереси.

Друге. Дещо дивно виглядає зобов'язання «визнавати право особи консультиватися з питань вчинення нотаріальних дій у іншого нотаріуса чи в іншої компетентної особи» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5: гл.VIII; Арістотель 2002]. Адже вибір нотаріуса визначається не ним, а зацікавленою особою. В дійсності, коли виявляється, що вона не погодилася зі змістом консультативних порад, діючі приватні нотаріуси завжди рекомендують звернутися до інших правових інстанцій, які не обов'язково можуть бути віднесені до системи нотаріату.

Третє. Нотаріус зобов'язаний «виконувати професійні обов'язки з урахуванням персонального підходу до клієнта» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5: гл.VIII]. Ми це зобов'язання якоюсь мірою висвітлили в першому пункті. Тут слід додати, що в такому разі вимога неупереджено ставитись до клієнта виявляється такою, яку не можна виконати. Адже як можна здійснити персональний підхід без того, щоб попередньо не поцікавитись із особливостями його життєвої ситуації не лише в суто професійному, але і в особистому плані? Нотаріуса як представника професії, що опікується утвердженням правового рівня справедливості, фактично досить часто при вирішенні нібито проблем суто нотаріального характеру, самі клієнти знайомлять із проблемами свого життя, особливо в тому, що стосується питань спадщини, заповітів, розподілу майна і т. п. Тому він вимушений якоюсь мірою не просто посвідчувати документи, але й консультувати з питань, тісно пов'язаних із функціями, досить близькими до функцій священника, якому сповідуються більш відкрито й щиро, ніж це має місце в церковних структурах.

Сюди ж слід віднести й вимогу, згідно якої потрібно «з повагою ставитися до моральних цінностей і особистих переконань осіб, які до нього звертаються, враховуючи законні інтереси клієнта» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5: гл.VIII]. Але тут важливо використати згадування про «законні інтереси» клієнта. Тобто, прямо й відкрито йдеться про фактичну необхідність вияснити моральні цінності, особисті переконання та законні інтереси людини, яка звертається до нотаріуса. Але чи можна їх пізнати, не ведучи з ними довірливе спілкування? Звичайно, не йдеться про те, що потрібно запитувати про них напругу. Швидше про те, що нотаріусам потрібно надати більше прав на визначення мотивів звернення до них, особливо в тих випадках, коли цього вимагає справа, з якою до них звертаються. В такому разі проявляється суб'єктно-просвітницька робота по формуванню правосвідомості обох сторін. З боку нотаріуса – це постійна праця по підвищенню власних знань

у сфері права і набуття навичок по їх доступному висвітленню тим, хто цього потребує і бажає; з боку клієнта – це сприйняття інших, ніж наявних у себе, можливих вирішень проблем, що є важливими для нього. Наголошуємо, що не йдеться про необхідність переконувати, а про донесення ймовірних можливостей всебічного їх вирішення, ніж суто суб'єктивного. У цьому полягає діалектика понять «можливість – дійсність»: дійсність багата можливостями, які вона виявляє і спонукає до їх здійснення, а не сама по собі. В такому разі суспільство буде налаштовано на творче вирішення проблем, а не на звичне як нібито єдино можливе. Подібна просвітницька діяльність, поза всякими сумнівами, поглибить розуміння суб'єктно орієнтованими громадянами, під якими слід розуміти, принаймні, ми так розуміємо, тих, які розуміють право як міру справедливості, положення, згідно якого за конституційно визначені свободи потрібно боротись, оскільки без неї вони залишаються формальними, суто декларативними, такими, що не діють в емпіричній суспільній дійсності.

Четверте. Нотаріуса зобов'язують до необхідності «не піддаватися тиску третіх осіб, впливу політичної кон'юнктури, суворо дотримуватися вимог законодавства та законних інтересів осіб, які до нього звернулися» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5: гл.VIII]. У попередньому розділі ми, аналізуючи принцип незалежності й законності, відзначали, що людині як істоті політичній складно бути незалежною у своїх судженнях і діях. Ось і ці «Правила» демонструють певну залежність. Міністерство є органом виконавчої гілки влади, а міністр є політичною фігурою. Оскільки влада в державі, особливо в такій, де ще не утвердилися демократичні традиції, згідно яких зміна правлячих партій не повинна зачіпати діяльність державних інституцій, в українському суспільстві вони постійно перебувають в стані такої ж постійної залежності від політичної кон'юнктури [Горпинич 2012; Грица 2011].

Причини такої залежності слід шукати в тому, що, на нашу думку, ще досить значна частина українського суспільства у своїх політичних сподіваннях орієнтується не стільки на суб'єктність громадських організацій, що є основою демократично-правового типу держави, яка має багатовікову історію і яка підтверджує свою ефективність, скільки на «гетьманщину», уособленням якої є лідери політичних партій. Історія нашої досить нетривалої за історичними мірками державності, як і історія УНР, зі всією очевидністю свідчить про те, що тільки-но лідер-гетьман з якихось причин зникає зі сфери політичної діяльності, партія відразу ж втрачає будь-який вплив на громадську думку. А саме вона, а не зміст політичних ідеологій, править світом.

Варто зазначити, що громадська думка не розрізняє політичне й партійне. *Політична ідеологія* є частиною політико-правової філософії, яка *завжди апелює до розуму* в його найбільш розвиненому прояві. Ним є загальне, об'єктивне, спільне, яке апелює не до буденної свідомості з її логікою нібито здорового глузду, обмеженою буденністю сьогодення, а до логіки історії становлення якогось суспільного феномена, який зародився в далекому минулому і на момент сучасності досягнув своєї розвиненої форми. Не скажемо класичної як зразкової, але такої, яка дає можливість для утвердження основних принципів справедливості, якої бажає переважна народна більшість і яка задоволена належною мірою. Нею є та, яка не породжує якісь суспільні катаклізми, оскільки проблеми вирішуються правовим способом на загальну користь сторін.

Такий стан громадської свідомості як громадянської в суто правовому розумінні навряд чи властивий українській громадській думці. Вона все ще орієнтується на те, що політичне – це виключно партійне, а партійне – це не стільки розумна воля партійного владного лідера, скільки сила його характеру. Тобто, апеляція спрямована не до членів партії, тим паче не до ідеологічних програмних цілей, а до «сильної руки» очільника партії. Це властиво навіть лідерам демократичних партій в Україні, які є незмінними роками, десятиліттями. Сенека, на думку якого ми посилалися, вірно відзначав, що «про

духовне має судити духовне». Тобто, про силу розуму не йдеться. Навпаки, ми постійно чуємо запевнення в тому, що наш народ мудрий, мудріший за тих, хто ним править. Тоді незрозуміло, чому мудрі не обирають мудрих. Натомість обирають за принципом, згідно якого подібне притягується до подібного за розумінням засобів вирішення складних проблем. Цей засіб відомий – домінування свавільної волі, яка начебто здатна вирішити всі проблеми швидко й ефективно.

Чи можна в такій духовній суспільній атмосфері уникнути політичного тиску з боку тих, хто дає дозвіл займатися будь-яким видом діяльності? Риторичне питання. Якщо й можна, то це завжди великий ризик не лише для душевного здоров'я, але й для перспектив подальшої роботи.

Оскільки ми обґрунтовуємо претензії спільноти нотаріусів на статус провідної верстви суспільства, статус феномена, адже такими не можна вважати партійні спільноти, пошлемося на авторитетну оцінку сутності провідної верстви суспільства, наведену Д. Донцовим. Він визнавав необхідність для провідників мати сильний характер. Але його складові зовсім не свавільні. «Три прикмети володарського духу такі: *по-перше* шляхетний порив формотворця, задивленого лише в одну мету, створення свого задуму, втілення його в реальну форму, поривання чуже й недоступне людині з маси, а коли й доступне, то в дуже обмеженім колі ідей і речей. *По-друге* – прикметою володарської душі є власне мати оту концепцію свого задуму, концепцію форми, ...«метафізичну форму», яка в Арістотеля завше попереджає готову річ, «форму фізичну», ту метафізичну форму, яку знову ніколи не має людина з маси, якій недоступні зв'язок органів цілого або взаємна залежність його частин. *По-третьє* – прикметою володарської душі – є «тверді руки», сила, що угинає матерію й не вагається підчинити її ворохобні тенденції своєму задуму і своєму пориванню» [Донцов 1991: 145-146].

Може здатися, що йдеться про авторитарно-диктаторський спосіб здобуття права бути представником володарської верстви. Насправді це не так. Розумна воля людини виконує не свавільну нешляхетну волю, а волю самого

закону, перед яким усе й усі рівні. Просвітлена об'єктивними знаннями свідомість людини діє не так, як цього вимагає буденна свідомість, а так, як діє Абсолют як Закон Буття. Це свідомість метаграницного рівня. Д. Донцов, можливо, досить різко висловлював свої думки, але вони були викликані поразкою УНР. Нині для української державності ще більш грізні виклики, ніж століття тому. Ось чому шляхетність, мудрість, мужність, поєднана з природною психічною вдачею, здатна, на його думку, протистояти політичному тиску з боку тих, хто не має таких чеснот.

Ми переконані, що серед спільноти нотаріусів є особистості, що здатні стати суб'єктами істинної форми держави, в якій права і свободи людини виконуються, а не лише декларуються. До такого висновку нас підводить не одна лише приналежність до неї, але ті властивості свідомості, які перераховані відомим філософом і отримані ним на підставі глибокого аналізу всієї філософської спадщини. На підтвердження такої думки наведемо судження Платона з його праці «Держава»: «правильна думка про те ж саме, народжена без освіти, – думка тваринна і рабська» [Платон 1969: 403], а тому не є проявом законності й мужності, як і інших чеснот.

Справді, усі люди переконані в тому, що в суспільстві мають домінувати ті чесноти, які забезпечують мир і злагоду між людьми. Але такі правильні думки чомусь далеко не завжди дотримуються як ними самими, так і тими, кого вони обирають за суб'єктивною думкою, а не за власними пізнавальними зусиллями. Адже лише в такому разі сприйняте засобами освіти, а не вивчене й запам'ятовано для отримання, наприклад, позитивної оцінки в школі чи вищому навчальному закладі, або ж при знайомстві із інструктивними вказівками, здатне виправити і спрямувати свавільну природну вдачу в річище *права*, обґрунтованого у своїй істинності відповідною методологією пізнання, об'єктом якого є реальна історія людства.

Без такого способу отримання знань про морально-етичні та етико-правові підвалини правосвідомості правильна думка про силу характеру буде націлена швидше на політику несправедливості, аніж справедливості. Д.

Донцов посилається на авторитетну думку французького дипломата, письменника, літературного критика М. де Воґюе, який стверджував, що «головно що людей вабить до себе, це характер, навіть коли вся його енергія спрямована на зло, тому що характер обіцяє людям провідника, забезпечує твердість приказу, що є першою потребою людської спільноти» [Донцов 1991: 238]. Така твердість наказу, а йдеться не про наказ якоїсь державної установи, а наказ внутрішнього шляхетного, мудрого, розумно-вольового, просвітленого знаннями характеру, значною мірою властива саме представникам нотаріальної спільноти, чия професія зобов'язує не лише до формального посвідчення законності певної операції, але й зміцнює в них віру в те, що правова законність має бути проявом справедливості в єдності загально-державного й індивідуально-особистісного. В разі, якщо політика держави в системі освіти буде мати подібне спрямування, можна сподіватися не на багатівікове, а на прискорене формування у населення правосвідомості.

П'яте. Як продовження попередніх роздумів слід розглядати настанову «надавати особі, яка до нього звернулася, пояснення, необхідні для правильного розуміння та оцінки вчинюваної ним нотаріальної дії» [Корж 2013: гл.VIII]. Сама настанова виходить із того, що людина, яка звертається до нотаріуса, вже має певну власну позицію в розумінні того, що таке правосвідомість і що є право-законністю. Як і те, що він, як громадянин, також є суб'єктом державотворчості. Якщо нотаріусу ставиться в обов'язок пояснення, хоча більш справедливо відносно відвідувача говорити про роз'яснення, адже воно передбачає двосторонній діалог, то цим самим ставляться під сумнів попередні настанови про невтручання у сферу індивідуальної свідомості клієнтів. Тому ми й намагаємося надати вимоги до його професійної етики як публічної форми прояву ним правосвідомості філософсько-правової аргументації.

Окрім зауваження про те, що є певна різниця між поясненням і роз'ясненням, слід звернути увагу й на те, що не може бути єдино «правильного розуміння та оцінки» будь-якої дії, включно й нотаріальної. Адже

в такому випадку зупиняється сама можливість якісного розвитку не лише свідомості обох сторін, але й суспільства загалом. До речі, у щойно наведеному нами положенні Ст.5 Закону «Про нотаріат» йдеться про необхідність «роз'яснювати клієнтам їх права і обов'язки». Такі формулювання суть рецидиви радянського тоталітарного минулого, коли діяли максими про те, що «двох думок бути не може, є одна і вона правильна», а якщо «товариш не розуміє», то йому потрібно пояснити. В умовах демократично-правової держави вони не повинні діяти. Тим більше, якщо директивний документ готує Міністерство юстиції. Адже С.34 Конституції України стверджує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», а Ст. 35 підсилює її: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30].

Додаймо, що Закон «Про нотаріат» у Ст. 54 зазначає, що «на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально посвідчений. Нотаріус при вчиненні нотаріальної дії перевіряє, чи відповідає зміст посвідчуваного ним правочину вимогам закону і дійсним намірам сторін» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України №30 1996.]. А будь-яка перевірка супроводжується діалогом, в якому кожна сторона висуває й обґрунтовує свої аргументи. Але відповідальність в ньому виключно на боці нотаріуса, що й зобов'язує його до роз'яснень, неможливих при звичному поясненні, яке задовольняється тим, що клієнт не правий, тому факт посвідчення не може відбутись. Роз'яснення передбачає набагато більш глибоку аргументацію, оскільки, як ми зазначили, нотаріус не може діяти проти закону. Але в його інтересах переконати у своїй правоті, адже це поглиблює правосвідомість обох сторін.

Ми вже відзначали, що світогляд являє собою прояв індивідуальної самосвідомості людини, яка виступає чи не головною домінантою її поведінки, способу мислення і способу життя. Так, релігійний і філософський світогляд коригують індивідуальну самосвідомість тим, що доповнюють його зміст

досвідом попередніх поколінь, відображеним у відповідних текстах. Проте первинний зміст індивідуальної свідомості формується не на їх змісті навіть у тих випадках, коли він стає відомим, береться «до відома», проте зовсім не обов'язково «до виконання». Виконавчу силу має знання, здобуте власними пізнавально-вольовими зусиллями, а не інформація, яка повідомляє про кінцевий результат, отриманий іншими. Р. Декарт об'єктивно з позицій філософа до першої основи людського пізнання відніс положення, згідно якого *«для знаходження істини необхідно раз в житті, наскільки це можливо, поставити все під сумнів»* [Декарт 1970: 237]. Очевидно, він передбачав, що достатньо одного разу засумніватись у тому, що наявні знання можуть бути *недостовірними* як такі, що фактично сприйняті *на віру*, адже в дитячому віці, коли домінує міфологічний світогляд, інакше не буває. Але сумніватися в істинності моральних основ міжлюдської практичної взаємодії неприпустимо, оскільки вони мають бути наслідком свідомого спрямування волі розуму на «споглядання істини». Без цього в реальному житті можуть домінувати зовсім не істинні моральні цінності. Причиною цього є те, що, маючи всього лише два способи мислення, а саме – *«сприйняття розумом і дія волі»*, ми виявляємо, що *«воля більш обширна, ніж розум – звідси й походять наші заблудження»* [Декарт 1970: 246].

Чи можна сумніватися в тому, що для правників-нотаріусів потрібні спеціальні директивно-примусові настанови морально-етичного плану, якщо їх професійна діяльність жорстко прив'язана до посвідчення законності та справедливості? Ми думаємо, що навряд чи це доцільно в такому вигляді. Адже їхня діяльність, на відміну від інших категорій юристів, не супроводжує лукава спокуса отримати від клієнтів якусь додаткову матеріальну винагороду, крім щирого схвалення. Водночас вони мають право на сумнів у тому, що законність, яку вони захищають, не може бути остаточно істинною у своїх формулюваннях, оскільки, постійно спілкуючись із клієнтами, вони відчувають їх щирі, можливо, що не зовсім об'єктивні, нарікання. Звідси бажання допомогти, але не порушенням чинного законодавства, а розумінням

необхідності його постійного оновлення, як того й вимагає чинна законодавча конституційна норма про верховенства права на справедливість перед законом.

Так, досвід нотаріату в Італії свідчить, що в ній «нотаріусів розглядають як «дружніх суддів», а документи, які засвідчуються нотаріусами, наділені особливою доказовою силою, і, як судові рішення, – виконавчою» [Бернацька 2014: 87; Бех 2007; Бібік, Сюта 2006]. Аналогічним є статус нотаріусів у Німеччині. Вирішуючи якісь спірні питання між різними суб'єктами об'єктивно, їх «діяльність завдяки укладанню ними договорів і тому, що нотаріальні документи складають доказову базу, слугує попередженню судових спорів» [Айс 2014: 9]. Тобто, в цивілізованих країнах із усталеною демократією нотаріуси справді виконують сакральну функцію, якою є функція утвердження миру і злагоди в таких складних процесах, якими є стосунки між людьми у сфері матеріальних відносин. Тому державі варто набагато прихильніше ставитись до нотаріальної спільноти, ніж до спільнот віруючих, позаяк церква за системою правового законодавства відокремлена від неї та від системи освіти.

Щодо вимог, визначених у розділі IX «Правил», то наведені там зобов'язання виконуються беззастережно. Адже всі нотаріуси з'єднані не лише спільною професією, але й спільними цінностями. Їх основа – утвердження правових відносин у суспільстві на основі єдиного для них і суспільства розуміння сутності справедливості. Звичайно, що будь-яке розуміння в якості необхідної передумови передбачає наявність природної схильності до певного виду діяльності. Але схильність може бути втраченою, якщо її не розвивати. А розвиток завжди забезпечує високий рівень обізнаності з методами трансформації потенційного в актуальне, можливого – в дійсне.

Існує давнє педагогічно-виховне правило, згідно якого людина, яка здійснює певний вплив на іншу людину, тим паче на спільноту, має не лише розповідати про шляхи розвитку та самовдосконалення, але й, що більш важливо, наочно демонструвати власну відповідність змісту розповіді. Якщо йдеться про вплив на суспільство в цілому, а не лише на клієнтів системи

нотаріату, то тут без повного сприяння держави не обійтись. Нотаріуси як цілком професійні суб'єкти правосвідомості здатні вплинути на формування й утвердження суспільства громадянсько-правового типу не лише своїми знаннями, але й наданням їм відповідного офіційного суб'єктного статусу в якості важливого інституту громадянського суспільства. Такий статус мають політичні партії, але, як про це свідчить практика, їхній вплив на правову культуру суспільства не можна вважати таким, що задовольняє його. Адже далеко не завжди він є консолідуючим фактором. Натомість вплив нотаріальної спільноти, як ми намагались це розкрити впродовж усього дослідження, дозволяє вбачати в ній провідну суб'єктну соціально-духовну соціокультурну структуру.

Ми в першому розділі послалися на авторитетне визначення П. Сорокіним істинного змісту соціальної дії та соціального явища. Ним є така взаємодія поміж людьми, яка здійснюється на основі понятійно визначеного способу спілкування з будь-якого приводу. Особливо ж такого, коли йдеться про справедливість. Обмін думками не можна вважати обміном сутностями, як і свободу слова ототожнювати зі свободою мислення. В першому випадку на підтвердження істинності думки, як правило, апелюють до емпіричних чуттєвих прикладів, адже слова безпосередньо корелюють із ними. В другому має відбуватися спільний пошук єдиної основи слів, які апелюють до логіки історичного становлення певного явища, що перетворює слова в поняття як метод вирішення проблеми чи проблем, які воно – явище – породжує.

В даному підрозділі ми розглянули суб'єктні можливості нотаріальної спільноти в її впливові на формування демократично-правового типу державного устрою. Звичайно, що він неможливий без того, щоб, з одного боку, нотаріуси розуміли об'єктивну суб'єктну сутність основних понять, які визначають спосіб їх діяльності, з другого – щоб суспільство адекватно сприймало існуючу правову регуляцію його життєдіяльності як справедливу. Тому є підстави для переходу до наступного підрозділу, в якому буде здійснено спробу розкрити суб'єктну спрямованість основних понять, які належать до

заповідей латинського нотаріату. Адже в ньому є певні відмінності від тих вимог, які містяться в «Правилах», прийнятих на основі Кодексу професійної етики Міжнародного союзу нотаріату.

3.4. Нотаріус як суб'єкт правової діяльності

Основні заповіді латинського нотаріату, покликані надати нотаріусам статус суб'єктів правового способу виконання своїх професійних обов'язків, наступні. Подамо їх у тому порядку, який міститься у праці М. Дякович «Хрестоматія нотаріального права України». Це: «1. Поважай своє міністерство. 2. Утримайся, навіть якщо найменший сумнів робить незрозумілими твої дії. 3. Відплачуй належне Правді. 4. Дій обачно. 5. Вивчай з пристрасстю. 6. Радься з Честю. 7. Керуйся Справедливістю. 8. Обмежуйся Законом. 9. Працею Достойно. 10. Пам'ятай, що твоя місія полягає в тому, щоб не було суперечок між людьми» [Дякович 2017: 87].

Можливо, що з точки зору права як цілком автономної сфери нормативних знань, покликаних регулювати взаємовідносини між людьми, людей із різними організаціями, включно з державою, представленою її інститутами, заповіді не потребують якогось критичного аналізу. Проте такі заповідальні вимоги з точки зору філософії, яка розглядає право як свою внутрішню органічну складову, потребують певних доповнень. Насамперед з тих позицій, що, будучи лаконічними, вони не розкривають сутнісний суб'єктно спрямовуючий зміст тих заповідей, які пишуться з великої літери. Припускати наперед, що нотаріуси єдині у своєму розумінні їх змістовної сутності було б необачно. Тим паче, що одна із них вимагає «діяти обачно». До того ж закон тотожності вимагає, що при будь-якій взаємодії, яка передбачає вирішення певної проблеми зацікавленими в цьому суб'єктами, їм потрібно дійти згоди щодо змісту використовуваних ними понять, оскільки лише в такому разі можна буде уникнути суперечок. А це також вимога заключної заповіді.

Отже, як і в попередньому підрозділі, ми спробуємо проаналізувати заповіді, які по суті є принципами латинського нотаріату. А будь-який аналіз передбачає наявність в ньому певної долі сумніву. Надто ж у тому випадку, коли це філософсько-антропологічний аналіз, який неодмінно враховує

властиву людині суб'єктивність як первинну форму її суб'єктності, через що у різних людей однакові слова мають дещо відмінне смислове наповнення. Причому, це чи не найбільшою мірою властиво вченим, а не пересічним громадянам. В обох випадках це об'єктивно виправдано. Пересічна людина не заглиблюється в сутнісні тонкощі слів, оскільки інтуїтивно всіма людьми їх зміст перебуває в певних взаємно прийнятних межах. Для вчених постійне уточнення смислових тонкощів має професійне значення, адже вони свідомі того, що макросвіт складається з мікроелементів, як і того, що їх вчення потрібні не заради них самих, а для втілення у практичні дії – промислово-технологічні чи соціально-виховні.

Таким чином, заповіді, будучи покладені в основу нотаріальної діяльності, є *вірними*, проте це не означає, що їх потрібно брати *на віру* без осмислення тих значень, які складають їх внутрішню сутність. Вірне розуміння – це завжди результат осмисленого сприйняття змісту понять засобом докладання власних пізнавально-методологічних зусиль, які приводять до аналогічного з вже наявним результатом. Л. Фейєрбах, поважаючи Г. Гегеля як свого вчителя й видатного мислителя, усе ж-таки критично поставився до властивого йому способу викладу аудиторії відомого йому змісту абсолютної ідеї, який вона має лише вивчити «напам'ять як «Отче наш». Його позиція наступна: «Мислення є *безпосередня* діяльність, оскільки воно – *самодіяльність*. Ніхто не може за мене мислити; в істинності мислі я переконуюсь тільки *через самого себе*. ...Не у владі філософії наділяти розумом, вона його *передбачає*; вона тільки *визначає* мій розум» [Feuerbach 1955]. Як і владі державній не досить вірно приписувати собі виключно об'єктивний розум, не вбачаючи його у громадян. Тим більше, що людський потенціал влади в демократично-правовому суспільстві постійно змінюється. Хоча бажання продовжити перебування в ній спокусливе...

Якщо виходити з цього безумовно гуманістично спрямованого підходу до людини, то виявиться, що навіть приписи, якщо вони приймаються спорідненою за спільним видом діяльності спільнотою, не є такими, що їх

потрібно неодмінно приймати. Але якщо вже приймати щось, то для неофітів, а не для тих, хто й без них діє так, як того потребує їхня розумна воля. Відсутність у заповідях пояснень їхнього змісту свідчить на користь висловленого нами судження.

Якоюсь мірою в сучасних умовах певним анахронізмом виглядає заповідь «поважати своє міністерство». Маємо на увазі країни розвиненої демократії, адже там домінує пріоритет громадянського суспільства, в якому держава є рівноправними партнером громадянських організацій. Тому має бути взаємоповага. Щодо українського суспільства, тут ситуація далека від взаємоповаги, на що ми звертали увагу в попередньому підрозділі. Варто також відзначити значення самого слова міністр: «*I minister, tra, trum ...* той, хто допомагає, сприяє. *II minister, tri* 1) слуга, підручний, служитель..; 2) помічник, соратник, виконавець або дотримувач законів..; 3) пособник..; 4) служитель культу, священник» [Дворецкий 1976: 637]. Є великі сумніви, чи керуються саме таким змістом працівники міністерств, надто ж їх керівні особи. Є сумніви й у тому, що пересічний люд цікавиться значеннями таких важливих для його буття термінів. Ось чому чи не головною причиною людських негараздів є невігластво, на якому паразитують недоброчесні, адже це дає їм владу над народом, а не, як це має бути, навпаки.

Аналогічно й відносно другої заповіді. Як можна утриматися від сумніву, якщо він є важливою атрибутивною властивістю людини як високоосвіченої соціально-духовної істоти, наділеної найвищими переліченими в заповідях чеснотами? Пригадаймо авторитетну думку А. Камю, згідно якої черв'як мислення, якщо воно складає професійну суть людини, підточує постійно. Підточує душевний стан, який втрачає рівновагу, яку відновити рекомендацією «утриматися від сумніву» навряд чи можливо. І навпаки, роздуми над причиною зародження щонайменшого сумніву, здатні знайти її.

Також не зовсім зрозуміло, у чому полягає сумнів: у власних діях нотаріуса чи коли його дії не є зрозумілими для клієнта. Очевидно, що йдеться про сумніви у своїх діях, породжених недосконалістю законів чи якихось інших

правил, які визначають порядок здійснення нотаріальних операцій. Якщо вони незрозумілі клієнту, то наявність у нотаріуса зазначених чеснот дозволить йому досягти взаєморозуміння й порозуміння. Адже це для нотаріуса – справа честі й професійної репутації.

Більш складними й більш важливими для філософського аналізу є ті заповіді, які мають статус найвищих чеснот для будь-якої людини, тим паче для тієї, яка є «другом суддів», другом законів, прикладом розуміння їх суті та уміння їх реалізувати у своїй практичній діяльності таким чином, який би не породжував суперечок. Складними у тому сенсі, що, будучи наведені, але не визначені змістовно як методи їх дотримання, вони потребують чітких визначень. Принаймні таких, які б не породжували тривалих публічних дискусій між вченими, які у більшості випадків не справляють на публіку позитивного пізнавального враження. Причина в тому, що пізнання являє собою діалектичний процес взаємодії протилежних понять, які єднає спільна основа. Винесення на загал якогось одного із них не формує в його членів об'єктивного розуміння діалектики Буття. Звідси – постійні претензії, властиві буденній свідомості, до тієї частини суспільства, яка визначається як його провідна інтелектуальна верства, але яка чомусь не здатна наочно, зримо, достовірно продемонструвати свою відданість Правді, Честі, Справедливості, Закону, Гідності.

Отже, спробуємо дати визначення цим чеснотам в їхній єдності з протилежними поняттями. Причому, спроби будемо робити на основі інтуїції, сформованої досвідом попередніх знань, отриманих як засобами системи освіти, так і власного життєвого досвіду. Адже людина є суспільною істотою як в біофізичному, так і соціально-духовному плані. Тобто, у всього суцього єдина основа, але різні його об'єкти мають різну її міру, що й породжує «нерівну для всіх рівність», як про це говорив Г. Сковорода. Це не означає, що ці «всі», тобто люди, погоджуються з такою нерівністю. Вони мають бажання «побачити Бога» в образі реальної боголюдини, а не самим досягати найвищої міри в боротьбі з обмеженістю властивої їм міри, розширення якої в їх можливостях. В такій

боротьбі йде сходження від буденного буття до граничного й метаграничного [Хамітов: 2015].

Якщо обрати не інтуїтивний метод, тоді дослідник неодмінно потрапляє у залежність від вже існуючих визначень, що не може не обмежувати його власний пізнавальний творчий імпульс. Крім того, є можливість співвіднести інтуїтивне із раціонально відкритим і, в разі змістовного збігу, порадіти тому, що логіка мислення справді діє об'єктивно в тому випадку, коли вона засвоєна. Д. Локк відносив інтуїтивний ступінь пізнання до найвищого за своїми відкриттями потаємного, тобто істинного, того, що є своєрідним секретом також і нотаріуса як секретаря. Має бути безпосереднє споглядання розумом ясних, чітких і виразних сутностей (ідей), достовірність яких безсумнівна. «Від такої інтуїції повністю залежить достовірність і очевидність усього нашого пізнання» [Локк 1970: 430].

Правда не може бути понятійно визначена без її співвіднесення з Кривдою. Ми пишемо з великої літери, тому що це рівнозначні для пізнання діалектичні понятійні протилежності. Причому, визначення цієї понятійної пари не може бути повним, якщо брати їх ізольовано від усіх інших наведених чеснот, як і тих, що взагалі характеризують людину в її взаємовідносинах з іншими людьми. Чим більш універсальними є зв'язки людини із Буттям в його природному й суспільному вимірі, тим складніше визначити якусь окрему пару в її ізольованості від них. Адже діалектика як методологія пізнання й водночас методологія висвітлення його результатів проявляє свою світоглядну суб'єктність виключно як щось системно цілісне. Якщо не брати цього до уваги, будь-яка теорія не буде адекватно відображати об'єктивну реальність, в якій існує людина.

Отож, визначення правди має включати в себе всю сукупність, умовно кажучи, «позитивних» якостей людини в їх взаємодії з «негативними» як у ній самій, так і в інших людях при взаємодії з ними як членами суспільства. Найперше, правду слід визначати як певну модифікацію справедливості на тій підставі, що обидва слова мають спільний корінь. Тому правдиве повідомлення

про певну подію має бути проявом справедливості. Остання, за визначенням Вчителя, є найвищим мірилом або ж критерієм справедливості, яка, в свою чергу, досить тісно прикута до окремої людини, до властивої їй суб'єктивної оцінки події. Суб'єктивність, у свою чергу, зумовлена певними особливостями природно-біологічної структури її організму, визначеного не стільки нею самою, скільки генетичним спадком її батьків. Тобто, суб'єктивність виявляється проявом об'єктивності на рівні кожного живого організму, починаючи від рослинного.

Висновок із наведених міркувань може бути таким. Право, правда, справедливість є тими вкоріненими в природі/сутності людей засадами її буття, які необхідно утверджувати як константи суспільного буття. Вкорінене – це об'єктивне, яке повинно бути в такому статусі у всіх сферах суспільного буття не лише як щось проголошене, тому що підтверджене науковими працями. Вкорінене – це також поміщене у внутрішній душевний і духовний світ людини на тій підставі, що воно вийшло з її внутрішньої сутності. А внутрішнє також невід'ємний атрибут закону взагалі, правового закону в першу чергу. Якщо така єдність буде, справедливість стане реальністю суспільно-політичного життя.

Отже, комунікативна взаємодія між людьми, будучи об'єктивною умовою їх формування саме в такій якості, породжує проблему знаходження між ними тієї спільної основи, яка б єднала їх як спільноти, здатні до такого способу життя, який би мав перспективи впливу на нього. Оскільки виявляється, що це не так легко, між різними колективними людськими суб'єктами започатковується конфліктна ситуація. В межах однієї спільноти на початковому етапі існування людства, який тривав десятки тисяч років, єдина основа не була порушена. Йдеться про родову общину, для якої властивий їй спосіб життя не піддається сумніву, тому не диференціюється на діалектичні протилежності, які визначають індивідуальну самоцінність її членів. Проте, зустрічаючись з іншими родо-племінними общинами, такі протилежності проявляються зі всією очевидністю. Л. Гумільов тому й визначав етнос в такій первинній формі його існування як продукт, властивий певному біогеоценозу,

як прояв географічного детермінізму. Звідси ж підсвідомий поділ на своїх і чужих. Свої правдиві і справедливі, а чужі – навпаки, породження кривди, кривої правди. Тому чужинців або проганяли з їх території, або асимілювали, або ж фізично знищували. Рецидиви подібних відносин між народами проявляються і в наш час, попри те, що це всіляко засуджується системою права, навіть у найрозвиненіших демократично-правових країнах [Гумилев 1994].

Започаткування економічних відносин між різними родо-племінними общинами суттєво змінює ситуацію. Появляється нерівність не лише між панівним народом і народом, який він завоював і пригнобив, позбавивши його прав на визнання за ним будь-яких властивих родових чеснот, але й права на життя. Разом із цим відбувається диференціація і в самого народу-завойовника між окремими його членами. І, як наслідок, зароджується антагонізм на рівні протиставлення Я і Ти, Я і Ми, Я і Вони, Вони і Ми. Раніше не рефлексивні родові почуття, що слугували єдиною основою для практичної єдності членів роду, почали осмислюватись в якості діалектичної єдності понятійних протилежностей. Загально-родове об'єднувало суто понятійно. Наприклад, всі вільні від рабства, але не рівні за кількістю рабів. Або: всі рівні як громадяни єдиної держави, але не рівні за багатьма іншими критеріями. Тоді залишається один вихід: бути рівними перед Законом, перед Справедливістю, в Гідності та Честі. Протилежні понятійні визначення в такому разі ігноруються тими, хто сам себе відносить до «позитивних» чеснот, наділяючи «негативними» всіх, хто піддає сумніву наявність у них таких цінностей. Ми це постійно спостерігаємо у тих випадках, коли представники влади на певних прес-конференціях «повністю спростовують» всілякі неправдиві кривдження їх незаплямованої честі.

Таким чином, оскільки діє універсальний закон взаємодії всього зі всім, визначати всі заповіді в їх діалектичній парі зі своїми протилежностями означає ніщо інше, як суперечити об'єктивній методології пізнання. Проте в якості допоміжного методу, потрібного для початку роздумів над системою цінностей,

дія згідно якої і яких формує цілісну людину, такі визначення властиві філософській, морально-етичній, релігійній, педагогічній і т. п. літературі. Спробуємо й ми дати такі попередні визначення, щоб потім їх об'єднати в єдине ціле, оскільки суб'єктність колективного, з'єданого в якості спільноти однодумців, набагато потужніша, ніж суб'єктність окремого індивіда, правдивого у своїх ціннісних визначеннях.

Через те, що зазначені в заповідях чесноти споріднені в якості найвищих цінностей, які характеризують людину як суб'єкта розумно-вольової діяльності, не має особливого значення, з якої з них починати визначення. Почнемо з визначення змісту поняття честі, що зумовлюється існуючою директивно-примусовою вимогою до нотаріуса проявляти повагу до клієнтів, до рівня їх компетентності, врешті, до їх честі. Наслідком такої взаємодії має бути взаємна довіра, взаємне сприйняття обома сторонами результату або консультації, або ж посвідчення правомірності документів в якості таких, що відповідають принципу законності.

Якщо давати *визначення Честі як чесноти* – звернемо увагу на єдність коренів, що означає визначальний статус в поведінці людини саме цієї цінності, *яка визначає її загально-родовий статус, то це абсолютна відповідність дій людини прийнятим в суспільстві нормам взаємодії між людьми, оскільки вони є для неї її усвідомленим внутрішнім обов'язком*. Всі чесноти вимагають завжди діяти згідно вимоги розуму, що в такому абсолютному статусі практично неможливо. Адже абсолютні істини завжди відносні щодо умов застосування їх в якості способу взаємодії між людьми. Але, зважаючи на те, що нотаріуси посвідчують законність нотаріальних операцій чи певних документів, для них діяльність згідно вимог «чистого» вольового розуму виступає в якості обов'язкової професійної вимоги. Це зайвий раз підкреслює винятковість цієї професії та необхідність держави всіма можливими засобами популяризувати нотаріальну спільноту, надавати їй певний пріоритет у справі вдосконалення правового законодавства і закріпити за ними право законодавчої ініціативи.

На противагу нотаріальній спільноті, всі інші верстви суспільства, об'єднані професійно чи за іншими критеріями, приймаючи кодекси честі, дещо звужують їх загально-родовий змістовний вимір. Проте пропагують його суспільному загалу в якості такого, що нібито повністю відповідає його потребам.

Що стосується визначення Закону, то воно відоме в тому змісті, який характеризує взаємодію природних об'єктів. Відносно людини його атрибутивні ознаки – об'єктивність, загальність, внутрішня сутнісна необхідність, незмінна повторюваність та усталеність прояву основних властивостей об'єктів взаємодії – отримують певну кореляцію. Вона зумовлена тим, що лише людина є своєрідною мікро-моделлю Всесвіту, ніби покликаною самою його еволюцією, як стверджував Гегель, до його пізнання в собі самій. А процес пізнання суттєво залежить від індивідуальних особливостей кожної людини, яка потребує того, щоб при визнанні результатів її власних пізнавальних зусиль не принижувалась її Честь, Гідність, оскільки це не може бути проявом Справедливості. Тобто, завжди загально-родові поняття, якщо вони не усвідомлені людиною в якості природної, генетично визначеної індивідуальності, сприймаються скептично. Вона, звичайно, визнає їх необхідність, але виключно в її власному розумінні. Це – також прояв інтуїції, але не інтелектуальної, не просвітленої розумно-вольовими зусиллями, спрямованими на усвідомлення себе в якості соціальної істоти. Соціальне на буденному рівні переважно сприймається як сумісне, а не як єдине у своїй різноманітності, яке не залежить від місця проживання.

Таким чином, *Закон в його суспільному вимірі – це внормована можливість діяти миру і злагоди між людьми, сформована на основі визнання їх права на певну міру відхилення від загальних для суто природних об'єктів його атрибутивних ознак.* Звідси й принцип верховенства Права перед Законом в його суто об'єктивно-природному прояві. Міра відхилення в кожній людині як природної індивідуальності різна, але вона санкціонована якщо не кожною особою, то її представниками в органах законодавчої влади. Звідси саме до цієї

категорії людей мають бути вимоги їх відповідності умінню реалізувати принцип рівності всіх громадян перед законом попри те, що можуть бути певні симпатії до окремих із них. Оскільки цього повною мірою суспільство не спостерігає, формується недовіра загалом до держави, її інституцій, а не до державних службовців. І так формується корупція та олігархічна держава.

Вимога заповіді до нотаріусів діяти згідно «меж Закону» є проявом диктату загального, який на практиці не є настільки обов'язковим для представників органів виконавчої влади. Порушення правової норми в цій сфері дуже часто пояснюється їхньою некомпетентністю, оскільки адекватно тлумачити норму закону в його справедливій мірі складно тим, хто не є суб'єктом прийняття законів. До того ж міра розуміння справедливості і є, за визначенням, саме право. Або ж завжди є пом'якшення у вигляді «перевищення службових повноважень», яке не веде за собою серйозних покарань, які, якщо нотаріус порушує «межі Закону», тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Адже діє латинське правило, згідно якого «закон суворий, але це закон».

Ми виходимо з того, що в самій людині наявне почуття справедливості, яке дається ніби саме собою в якості аксіоми. А наукове пізнання якраз і започатковується тоді, коли виходять із певних аксіом, без яких довести теореми неможливо. Якщо кожній людині властиве почуття справедливості, вона неодмінно, зустрівшись з несправедливістю, не може не розпочати міркування про причини такого парадоксального явища, як, з одного боку, всезагального бажання справедливості, з іншого, неймовірних складнощів з її утвердження у взаєминах між людьми й народами. Із наведених визначень видно, що Закон і Справедливість – суть однопорядкові поняття, оскільки йдеться про справедливість закону в тому розумінні, що це закон, який утверджує справедливість. Якщо таке відчуття у людей, до яких він застосовується, не виникає, вона не вважає його виразником справедливості. На це, як ми бачили вище, звертав увагу Р. Циппеліус. Про це також свідчить те,

що люди з будь-якого приводу, який є предметом правового обговорення, апелюють не до земного людського суду, а до міфічного божественного.

Слушну думку щодо гуманістичної спрямованості природного права людини на щастя як безпосереднього сприйняття справедливості, а не як результат дії позитивного права, висловлює О. Мікічурова. Вона зазначає: «Зв'язок між справедливістю і щастям безпосередній, адже чи може людина бути щасливою перебуваючи в системі, де правові норми, що регулюють економічні, соціальні та інші види відносин, не визнаються нею справедливими? Чи зможе вона відчувати внутрішню задоволеність умовами свого буття в такій системі? Негативна відповідь тут очевидна» [Микичурова 2019: 166].

Цілком можливо, що заповіді латинського нотаріату враховували подібну ситуацію, тому одну з них визначили як «дій обачно». Ми думаємо, що діяти так можливо лише в суто теоретичній площині, що ми й намагаємось реалізувати в цьому дослідженні. Щодо практичної площини, то заклик «діяти обачно» навряд чи знімає у нотаріусів, яким відвідувачі зі всією ширістю викладають свої міркування щодо справедливості законів чи її відсутності, стресову душевну ситуацію в тому разі, коли вони погоджуються з їх аргументацією. Як і тоді, коли не погоджуються, але не повинні це показувати, захищаючи законність, позбавлену справедливості.

Звичайно, що прийняття закону законодавчим органом країни не може відбутись настільки швидко, настільки це можливо у свідомості тих, для кого необхідність внесення до існуючих законів певних уточнень є змістом їх повсякденної свідомості. Тому нотаріусам залишається втішатись заповіддю «вивчати з пристрастю». Що також ми намагаємось реалізувати в даному дослідженні, яке, безумовно, допомагає душевному спокою, адже пізнавально-дослідницький стан дозволяє відчувати реальність метаграницного рівня буття як такого, який породжує професійне граничне буття.

Ми досить, як нам видається, об'єктивно відтворюємо наші пізнавальні зусилля, тому час визначити зміст поняття Правди. Хоча відома максима, згідно

якої «правда добре, а щастя краще», ставить додаткові труднощі не стільки на шляху понятійного визначення, скільки на намаганні віднайти її в реальному житті, де її постійно супроводжує кривда. Кант досить влучно висловив цю складність, стверджуючи, що кривизну людської суб'єктивності виправити практично неможливо (див. вище).

Правда – повідомлення про об'єктивний зміст певної події, викладений людиною з максимально можливою мірою для неї як суб'єктивної істоти відвертості. Визначення вже містить в собі положення про те, що правду завжди супроводжує певна міра викривлення її змісту кривдою суб'єктивності. Свідомого, якщо це людина без честі, закону та справедливості, людина, яка ігнорує заповідь «радитись із Честю». Така ситуація принципово неможлива для нотаріуса як професійного й високоосвіченого «свідка Честі», одного з розробників її змісту. Меншою мірою вона можлива для освіченої людини, яка, з одного боку, не зобов'язана якимись професійними вимогами й можливими покараннями за домішки кривди в правді; з іншого, визнає їх не лише суспільну необхідність, але й необхідність для неї самої. Це найбільшою мірою стосується науковців у своїй професійній сфері, адже там є об'єктивні експериментальні критерії перевірки результатів досліджень на їх правдиву істинність. Проте поза нею ця міра здатна суттєво зменшуватись, адже кожній людині, включно з науковцями, властиве лукаве бажання вийти переможцем у своєрідному змаганні з колегами. Звідси й породження антиподів діалектики, якими є софістика, еkleктика, догматизм та еристика. Саме це стало підставою для Ф. Бекона при обґрунтування ним змісту ідолів свідомості, які заважають людині прагнути до правдивості як форми об'єктивності. В даному випадку не лише ідолу роду, але й ідолу печери. Останні «зароджуються від властивих кожному ознак як душі, так і тіла, а також від виховання, зі звичок і випадковостей» [Васон 2017]. Ми навели цей ідол, беручи до уваги обраний нами філософсько-антропологічну методологію аналізу об'єкта дослідження. Сам же мислитель вважав найбільш тяжким для утвердження всіх позитивних чеснот ідоли натовпу, площі, ринку, властиві найбільш широкому людському

загалу, який, плутаючи слова з поняттями, що «зробило науки і філософію софістичними й недіяльними» [Васон 2017].

Таким чином, ми підійшли до необхідності понятійно визначити заповідь, названу Гідністю. Але це не означає, що саме вона є вихідною й тому завершальною. Вище ми відзначили, що всі заповіді рівнозначні у своїй ціннісній сутності для будь-якої людини. Але в першу чергу для людей, що складають нотаріальну спільноту. Адже до всіх інших спільнот таких жорстких вимог, закріплених як неодмінний внутрішній обов'язок, держава не ставить, у тому числі й для тих, хто формує законодавчий орган державної влади. Достатньо порівняти заповіді нотаріуса й зміст присяги, настільки абстрактної, що фактично не зобов'язує народних депутатів бути прикладом для наслідування тими, хто їх обрав. «Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу. Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30: Ст.79]. По відношенню до значної частини депутатського корпусу за весь період незалежності України не можна сказати, що вони діяли згідно з її змістом, тобто були гідними високої честі представляти народ.

Щодо визначення Гідності, то вийшло так, що саме ця чеснота увійшла до змісту Конституції України як головна. Стаття 3 відносить «честь і гідність» до найвищої соціальної цінності. Тому цілком очевидно, що потрібно визначати Гідність як заключну ціннісну чесноту, включивши до її змісту всі вище перераховані як такі, що визначають як професійну діяльність, так і життєдіяльність нотаріуса загалом. До того ж всі морально-етичні цінності суть чесноти. Отже, *гідність – це інтегральна мотиваційно спрямована ціннісна чеснота людини, сформована завдяки усвідомленій необхідності трансформації змісту понять «честь», «закон», «справедливість», «правда» в розумно-вольовий спосіб життєдіяльності як метаграницьний.*

Звичайно, що таке визначення характеризує людину за тієї обов'язкової умови, що вона свідома своєї суспільної соціально-духовної сутності як первинної, а не похідної. До такого розуміння можна прийти, лише обравши для себе пізнавально-пошуковий життєвий шлях, на що звернув увагу П. Сорокін [Sorokin, Pitirim, and Robert Merton 2004] при визначенні суті соціальної дії. У своєму визначенні Гідності ми виходимо з того, що найвищою формою пізнання, яка ніби сама собою переходить у спосіб життя людини, є ідея. Можна мати багато знань, оформлених в якості наукових теорій, втілених в різні матеріальні артефакти, але не спосіб життя людини. Так відбувається зі знаннями про природні об'єкти. Щодо знань про людину як суспільну соціально-духовну істоту, то тут є проблеми з тим, що вони, будучи продуктом їх власної пізнавальної діяльності, не набувають статусу ідей, які адекватно їх змісту організують способи і форми їх життєдіяльності.

Причини відомі – різні прояви об'єктивно властивої людині суб'єктивності. Долаючи її прояви, людина шкодить сама собі, адже для цього потрібно змінювати звичний від самого народження спосіб життя, оскільки вимоги об'єктивно належного є загальними, а почуття власної самоцінності й, отже, гідності, починається з утвердження Я, а не Ми. Кожна людина, включно до найталановитіших і геніальних мислителів, має межі можливостей абстрагування від Я, адже це ніщо інше, як відчуження від своїх власних цілком достовірних відчуттів.

3. Фрейд вірно підмітив ту закономірність, згідно якої людина, стаючи на шлях пізнання, з об'єктивною необхідністю спонукається до абстрагування від сучасності, оскільки виявляється, що пізнання – це процес дослідження об'єкта в його історичному бутті. Це стосується як природознавства, так і ще більшою мірою суспільствознавства. В першому випадку закони незмінні, а в другому не можна пізнати закони сучасності без віддаленого й відчуженого від нього минулого, яке постійно тисне на неї. Звідси його висновок про те, що «лише незначна частина людей здатна оглянути людську діяльність у всіх її розгалуженнях. Більшість мимоволі вимушена обмежуватися однією, окремо

взятою, або декількома областями; а чим менше людина знає про минуле й теперішнє, тим менш надійними по необхідності виявляться її судження про майбутнє. По-друге, тому, що саме в такого роду судженні суб'єктивні сподівання індивіда відіграють роль, яку складно переоцінити; сподівання ж ці неминуче залежать від чисто особистих моментів її власного досвіду, від більшої або меншої оптимістичності життєвої установки, яка диктується її темпераментом, успіхом чи неуспіхом її зусиль» [Freud 1961].

Наведені міркування дозволяють вважати, що нотаріуси чи не якнайбільше, порівняно з іншими соціальними верствами суспільства, здатні трансформувати зміст понять, які виступають для них у якості визначальної, особисто й особистісно усвідомленої ідеї життя. Принаймні, у сфері професійної діяльності вони досить часто перебувають на межі граничного й метаграничного буття. Тому саме така категорія людей гідна того, аби бути визначальним суб'єктом у процесі формування демократично-правового суспільства.

Ми навели визначення ціннісних заповідей, які мають визначати діяльність нотаріусів із позицій їх філософсько-понятійного визначення. На рівні буденного буття вони також діють, але не як наслідок усвідомлених мотиваційних домінант, а як прояв певних заборон на внутривидове знищення, оскільки природа, породжуючи свою органічну різноманітність, дає можливість всьому живому продовжувати його, хоча й у боротьбі за виживання. Проте боротьба – це також метод вдосконалення. Людина, пізнаючи природну універсальність її об'єктів, здатна обрати і для себе такий же шлях. Таким є об'єктивний висновок чільних представників сучасної філософської антропології.

Вже цитований нами її представник В. Ефрїмсон висловлює слушну думку, яка підтверджує розуміння спадкоємності природного й біологічного в духовно-культурному сенсі. «Констатуючи факт генетичного детермінізму, ми вимушені зважати на те, що всі властивості, особливо психічні, потребують зовнішніх стимуляторів для свого повного прояву і, як правило, пригнічуються

або викривляються соціальним середовищем. Під словами «совість», «альтруїзм» ми розумітимемо всю ту сукупність емоцій, яка спонукає людину здійснювати вчинки, особисто їй безпосередньо не вигідні і навіть небезпечні, але такі, що приносять користь іншим людям. В принципі альтруїзм біологічно виправдовує себе переважно при взаємності, ...тому відбір на альтруїзм повинен супроводжуватися найсильнішим відбором на почуття справедливості» [Эфроимсон].

Заповіді латинського нотаріату не містять понять *совість*, *альтруїзм*. Але усі вони суть прояви цих фундаментальних понять. Без них навряд чи було б можливим існування людини попри те, що в роді людському не діє принцип заборони внутривидового знищення. Беручи приклад із природи, людина стримує свою агресію, адже наявність у свідомості якщо не понятійних визначень чеснот, дія яких утворює встановлення справедливості, то хоча б самих слів, які містять в собі їх смисли. Хоча, звичайно, люди, рівень розуміння якими змісту совісті й альтруїзму визначений переважно на певних узагальненнях від безпосереднього емпірично-достовірного буття, бажали б мати приклад «чистої» альтруїстичної совісті від тієї категорії людей, яка є управлінською не за посадою, а за виконанням.

Така позиція відома з часу появи держави як політичного управлінського інституту. Проте далеко не завжди управлінці є адекватними морально-етичними й етико-правовими виконавцями. Про що й говорив Конфуцій, коли його запитав про управління державою один із його учнів: «Учитель відповів: «В державі має бути достатньо їжі, має бути достатньо зброї і народ повинен довіряти правителю». Цзи-гун запитав: «Чим найперше з цих трьох речей можна пожертвувати, якщо виникне крайня необхідність?» Вчитель відповів: «Можна відмовитись від зброї». Цзи-гун запитав: «Чим перш за все можна пожертвувати з тих двох речей, що залишились, якщо виникне крайня необхідність?» Вчитель відповів: «Можна відмовитись від їжі. З давніх давен ще ніхто не зміг уникнути смерті. Але без довіри народу держава не зможе вистояти»» [Древнеиндийская философия 1972: 160].

Соціологічні опитування, які постійно супроводжують історію нашої досить короткої державності, показують, що довіра народу до державних чиновників найвищого рангу досить низька. Це не означає, що вони усі – негідники й корупціонери, оскільки сам народ у своїй значній масі не демонструє високої політико-правової культури, заснованої на глибокому розумінні необхідності мати власну державу й бути її свідомими будівничими. Проте на такі оцінки громадської думки, яка, попри свою буденність, усе ж таки править світом, мотивуючи свій вибір за тим рівнем розуміння, який визначають потреби в «достатній їжі», потрібно реагувати. Нотаріальна спільнота, ми в цьому переконані, при визначенні рівня довіри до неї не з боку загальної соціологічної вибірки, як це робиться при визначенні довіри до політиків, а з позиції тих, хто мав справу з нею, ще краще, з боку тих, хто має справу з нею з певною періодичністю, здатна показати довіру до неї, яку й потрібно використовувати як приклад того, що принципи правової культури, на засадах яких вона діє, повинні стати загальносуспільними. Якщо держава в особі законодавчого органу не надасть їй такого статусу, провина буде на ній.

Між тим соціологічні опитування щодо ставлення громадської думки до системи нотаріату не проводяться. Державні інституції надмірно запартизовані, хоча це й суперечить діючим законам щодо виконавчої, окрім міністрів, гілки влади. Звідси й проблема недовіри не стільки до безпосередніх виконавців, скільки до держави загалом. Є. Маланюк ще в середині ХХ-го століття відзначав: «У нас малоросійство було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але – й передовсім – інтелігентською, отже поражало верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації. І в цім с у т ь проблеми. ...Скажемо коротко і забігаючи наперед: проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою – проблемою державності. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тримання й стабілізації державності, та проблема стоятиме першоплянним завданням, а

для самої державності – грізним мemento» [Маланюк 1995: 222]. Чи не пророчі слова? Але чи багато наших державників знають творчість не лише даного автора, але й творчість людей, репресованих в радянський період, як і тих, що є сучасниками доби новітньої державної незалежності?

Обґрунтовуючи провідний в політико-правовому й морально-етичному значенні статус нотаріусів, розглядаючи їх в якості соціальної верстви, просвітленої у своїй свідомості змістом, який виходить за межі буденного рівня, досягаючи навіть метаграницного, наведемо також іншу відповідь Конфуція на запитання Цзи-гуна: «Чи відчуває шляхетний муж огиду до будь-кого? Вчитель відповів: «Відчуває. Йому огидні ті, хто погано говорить про людей. Він відчуває відразу до тих, хто, будучи внизу, чинить наклепи на тих, хто стоїть вище. Йому огидні ті, хто, володіючи сміливістю, не дотримується ритуалу. Він відчуває відразу до тих, хто, будучи рішучим, діє бездумно»» [Древнеиндийская философия 1972: 173].

Не слід тлумачити наше посилання на дану позицію видатного світового мудреця як бажання в наш час домінування політкоректності, далеко не завжди виправданої належним рівнем правосвідомості з боку тих, хто її нав'язує в якості головної домінанти, когось принизити, а себе піднести. Йдеться про необхідну для науковців чесність в оцінюванні стану громадської думки, яка в багатьох своїх проявах не є проявом високого рівня розуміння нею справедливості як основи права. Говорити про людей погано, з нашої точки зору, це говорити необ'єктивно, отже, нечесно, неправдиво. Як нечесно й неправдиво запитувати у тих, чий рівень знань про той чи інший вид діяльності не є професійним, про відповідність професіоналів вимогам своєї професії. Особливо ж щодо такої професії, як державне управління, основою якого є високий рівень правосвідомості в єдності правових знань і навичок їх практичного втілення.

На закінчення підрозділу, як вище зазначалося, порівняємо зміст наведених нами визначень із тими, які містяться в енциклопедичних виданнях, функція яких значною мірою інтегральна, підсумкова, якоюсь мірою заключна.

Відразу ж певне розчарування в цитованих нами енциклопедичних виданнях [Братасюк 2018; Бруно 1970; Брюкнер 2013].

Н. Хамітов і С. Крилова в книзі «Філософський словник. Людина і світ», дають визначення справедливості, вважаючи, що вона «реалізується в діях, обумовлених розумінням належного. Фундаментальною особливістю справедливості є об'єктивна оцінка вчинків і прийняття відповідальності за них» [Хамітов, Крилова 2023: 191]. Ми не ставимо перед собою завдання аналізу визначень іншими авторами понять, віднесених до заповідей латинського нотаріату. В даному разі лише зауважимо, що навряд чи розуміння належного властиве кожній людині, адже кожна людина схильна вважати свої дії належними й, безумовно, об'єктивними. А тому навряд чи візьме на себе відповідальність, нав'язану їй зі сторони загального її визначення кимось іншим. Людям, особливо тим, які сформувались під впливом ідеології тоталітарно-авторитарного суспільства, властиве відчуття не справедливості, а несправедливості по відношенню до них. Звідси й відоме питання: «Хто винен?» З точки зору влади – людина; з точки зору людини – влада, хтось інший, але не вона. Тому миру і злагоди в суспільстві немає.

Видання «Філософія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник» містить характеристику змісту понять гідність і правда. К. Якуніна вважає гідність є вродженим «нематеріальним благом», визначеним в якості «поняття моральної свідомості, що характеризує моральну рівність людей» [Якуніна 2020: 78] і є безумовною цінністю, зафіксованою в «Загальній декларації прав людини». В. Петрушенко стверджує, що правда «одне з понять, що характеризує певні прояви істини: якщо істина часто розглядається як досконале та ретельно вибудоване знання, що в наш час формується переважно у сфері науки, то П. передбачає єдність істини із життєвою індивідуальною позицією людини; інколи П. подають як істину-справедливість, тобто чиюсь життєву істину» [Петрушенко 2020: 292].

Філософія, будучи формою духовно-практичного способу осягнення Буття, являє собою безкінечний простір свободи мислення конкретної людини.

Звідси постійний індивідуально-екзистенціальний пошук нею «кінцевих» рішень, які забезпечують їй органічну єдність із ним. В той же час, відразу після свого виникнення набувши статусу «матері наук», вона, в особі філософів, взяла на себе функцію утвердження омріяних і бажаних усіма людьми своєрідних «остаточних» і «кінцевих» рецептів досягнення такої ж єдності й цілісності поміж собою. Звідси й потреба у більш чіткому визначенні тих понять, наявність яких дасть змогу мати шанс на такі не лише індивідуальні досягнення, але й загально-суспільні. Ми думаємо, що наведені нами визначення основних морально-етичних чеснот, які органічно вплетені в систему правового регулювання відносин між людьми, можуть виконати таку функцію єднання.

Висновки до третього розділу

1. Моральні чесноти – це вимога загального блага заради блага персонального, що добре проявляється в діяльності нотаріуса. Але для цього потрібно мислити й діяти не тільки на основі індивідуальних особливостей характеру та сили волі людини, а й на основі усвідомлення того, що вона є не тільки соціальною істотою, а й духовно-душевною особистістю. При цьому заклик до вдосконалення не означає, що таке вдосконалення повинне виконуватися прискореними темпами, оскільки від цього страждає гідність людини, яка у правових демократичних суспільствах оголошується найвищою соціальною цінністю.

2. Діяльність нотаріусів жорстко визначена вимогами професійної етики, яка частково ігнорує етичну й моральну складові в особистісному прояві. Усвідомлюючи, що загальне в моралі і етиці діє в індивідуальному як захисний закон, який потрібно відкрити для надання йому соціокультурного спрямування, слід розуміти, що будь-який загальний моральний імператив стає можливим через моральні почуття й вчинки особистості. Без цього професійна етика стає лише набором формальних табу.

3. Ціннісні установки за своєю суттю є внутрішніми спонуканнями з одного боку, сформованими суспільством, а з іншого – власними зусиллями особистості. Вони є продуктивними не лише за своїм змістом, а й тоді, коли людина усвідомлено робить свій вибір шляхом, який вказує їй внутрішнє прагнення, а не зовнішні вимоги. Кодекси честі, згідно яких мають діяти різні суспільні об'єднання, що не гарантують того, що люди, які їх утворюють, діють саме так. Для цього потрібно пройти власний шлях до тих настанов.

4. Професія нотаріуса здобувається тривалим засвоєнням знань про справедливість як основу правосвідомості, а потім – діяльністю на цій основі. Співвідношення нормативного етико-правового змісту справедливості в його державно-примусовому виконанні і реалій життя не є ефективним з різних причин. Головна з них в тому, що виключно нормативне зобов'язання порушує

свободу вибору людини. Особливо тієї, яка свідомо обрала для себе професію, в основі якої якраз і є право на свободу волі в її розумному спрямуванні.

5. Якщо людина цілком свідомо обрала й набула професію нотаріуса за внутрішнім морально-етичним покликом, то маємо й відповідну культуру поведінки, спосіб мислення, відношення до клієнтів, колег, держави. Це не означає, що професійна етики, з її нормативно-зобов'язуючими положеннями непотрібна. Але автори цих положень мають виходити з того, що пропоновані ними принципи повинні бути відповідними реальним моральним принципам, що складаються в нотаріальній спільноті і відповідають її правосвідомості.

6. Спільнота приватних нотаріусів, будучи приналежною до громадянського суспільства, має неабиякий потенціал для того, щоб сприяти утвердженню в суспільстві принципів правової держави.

7. Вимоги до нотаріусів повинні сприяти підвищенню рівня їх суб'єктності. Цьому сприятиме надання їм більших прав у з'ясуванні мотивів звернення до них, особливо в тих випадках, коли цього вимагає справа, з якою до них звертаються. В такому разі ведеться суб'єктно-просвітницька робота по актуалізації правосвідомості обох сторін в діалозі «нотаріус – клієнт».

8. Нотаріуси як професійні суб'єкти правосвідомості здатні вплинути на формування й утвердження суспільства громадянсько-правового типу не лише своїми знаннями, але й наданням їм відповідного офіційного суб'єктного статусу в якості важливого інституту громадянського суспільства. Такий статус мають політичні партії, але їх вплив на правову культуру суспільства не можна вважати таким, що його задовольняє. Адже далеко не завжди вони є консолідуючим фактором. Натомість очевидний позитивний громадянсько-правовий вплив нотаріальної спільноти на клієнтів дозволяє вбачати в ній провідну суб'єктну соціокультурну структуру.

РОЗДІЛ 4

НОТАРІАЛЬНА СПІЛЬНОТА У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Зміст попередніх розділів значною мірою присвячувався світоглядним властивостям нотаріуса як головного суб'єкта системи нотаріату, що є необхідною умовою утвердження в суспільстві правозаконності. Нами були осмислені різні виміри буття людини, які безпосередньо залежать від того, який тип світогляду домінує в людини загалом, нотаріуса зокрема.

Виконуючи функцію утвердження правових відносин між людьми, це потрібно враховувати, оскільки ще зовсім молода українська держава потребує саме таких відносин, адже домінування зовні заданих моральних кодексів у попередній період суспільного будівництва не виправдало себе. Як не завжди виправдовують свої претензії на провідну роль у соціокультурному просторі й політичні партії, які у своїх програмних цілях значно більшу увагу приділяють необхідності «завоювати» владу засобами невиправданих популістських обіцянок, а не засобами кропітких просвітницьких зусиль сформуванню у народу розуміння його власної суб'єктності. Тому владні політичні партії змінюються, а соціальна верства правників, в нашому дослідженні – нотаріусів, залишається. Це якраз і свідчить про те, що провідна роль у процесі формування правової справедливості має належати тій соціальній верстві, яка розуміється на правових управлінських інструментах, що апелюють не до права сили, а до сили права. В даному розділі ми спробуємо показати об'єктивну необхідність надання соціальній верстві нотаріусів такої провідної ролі у самій соціокультурній дійсності, а не лише в дійсності філософських теорій.

4.1. Нотаріат як правовий феномен суспільства і відображення його культури

У першому розділі ми вже надали визначення нотаріату, подане в Законі «Нотаріат в Україні». Але для зручності подальшого аналізу не буде зайвим навести його і в цьому розділі. Отже: «Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси)» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30: Ст.1].

Дане визначення показує, що нотаріат є не лише інституцією, а й передбачає певну *професійну спільноту*, діяльність якої і комунікація в якій обумовлені культурою того чи іншого суспільства. Як, власне, і правові норми цього суспільства. Надалі ми розглянемо це докладніше, а зараз звернемося до проблеми певної нечіткості й некоректності формулювання змісту, викладеного в першому пункті цитованого визначення. *Перше.* Нотаріат – це, справді, з одного боку, система органів, але, з іншого – це посадові особи. Система має завжди залишатися, але посадові особи неодмінно змінюються з найрізноманітніших причин, включно до виходу на пенсію чи в разі смерті. *Друге.* Система органів – це щось інституційне, управлінсько-регулятивне, владне. Посадові особи – це живі люди, які створюють систему та забезпечують її функціонування. Тому формулювання «на які покладено обов'язок ...», викликає сумнів у тому, чи можна зобов'язувати когось, хто не є носієм обов'язку як певного стану свідомості. Очевидно, що в законі усе має значення, починаючи від розділових знаків і закінчуючи граматичною точністю. Адже йдеться про людей, оскільки саме вони, а не «система органів», «посвідчують

права». В будь-якому тексті є свої правила, які виконують функцію права як мірила справедливості. Право й правило мають спільний корінь, тому що відображають душевне й духовне життя людини, взаємовідносини між людьми, народами, державами. То ж цілком очевидно, що правильне формулювання мало бути таким: «Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок...». Йдеться про те, що зобов'язання стосуються посадових осіб, а не на «системи органів».

Може здатися, що це не має принципового значення. З цим ми не можемо погодитись. На користь цього свідчить судова практика, коли нечіткість граматичного формулювання законів дає підстави виправдовувати очевидні злочини, здійснювані не «системою органів», а саме «посадовими особами», які в них працюють. Як і практика прийняття законів Верховною Радою, коли вони, а за десятиріччя це, на жаль, вже стало звичаєм, приймаються за скороченою процедурою, тому містять певні помилки, які потім виправляються технічним персоналом, який не має таких законодавчих повноважень. Нарешті, закон – це прояв незмінності й повторюваності, а прийняття законів з формулюванням «Закон України «Про внесення змін до вже діючого Закону»», що складно заперечити, не формує у громадян повагу до нього. Так, у нині діючий Закон «Нотаріат в Україні» за майже тридцять років від його прийняття законодавці різних скликань внесли понад сотню змін і поправок. Звичайно, що час плине і закон має реагувати на зміни. Але ж не з такою частотою. Нотаріуси як посадові особи це постійно відчують при проведенні нотаріальних дій. У них є особиста відповідальність, якої немає у тих осіб, які приймають закони в законодавчому органі держави.

Українська дослідниця М. Препотенська, слушно зауважуючи, що «сучасна філософія характеризує наш час як антропологічну кризу», стверджує: «У нашому суспільстві існує додаткова низка кризових проблем, притаманних саме нам: низька культура мовлення, розповсюдження нецензурної лексики, поширення карного аргю у комунікації різного рівня, чисельні маніпуляції свідомості у медіа-просторі, у політиці, бізнесі, у сектантстві різних гатунків,

низькопробні тексти у маскультурі» [Препотенська 2002: 53]. Ось чому важливо, аби законодавчі акти були якісного гатунку, який здатне забезпечити, як виражається авторка, висока культура «мисле-мовлення».

У другому розділі ми також звернули увагу на те, що в Законі йдеться про факти, які нотаріуси мають посвідчувати як такі, що мають юридичне значення, та інші факти, які можуть мати юридичну вірогідність. Ми навели їхнє понятійне визначення, взявши тим самим на себе відповідальність за такі визначення. Проте це не означає, що з ними можуть погодитись інші нотаріуси, пославшись при цьому на відсутність законодавчого визначення. Можна, звичайно, припустити, що це прояв довіри до їх професійної кваліфікації з боку законодавчого органу, яка, проте, не підкріплена належним статусом у суспільстві, а тому не є надбанням громадської думки як панівної в ньому.

Наявність чітких визначень основних понять в законодавстві, які характеризують діяльність будь-якого органу, а це завжди колектив людей, а не сам по собі орган в якості будівлі та офісу в ній, необхідна для того, щоб формувати у виконавців максимальну, настільки це можливо, об'єктивність при виконанні ними своїх професійних обов'язків. Адже об'єктивне єднає, а суб'єктивне роз'єднує. Окрім того, чіткі понятійні визначення формують не лише індивідуальну, але й спільну колективну суб'єктність і відповідальність. Правила, які визначають дотримання нотаріусами норм професійної етики, забороняють втручатись у професійну кваліфікацію клієнтів. Ми, погоджуючись із цим, висловили свої міркування щодо цього положення. Але вони не можуть заборонити клієнтам втручатись у роз'яснення нотаріусами законності своїх думок. Тому, маючи право звернутись до інших нотаріусів, можуть знайти підтримку в них, що не може сприяти створенню суспільної атмосфери довіри до системи нотаріату загалом.

Зважаючи на наведені роздуми, вкрай бажано в законах, які визначають діяльність людей в системі правових органів, надавати чіткі визначення основних понять, а не зводити зміст законів до дрібної регламентації якихось супровідних аспектів діяльності. Можна узяти за певний взірець Закон України

«Про вищу освіту», де вже в перших статтях наведені світоглядні філософсько-методологічні визначення вихідних понять.

Стаття 1 Закону «Нотаріат в Україні» також починається словами «Поняття нотаріату. Органи і особи, які вчиняють нотаріальні дії» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, 1993. № 39. Ст.383]. Але навряд чи наведене далі визначення є таким, що відповідає вимогам логіки, на законах якої розвивається філософія з її глибоким проникненням в субстанціональні підвалини об'єкта. Так, в ньому перераховані головні функціональні обов'язки, але *не зазначено основу*, завдяки наявності якої у посадових осіб з'являється можливість їх виконувати. Вона розмита по усьому тексту Закону, а мала б бути цілком очевидною вже у вихідному визначенні.

Такою очевидною спільною, єдиною й необхідною основою для понятійного способу визначення нотаріату є *не сам орган чи система органів*, а органічно-цілісна й ціннісно спрямована соціокультурна єдність посадових осіб, підпорядкованих у своїй професійній взаємодії єдиній цілі – бути суб'єктом саморозвитку і водночас суб'єктом безпосереднього впливу на суспільство в цілому. Таке визначення відповідає не лише природній сутності людини, оскільки в природі усе з усім взаємодіє об'єктивно. Що стосується людини як природно-соціальної істоти, то її діяльність набуває соціально-духовного спрямування в тому випадку, коли людей єднає спільна мета і спільне розуміння свого покликання, усвідомлене його відкриттям в собі самій, а не якимось законом, який її зобов'язує зовнішнім примусовим чином.

Ми у попередніх розділах висловлювали думку про те, що таким зобов'язуючим внутрішнім покликом, водночас й викликом, для людини є наявність в ній почуття справедливості. Суть її в тому, що, відчуваючи себе живою істотою, наділеною свідомістю, яка дозволяє їй бути в стані постійного оцінювання того, що проминуло, але залишилося у пам'яті, із тим, що вона, не відчуваючи задоволення від спогадів про нього, бажала б позбутися його в тому, що неодмінно має бути, має прийти в майбутньому і принести

задоволення. Справедливість – це право людини на задоволення своїм життям, яке завжди пов'язане із певними видами діяльності, які відповідають її внутрішньому об'єктивному поклику/виклику, але не завжди суспільство створює можливості для адекватного відгуку.

Зважаючи на попередні міркування, можна надати таке визначення нотаріату. *Нотаріат – це суспільна організація (спільнота) людей, об'єднаних розумінням розвитку властивого їм внутрішнього почуття справедливості, необхідного як для власного саморозвитку, так і для суспільства в цілому, що стає основою для правового регулювання відносин між людьми.* Зрозуміло, що така спільнота є відображенням культури суспільства і водночас вона творить цю культуру, передусім в її правових вимірах.

Відомо, що найбільше несприйняття людиною свого життєвого шляху зумовлене тим, що людина зайнята в ньому не своєю справою, не тим, до чого в неї є покликання. Але це не лише екзистенціальний розпач самої людини, але й суспільства, якщо люди, що управляють ним, також зайняті не своєю справою. Ми виходимо з того, що серед всіх представників юридичної професії почуття справедливості найбільшою мірою властиве нотаріусам. Поки що це суто інтуїтивне відчуття, яке потребує належного соціологічного дослідження, якого ми чекаємо від держави. Адже її функція полягає не лише у вимогах до її власних структур, але значно більшою мірою в тому, щоб люди, які забезпечують діяльність «системи органів», мали можливість органічно поєднувати свої таланти із тими функціями, які покладені на них не тільки і не стільки примусово-зобов'язуючою владою держави, скільки владою виконавців, для яких вони суть прояв їх влади над власною волею, просвітленою світлом знань, світлом любові до них як таких, що мають загально-суспільне значення. Н. Хамітов, можливо з дещо інших міркувань, але висловив імператив, з яким важко не погодитись. «Вбивство любові є самогубство влади. Влада без любові прагне поріднитись із жахом і загинути. Жах може лише тимчасово й частково підсилити її. Об'єднання влади з жахом – перший крок до безодні повної самотності. Любов є вища свобода. Тому вірне й

інше висловлювання – самогубство влади є результат вбивства свободи. Проте тут потрібна обмовка. Існує свобода-любов і свобода-свавілля» [Хамітов 2004: 212-213]. Ми в контексті нашої мети ведемо мову про любов до знання в його науково-об'єктивному й водночас гуманістичному сенсі.

Можна виокремити визначення поняття нотаріату, яке наводять вчені з позицій властивих йому різнобічних характеристик. Вони стверджують: «Щоб зрозуміти сутність поняття, яке досліджується, потрібно виділити його тотожність і відмінність порівняно з іншими інститутами. Провести розмежування тут можна, взявши за основу найбільш суттєві характеристики нотаріату, які притаманні тільки йому. Більш поглиблене вивчення показує, що поняття нотаріату має багато значень, серед яких можна виділити принаймні чотири: нотаріат як система органів і посадових осіб; нотаріат як галузь (підгалузь) права; нотаріат як галузь законодавства; нотаріат як наукова та навчальна дисципліна. Виходячи з поданих положень, найбільш повним і науково обґрунтованим є, на нашу думку, таке визначення. Нотаріат в Україні – це правовий інститут, покликаний забезпечувати поза-судову охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, територіальних громад, а також держави шляхом вчинення в межах безспірних правовідносин нотаріальних дій уповноваженими на те органами та посадовими особами» [Сміян, Нікітін, Хоменко, 2008: 12].

Ми згодні з тим, що таке визначення охоплює основні напрямки впливу нотаріату на суспільне життя. Проте в ньому не розкрито внутрішню духовно-екзистенціальну сутність тих людей, які забезпечують всі перераховані характеристики «органу» та його «посадових осіб». Визначення носить явно виражений підхід до людини з боку держави, яка уповноважує на певні види діяльності. Наш підхід в тому, що людину на такий вид діяльності уповноважує властиве їй почуття справедливості як основа права. Звичайно, що держава – це люди, а не щось таке, що функціонує поза ними. Але чи завжди вони свідомі тієї високої відповідальності за свої дії? Тут є певні сумніви, адже усі основні гілки державної влади заповнюються людьми, значна частина яких

влаштовується до їх інститутів *на роботу* й без політико-правової чи навіть без гуманітарної освіти. Звідси – досить часто мотивація суто владна, кар’єрна, корислива, а не така, яка вимагає наявності щирого бажання утверджувати справедливість в суспільстві. Адже влада – це передусім здатність утверджувати мир і злагоду між людьми, а не карати їх почуттям страху.

На підтвердження правомірності напрямку наших міркувань щодо суспільної значимості нотаріату не стільки як певного суспільного органу, певної її структури, скільки як колективу однодумців за ціннісними ознаками світоглядної свідомості, звернемося до деяких принципових визначень розуміючої соціології М. Вебера. Він відзначав, що сумісне проживання людей в певному спільному просторі не створює суспільство в якості цілораціонального об’єднання, через що далеко «не усі типи взаємовідносин між людьми носять соціальний характер; соціальною є тільки та дія, яка за своїм смыслом орієнтована на поведінку других. ...Соціальна дія не ідентична ні: а) *одноманітному* поводженню багатьох людей, ні б) тому, на яке *впливає* поведінка інших» [Вебер 1990]. Звідси – логічний висновок про те, що людина має бути суб’єктом власного вибору спрямованості мотивів свого поводження. Особливо ж у тому випадку, коли вона попадає у вже діючу структуру.

Людина, надто ж та, в якій максимально розвинене почуття справедливості, в переважній більшості випадків обирає ту професію, яка є для неї продовженням її самої в спорідненому соціальному середовищі та спорідненому виді діяльності. Якщо є таке соціально-духовне об’єднання, утворюється продуктивна сила колективного суб’єкта, оскільки він являє собою усупільнену одиничність. Якщо ж такої єдності схильностей немає, то жодні настанови з боку вищих державних установ до підлеглих їм структурних підрозділів не будуть мати очікуваного результату, оскільки не примножать зусилля, отже, не можуть бути ефективними. Якщо ж результати будуть, то їх ціна для виконавців очевидна: втрата ними не лише самоповаги, «честі й гідності», але також «життя і здоров’я».

Корисною для цілей нашого дослідження є також наведена М. Вебером класифікація видів соціальної дії, які можуть суттєво відрізнитись за мотиваційними спонуканнями й очікуваннями. До них належать *цілераціональні, ціннісно-раціональні, афективні й традиційні*. У першому випадку є розрахунок на те, що об'єкти взаємодії діють раціонально, якщо це людина, то передбачається, що вона діє засобом розумної волі, отже, цілком прогнозованої у своїх наслідках. У другому «дія завжди підлягає «заповідям» або «вимогам», у послууху яким бачить свій обов'язок конкретна особа. Лише тією мірою, якою людська дія орієнтована на них – що *зустрічається достатньо рідко і в дуже різній, більшою частиною зовсім незначній мірі* – можна говорити про ціннісно-раціональну дію (*курсив наш* – Н.М.)» [Вебер 1990]. Таким чином й наше дещо критичне ставлення до «заповідей» і «вимог», адже це зрозуміло в тому числі й тим, хто їх пропонує. Але такою є сила інерції, таким є прояв ідолу площі навіть у мотиваційній свідомості освічених людей.

Афективна дія заснована на емоціях. Вони можуть надати соціальній дії негативне асоціальне спрямування. Але часто емоційно проявляється бажання захистити ціннісний напрям діяльності, який досить часто досягає певного ефекту, хоча й короткочасного. Традиційна соціальна дія переважно не піддається осмисленню, оскільки в переважній більшості не відповідає не те що сучасному стану суспільства, але й реальним вчинкам окремих людей. Проте «більша частина звичної повсякденної поведінки людей близька даному типу, який займає певне місце в систематизації поведінки не лише в якості пограничного випадку, але й тому, що вірність звичці може бути тут усвідомлена різним способом і по-різному» [Вебер 1990].

Наголошуючи на тому, що нотаріат – це соціально-духовний колектив цілераціонально й водночас ціннісно-раціонально з'єднаних спільною професією людей – нотаріусів, є потреба підсилити свої аргументи ще одним посиленням на авторитет М. Вебера. Він стверджує, що істинною формою соціальних відносин можна «називати поведінку декількох людей,

співвіднесу за своїм смислом один з одним і орієнтовану на це. Отже, соціальні відносини повністю і виключно полягають у можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний (осмислений) визначенню характер» [Вебер 1990: 630]. Звідси наші зусилля по необхідності визначення тих понять, які визначають діяльність нотаріусів у тому вигляді, як вони самі визначили їх цінність для себе самих на основі отриманого ними індивідуального досвіду, узгодженого з історичним досвідом суспільного буття, викладеного в системі освіти різними навчальними дисциплінами.

Почавши статтю з аналізу визначення Законом «Нотаріат в Україні» феномена нотаріату, ми звернули увагу на некоректність покладання обов'язку на «систему органів», адже це не є проявом соціальної дії. Діючі суб'єкти – це люди. Навіть якщо ставляться якісь завдання перед колективом людей, то їх виконання здійснюється окремими особами як суб'єктами, що сприймають такі зобов'язання. Отже, виправданість нашої нібито зачіпки, яка не є такою для мислячої категорії людей в тому випадку, коли до неї звертаються як до натовпу.

Згідно Закону «Нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383: Ст.3].

Спробуємо надати визначення з позицій права як органічної частини філософії, а не права, ізольованого від своєї духовної матері. Хоча воно, фактично, вже наведене в понятті нотаріату. Законодавче визначення зводиться до перерахування необхідних функцій, які нотаріус зобов'язаний виконувати. Можливо, що в суто юридичному документі так і потрібно визначати. Але й у ньому відчувається неповнота, оскільки потім у спеціальному розділі

деталізуються не лише функції, але й виставляються вимоги до нього вже не як до «фізичної особи», а як до особистості, здатної їх виконувати на належному якісному рівні. То чому б вже з самого початку не навести визначення фізичної особи в статусі особистості, суттєвою дієвою й діяльною ознакою якої є відповідні *здібності*, які вона *здатна* реалізувати як умову професійної роботи ?

Ми і в попередніх розділах виділяли терміни *здібність* і *здатність*. *Здібність* – це *потенційний* потяг людини до об'єктів її внутрішньої душевної й духовної зацікавленості; це своєрідне притягнення цілісного людського організму як мікрокосму до тих об'єктів макрокосму, які наочно для батьків, педагогів, вихователів, суспільства загалом демонструють його об'єктивний *поклик*, його поки що не розкрити сутність, його *призначення*. Завдання не стільки й не тільки самої людини, скільки перерахованих суб'єктів не просто помітити ще не усвідомлений нею *потенційний поклик*, а здійснити адекватний *відгук*, суть якого в тому, щоб створити умови для *актуалізації поклику* у *здатність* його реалізувати. Призначити на будь-яку посаду можна, але чи завжди це адекватна відповідь на *об'єктивне призначення* людини в її прагненні до самореалізації ?

Визначення поняття, таким чином, має своїм змістом відкривати ті внутрішні душевні інтенції, які сформовані в об'єкті як такі, що покликані забезпечити його існування. Для природних об'єктів це їх невід'ємні фізичні, хімічні, біологічні властивості. Залізо не можна перетворити в золото, хоча це хімічні елементи, віднесені до металів. Якщо йдеться про людину, то мається на увазі виявлення в ній тих властивих їй *здібностей*, які вона сама, або з допомогою інших людей, *здатна* розкрити в собі й реалізувати як умову задоволення життям, а не просто життя в його біологічному прояві.

Отже, філософсько-гуманістичне визначення поняття людини в статусі нотаріуса, яке нами пропонується, наступне. *Нотаріус* – людина з властивою їй *атрибутивно невід'ємною ознакою*, *суттю* якої є *почуття справедливості* в усьому тому, що стосується як неї самої, так і інших людей. Найвища міра і

прояв такого почуття – відчувати себе щасливою у процесі реалізації здібностей, які вона відкрила в собі і здатна їх розвивати, оскільки вони забезпечують їй задоволення від життя. Саме це почуття й формує правосвідомість, на основі якого розвивається нормативне право як засіб посвідчувати те, що є справедливим, як і підстави для сумніву, чи діючі правові норми продовжують бути справедливими при зміні обставин. У таких граничних екзистенціальних умовах постійно перебуває нотаріус у своєму професійному бутті. Це дозволяє йому бути активним суб'єктом у своїх роздумах щодо необхідності вдосконалення законодавства не лише з боку законодавчого органу держави, але і з боку громадян, які отримують такі можливості, об'єднуючись у громадські організації зі статусом юридичних осіб громадянського суспільства.

Між тим Закон не враховує подібного рівня свідомості нотаріальної спільноти. Це чітко видно зі змісту Ст.16, зміст якої жорстко прив'язується виключно до суто професійних, а не громадянських прав нотаріусів. «Метою професійного самоврядування нотаріусів є об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для виконання покладених на них цим Законом обов'язків і забезпечення їхніх прав, представництво професійних інтересів нотаріусів у державних органах, органах місцевого самоврядування, у відносинах з іншими юридичними особами, захист професійних інтересів та соціальних прав нотаріусів, сприяння підвищенню професійного рівня нотаріусів та надання їм методичної допомоги, захисту інтересів фізичних і юридичних осіб при заподіянні їм шкоди внаслідок незаконних дій або недбалості нотаріуса» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383].

Нескладно побачити, що головна мета полягає не в тому, щоб підняти статус нотаріусів як спільноти громадянського суспільства, чітко закріпивши за нею саме такий статус, а в тому, щоб вона зосереджувала свої зусилля на «виконанні покладених на них цим Законом обов'язків». Одне лише консультативне представництво в органах самоврядування, включно з

державними, не дозволяє наявним у них знанням і відчуттям реальних настроїв суспільства (див. вище авторитетна думка Р. Циппеліуса щодо необхідності їх врахування) в законодавчому полі реалізуватись повною мірою. Чомусь таке право традиційно залишається за партійними структурами, чия відданість справедливості досить сумнівна. Особливо в суспільстві, в якому держава опинилась під значним впливом олігархату.

Ця ж стаття надає статус юридичної особи Нотаріальній палаті, яка є формою прояву представницької, а не безпосередньої демократії, як це властиво громадським організаціям громадянського суспільства. «Нотаріальна палата України є організацією, яка здійснює професійне самоврядування у сфері нотаріату» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30: Ст.16]. Ми ж переконані, що професійний потенціал спільноти нотаріусів гідний мати самоврядний статус не лише у своїй професійній сфері, але й у сфері суспільства загалом. Адже професія нотаріуса не обмежується жорстко регламентованою в Законі виконавчою його роботою як всього лише секретаря. Нотаріус – це світоглядна професія, сформована на основі філософсько-правової свідомості, рівень розуміння якої не можна зводити до функцій посвідчення законів наявними печатками на паперах. Печатки справедливості – не на папері, а в сутності людини, яка прирекла себе на таке її розуміння, яке відповідає на постійні очікування будь-якого суспільства на її правове утвердження державою, яка в особі тих, хто належить до її інститутів, зобов'язана це здійснювати. Якщо не здійснює, то це є прямим свідченням того, що свідомість цих осіб не є правовою, отже, справедливою.

Звичайно, це не означає, що нотаріальну спільноту потрібно перевести на державну службу. Адже влада в її державному виконанні розбещує. Причому, значно більшою мірою представників судової та виконавчої гілки, а не лише, як це сприймається буденною свідомістю, так званим вищим управлінським складом. Вище існуючих законів держави, яка приймає їх на основі їх відповідності очікуваної всім її населенням, всіма її громадянами справедливості, не може бути ніхто. Так записано в текстах Конституції, але не

такою є печатка в душі людини, яка має чин державного службовця, проте слугує своєму егоїстичному інтересу, оскільки паразитує на масовому правовому невігластві. Не так і в свідомості пересічного громадянина, який сприймає право як справедливість мірою свого власного розуміння, а не мірою, яка відповідає історичній логіці побудови демократично-правового суспільства, в якому приємно жити, як заповідав Епікур, розумно, морально і справедливо.

Цілком очевидно, що наведена душевна характеристика нотаріуса, як і будь-якої іншої людини, має статус ідеального типу. Як, власне кажучи, всі наукові поняття. Проте людині властиво не просто мріяти про ідеальне, але й мати приклад поведінки, який би максимально відповідав таким очікуванням. Тому ми й намагаємось довести, що нотаріальна спільнота має досить високу міру єдності професійних знань, до яких входять і знання соціокультурного змісту і спрямування, із адекватним їх проявом в суспільному вимірі. В такому разі вона здатна займати провідну роль в суспільстві не лише як суб'єкт правосвідомості в її практичному застосуванні, але і в морально-етичному та етико-правовому, громадянському. Відвідуючи нотаріальні заклади, людина ніби попадає в той вимір буття, в якому вона відчуває себе в себе вдома, в духовному просторі законів, які хоча й суворі, але все ж санкціоновані суспільством на даний момент в такому статусі, але вже не у мріях, а в реальності. Це завжди буває у тих ситуаціях, коли знімається різниця між суб'єктивними проявами різних людей, коли не стає підставою для відчуження між ними, яке може дійти до непередбачуваних наслідків.

Нотаріальна спільнота професійно приналежна до правової структури суспільства. Але правове – це не лише буква закону, яка має відповідати його внутрішньому смислу. Значно важливіше те, щоб закон передавав людині дух справедливості як його суть і наслідок її взаємодії із правовими органами. Ми вже посилалися на авторитетну соціально-філософську позицію М. Вебера щодо соціальних відносин. Він писав, що не можна стверджувати, нібито «індивіди, які співвідносять свою поведінку один з одним, вкладають у соціальні відносини *однаковий* зміст або що кожен із них внутрішньо сприймає

смысл установки своего контрагента, что, таким чином, в *цьому* смыслі тут існує взаємність» [Вебер 1990]. Для нас важливо утвердити той, як ми вважаємо, об'єктивний факт, що спільнота нотаріусів об'єднана не лише спільними професійними вимогами і спільним для всіх законодавством, яке вони зобов'язані посвідчувати. Значно більшою мірою вона об'єднана світоглядно й соціокультурно просвітленістю своєї свідомості духом справедливості. Це єднає її з очікуваннями суспільства, яке вона здатна об'єднати в тому разі, якщо їй будуть надані такі просвітницькі можливості. Адже очевидно, що партійно-політичний вплив на спільноту нотаріусів не стільки єднає, скільки роз'єднує.

М. Вебер відзначає, що єднують суспільство звичаї і вдача. Проте така єдність заважає творчому розвитку і суспільства, і самих людей. Тому проблема і для теоретиків, і для практиків у тому, яким чином можна надати інші смисли звичному, яке формується на вродженій вдачі. Перехід від них «до *умовності* та *права*, звичайно, точно не може бути встановлений. Традиції повсюдно стали джерелом значимості» [Вебер 1990]. Можна констатувати, що вони і в наш час мають потужну силу. Принаймні, формуючи національну ідентичність, засоби масової інформації набагато частіше популяризують те, як жили наші пращури, ніж те, як можна і потрібно, зберігаючи пам'ять про звичаї і традиції, популяризувати досягнення, здобуті різними цивілізованими народами завдяки правовій регуляції соціальних відносин. У ХХІ столітті такі інформаційно-технологічні можливості існують. Це дозволяє сподіватися на більш прискорене, але не революційне, просвітлення громадської думки змістом правових законів як найбільш потрібних і значимих для людини.

Для вирішення проблеми єдності змісту людських уявлень про право і справедливість, про право як міру і критерій справедливості потрібно, враховуючи сучасні інформаційно-пізнавальні технологічні можливості та виходячи із визнання уявлень про смисли поведінки, формувати у людини розуміння того, що її життєві успіхи завжди є результатом не протидії з боку інших людей, а хибна установка на те, що зміст уявлень має бути у всіх однаковий. До такого сприйняття смислів підштовхують тисячолітні чи

багатовікові традиції та звички. Не думаємо, що складно, інформуючи населення, яке має обов'язкову середню освіту, а досить значна частина в наш час і вищу, донести до його свідомості сприйняття того факту, що смисли справді мають загальну основу, яка, не досить суттєво відрізняючись генетично, формує індивідуальні соціальні особливості. Це, у свою чергу, надає право кожній людині на певну міру відхилення від заданого звичаями і традиціями способу життя, способу мислення. Тому право й визначено ще Арістотелем як мірило справедливості, яке дещо відрізняється у кожного індивіда. А про право на відхилення атома від заданої траєкторії вже вів мову Епікур. Тим паче, що кожна людина в суспільстві і є таким неподільним і цілісним атомом. Або ж монадою, якщо брати за основу термінологію Г. Лейбніця.

Філософським міркуванням, у тому числі про право, досить нелегко стати надбанням громадської думки. Оскільки є проблема її входження у світ людей, у зміст їх свідомості, її усвітнення. Цьому якраз і присвячена соціологія розуміння. Але розуміння не стільки самої філософії, скільки розуміння самою філософією й, відповідно, філософами, мислителями того рівня, який є доступним для широких мас населення. Легітимність для нього має не сам по собі закон чи вся сукупність законів, а те, як їх регулятивна дія впливає на рівень і якість їх повсякденного життя. Беручи це за основу, можна знайти методи дослідження стану громадської думки і способи її раціоналізації на такому ж легітимному для неї рівні. «Такі поняття, як «державна», «співтовариство», «феодалізм» і т. п., в соціологічному розумінні означають – якщо виразити це в загальній формі – категорії певних видів сумісної діяльності людей, і завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, а таке зведення завжди означає тільки одне – зведення до поведінки окремих людей, які беруть участь в цій діяльності» [Вебер 1990].

Ми апелюємо до філософії М. Вебера з тієї причини, що він розглядає соціальну поведінку людей у зв'язку з правом, розуміючи його не в якості певної догматики, а як спосіб утвердження певних очікувань від його норм,

віднесених до кожної особи. З нашої точки зору, таким усезагальним очікуванням від громадян правової держави, яку вони ж і утверджують, є очікування справедливості від правової регуляції соціальних відносин. Держава в такому разі – усього лише один із «видів сумісної діяльності». А що зверх того, вважає пересічний громадянин, для якого на буденному рівні поняття «громадянин» є також всього лише ідеальним типом, те від лукавого. Слідую висновок вченого: «Соціологія тією мірою, якою «право» попадає в орбіту її дослідження, займається не виявленням логічно вірного «об'єктивного» змісту «правових положень», а діями, в якості детермінантів і результатів якого можуть, звичайно, відігравати значну роль – наряду з іншими факторами – і уявлення людей про «смысл» і «значимість» певних правових положень» [Вебер1990].

Оскільки уявлення і смисли про суть взаємодії між людьми формуються раніше, ніж вони долучаються до їх науково обгрунтованого ціле-раціонального й ціннісно-раціонального мотивів соціальної поведінки, їхній зміст визначається від окремого до загального, а не навпаки. Тому раціональність, яку відображає соціологія, виходить із очікувань, що «суспільно орієнтовані дії» принесуть їм певну користь, на яку вони у своїх уявленнях сподіваються. Філософія, враховуючи цей смисл як такий, що визначає сутність буденної свідомості і буденного життя людини, може увійти у світ цих уявлень, якщо зверне свою пізнавальну увагу на наявність таких суспільних об'єднань, які діють не згідно буденних смислів, а згідно тих, які забезпечують цілісність суспільного організму. Ними є ті, для яких утвердження смислів загального, єдиного, спільного є необхідною умовою їх професійної діяльності, до якої їх підготувала не лише вища освіта, але й вроджене почуття соціальності. В нашому дослідженні це – спільнота нотаріусів, буття яких визначається граничним і в певних критичних ситуаціях взаємодії з людьми метаграничним рівнем.

Проблема усвідомлення філософії постала в період утвердження в суспільстві вільних ринкових відносин, які прийшли на зміну патерналізму

феодалного устрою. Разом із цим утверджувалася республіканська форма державності, за якої людина не була підлеглою якогось суверена, а сама є сувереном в статусі громадянина як суб'єкта державотворчості. В Україні нині така ситуація, яка потребує розуміння громадянами того, що держава будується не зверху, не партійними лідерами, хворими на вождізм, властивий феодалним суспільствам, а ними самими. Для цього потрібно поступово, бо швидко психологія підлеглих не змінюється, але настирливо вносити у світ смислів та уявлень буденної свідомості світло філософського знання, яке має такі можливості, оскільки досліджує загальне в його особливій індивідуальній дії. Найбільшою мірою, як ми думаємо, це властиво нотаріальній спільноті. Яким чином держава як загальне може використати її особливий потенціал у впливі на окремого громадянина, розглянемо в наступному підрозділі.

4.2. Нотаріус і нотаріальна спільнота в контексті державного управління

Суспільство – це певні взаємовідносини між людьми, засобами яких вони реалізують свої потреби та інтереси. Оскільки засоби, які обирають люди для свого задоволення, не завжди є такими, що сприймаються усіма, досить часто між суб'єктами в суспільстві виникають суперечки й конфлікти, які можуть закінчуватися вбивствами, а між різними народами – війнами. Тому виникає держава як політико-правовий інститут управління усією сукупністю відносин, які визначають сумісну життєдіяльність людей в суспільстві.

Вище ми наводили авторитетну думку Арістотеля про те, що людина, яка створила державу, зробила людству найбільше благо. Це не означає, нібито вона в будь-якій формі організації управлінської діяльності відповідає очікуванням людей. Із чого також не випливає, що вона має відмерти, як це пропагувалося радянською ідеологією. Держава має набути правового характеру, який би врегульовував відносини між людьми такими нормами, які б достатньою мірою задовольняли усіх громадян. Адже без держави неодмінно

буде діяти природний закон, згідно якому в боротьбі за виживання перемагають більш фізично й розумово спритні. Між тим головне завдання держави – зберегти життя і здоров'я громадян утвердженням стабільно зростаючого економічного, політичного, соціокультурного розвитку суспільства.

Ефективне й прискорене утвердження української держави якраз і потрібне для того, щоб її існування отримало історичну перспективу. Адже тисячолітнє перебування українського народу в складі інших держав породило у свідомості значної його частини скептичне ставлення до інституту держави загалом, як і згубну думку про те, що цей народ бездержавний від самого початку своєї появи, якщо так можна визначити, *генетично*, а не з причин завойовницьких. Саме на цю його частину впливають сучасні засоби дезінформації недружніх до нас держав. Для протидії таким настроям потрібно використовувати державотворчий досвід інших народів і вкрай важливі поради видатних мислителів відносно утвердження в суспільстві державницького умонастрою, наявність якого вже буде стовідсотковою, і тоді відпаде потреба у щорічних опитуваннях населення відносно того, чи підтримує воно існування власної держави...

Обґрунтовуючи нотаріальну спільноту в якості носіїв високого рівня правосвідомості та необхідність надання їм належного впливу на формування свідомості пересічного люду, ми повинні враховувати застереження Платона й Аристотеля щодо негативних проявів демократії, яку вони не відносили до правильних форм правління. Такою у Платона є тимократія або тимархія – влада найкращих, наділених філософським розумом і, відповідно, розумною волею. Але форми правління змінюються циклічно, тому на зміну тимократії приходять олігархія, демократія і тиранія. Демократія – це влада більшості над меншістю, бідних над багатими. Оскільки філософський світогляд не властивий переважній більшості людей, а розумна воля найкращих не здатна тривалий час протистояти спокусам майнового і фінансового багатства, і вони стають олігархами, «через схильність дивитися один на одного і наслідувати таким же, як всі вони» [Платон 1969].

Головне в демократії не те, що нібито державою управляє народна більшість, а те, що в свідомості більшості, породженої «суспільством споживання» починають панувати античесноти. У свідомість більшості «урочисто, з великим хором вводять нахабство, свавілля, розпусту і безсоромність, і все це у них уквітчано, все це вихваляють вони і називають прекрасними іменами: нахабство – освіченістю, свавілля – свободою, розпусту – пишністю й розкішшю, безсоромність – мужністю» [Горпинич 2012: 399]. Тому цілком логічно демократія з себе самої може народжувати тирана і, відповідно, тиранічну форму правління.

Такому ходу розвитку та існування полісу Платон протиставляє ідеальну державу. Інакше кажучи – *можливу* з позицій логічних і об'єктивних міркувань розуму. Платон зазначає, що поліс є мудрим є якщо він благочестивий, а благочестивість, означає передусім знання і вміння його використовувати. Цим визначається запропонована ним соціальна структура ідеальної держави. Її правлячу верхівку складають люди, які володіють мудрістю як у філософському, так і прикладному значеннях. Вони мають мужність зберігати «думку про закон відносно небезпек, отриману з вихованням, що являють собою ці небезпеки і які вони» [Платон 1969]. Головна небезпека, про яку ми вже згадували, – проголошувати вірні думки, які, будучи отримані *без освіти*, є некоректними, а в граничних обставинах можуть ставати і звірячими, і рабськими. Звірячими тому, що без освіти й виховання відсутні аргументи, які б переконували в правильності думок; рабськими тому, що сприйняті на віру, а не внаслідок глибоких роздумів.

Арістотель розрізняв правильні й неправильні форми державного устрою. При цьому «верховна влада повинна бути в руках або однієї людини, або небагатьох, або більшості. І коли одна людина, небагато, чи більшість правлять, керуючись суспільною користю, природно, що такі форми державного устрою суть форми правильні, а ті форми, при яких беруться до уваги особисті інтереси або однієї особи, або небагатьох, або більшості, суть відхилення від правильних. Відхилення від зазначених устроїв такі: від царської влади –

тиранія, від аристократії – олігархія, від політїї – демократія. Тиранія – монархічна влада, що переслідує користь одного правителя; олігархія опікує вигоди заможних громадян; демократія – вигоди незаможних; загальної ж користі жодна з них не переслідує» [Аристотель 1983: 472].

Вчитель вважав, що держава відповідає своєму призначенню доти, доки адекватним її сутності залишається наявний у нїй політичний устрій, з яким громадяни ідентифікують свою свідомість і спосіб життя. Вони поміж собою повинні бути подібними за розумінням її сутності, інакше вона буде слабкою й нездатною створити такого рівня життя, який би сприймався ними як найвище благо. А держава якраз і створюється заради загального блага.

Нескладно переконатися у тому, що значною мірою подібні процеси супроводжують ще досить коротку історію української державності. Це якоюсь мірою об'єктивно, оскільки знання історії небагатьма не робить можливим використати їх для подолання інерції масової свідомості з властивими їй уявленнями та смислами, на що ми звернули увагу в попередньому підрозділі. Люди бажають справедливості, але далеко не завжди свою життєву позицію визначають нею в тому її розумінні, яке властиве філософському рівню розуміння. Справедливість, згідно Аристотелю, це – надбання душі, але не розумної її частини, а поза-розумної. До першої входять розумність, мудрість, спроможність до навчання; до другої «те, що називають чеснотами: розсудливість, справедливість, мужність та інші риси характеру (ethos), які викликають схвалення. Справді, за них нас схвалюють, тоді як за властивості, що входять до розумної частини душі, ніхто нікого не дякує: людині ніколи не висловлюють схвалення за те, що в неї є розум, розумність або інша подібна ознака. Але й поза-розумну частину душі схвалюють, звичайно, тільки коли вона узгоджується з розумною частиною душі і служить їй» [Аристотель 1976: 305].

Складно щось протиставити змісту наведеної думки, оскільки українське суспільство ще тривалий час буде відчувати на собі наслідки державної ідеології, заснованої на суто класово-економічній, а не морально-етичній та

етико-правовій основі. Ми на цьому наголошуємо, адже попередній державний устрій СРСР виходив з того, що народні маси є рушійною силою історії, на тлі яких інтелігенція – це лайно. Інерція такого розуміння цілком відповідала настроям фактично безправної більшості. Іншого розуміння вона й не могла мати, оскільки філософія була жорстко підпорядкована класовому й партійному принципам, виконуючи не функцію свободомислення, а функцію ідеологічного обґрунтування монополюючої правлячої партії, яка, звичайно, стверджувала, що дбає про загальне народне благо. Це проявляється і в сучасній державі, що досить швидко набула олігархічної форми, сама поява якої, з одного боку, була спричинена різким погіршенням рівня життя через неефективну економіку, з іншого, стала використовуватись як засіб збагачення, а не як засіб розвитку того духовного соціокультурного потенціалу, який властивий українському народу.

Варто зазначити, що монархія – в контексті політичного вчення Арістотеля – означає не тільки і навіть не стільки владу однієї людини, скільки одного начала, яким є розум і його видові ознаки – морально-етичні та правові чесноти. «Бажано, щоб володарював закон, а не хто-небудь з числа громадян. Отже, хто вимагає, щоб володарював закон, вимагає, очевидно, щоб володарювало тільки божество і розум, а хто вимагає, щоб володарювала людина, привносить у це і тваринне начало. Тому що пристрасть є щось тваринне і гнів збиває з істинного шляху правителів, хоча б вони й були найкращими людьми; навпаки, закон – це вільний від безконтрольних порухів розум» [Арістотель 2005].

У нашому дослідженні послідовно проводиться думка про те, що будь-які державні інститути, які створені людиною, можуть ефективно функціонувати за умови, що в них працюють люди, що є суб'єктами розумно-вольової дії. А ними є ті, які не допускають проявів свавільної волі, що підпорядковується не виробленим людьми законам, а неконтрольованим проявам стихійної афективної волі. Здатними до такого способу діяльності можна стати не від одного лише знання законів, а від постійної щоденної підпорядкованості

власних дій їх змісту, усвідомлюючи при цьому їх *сенса*. Звідси й наша впевненість в тому, що зі всіх спільнот, які мають юридичну освіту і займаються нею професійно, тільки нотаріуси поставлені в подібні жорсткі умови, що, звичайно, не перетворює їх у «рабів» закону. Навпаки, знаючи й відчуваючи недоліки законів, вони не піддаються спокусі якимось чином обійти їх. Ми припускаємо, що надмірна регламентація їх діяльності, критичне ставлення до яких нами вище розкрито, має той сенс, що керівні люди в державних органах сподіваються їхніми засобами сприяти укріпленню розумно-вольових дій, розраховуючи, що саме ця категорія правників не допустить свавілля. Можливо, що їм відоме застереження Філософа, згідно якому «душа володарює над тілом, а розум над нашими устремліннями – як державний муж» [Арістотель 2005]. Принаймні, нам би хотілося у це вірити.

Для утвердження в державі і, відповідно, в суспільстві розумної волі важливо використати положення О. Конта, згідно якого вкрай важливо діяти згідно парадигми: *знати, щоб передбачити, й передбачити, щоб уникнути в діях непередбачуваних наслідків*.

Філософія, як відомо, розвиває в людини, як відзначав М. Гайдеггер, продуктивну запитальність, або ж продуктивну допитливість. Тому поставимо до наведеної формули життя такі питання: «Що потрібно знати, що передбачити і чого можна й потрібно уникати, якщо йдеться про суспільство як взаємодію між людьми?». В контексті нашого дослідження відповіді мають бути такими. 1. Потрібно знати смисловий зміст уявлень і очікувань людей щодо призначення правової держави, громадянами якої вони є. 2. Потрібно передбачити певні заходи, які б надавали стихійно сформованим смислам *уявлень* про неї об'єктивно-наукового, заснованого на історичному досвіді побудови такого типу державності, представленого/*явленого* в текстах видатних мислителів. Звідси й наші посилання на античних класиків філософії, адже виявлене ними відоме майже 2,5 тисяч років тому, чомусь не реалізується в нашому суспільстві. Натомість цивілізовані держави являють собою втілення ідей Конта у суспільно-правову політичну площину. Зокрема О Конт з цього

приводу відзначив, що «жодна ідея не може бути належним чином зрозуміла без знайомства з її історією» [Конт 1971]. Хоча це було відомо й до нього, але саме він надав філософії позитивного спрямування в тому, що її ідеї мають увійти у світ людської свідомості, ставши практичними, а не лише умоглядними. 3. Поєднавши зміст уявлень, сформованих на основі буденного досвіду, зі змістом, виробленим історією пізнання та історією практичної діяльності, можна сподіватися на уникнення тих явищ суспільного життя, які породжують кризи як в житті окремої людини, так і суспільства в цілому.

На наш погляд, вітчизняна система вищої освіти не надає належного значення вченню О. Конта. Між тим відкриті ним закони розвитку стадій людського мислення і постійного підпорядкування змісту людських уявлень спостереженню за їхнім втіленням об'єктивно характеризують той духовний базис, на якому функціонує держава, суспільство. «Цей закон полягає в тому, що кожна з наших головних концепцій, кожна галузь наших знань послідовно проходить три різних теоретичних стани: стан теологічний або фіктивний; стан метафізичний або абстрактний; стан науковий або позитивний. Іншими словами, людський розум в силу своєї природи в кожному своєму дослідженні послідовно користується трьома методами мислення, характер яких суттєво різняться і навіть прямо протилежний: спочатку методом теологічним, потім метафізичним і, нарешті, позитивним» [Конт 1971].

Нагадаємо, що в координатах метаантропології у нашому дослідженні, ми розрізняємо три виміри людського буття, які певною мірою відповідають зазначеним методам мислення. Людина буденного виміру розраховує на те, що інтереси й потреби можуть задовольнятися якимось дивним протиприродним чином. На цьому спекують політичні партії, які вустами своїх лідерів промовляють подібні дива здійснення мрій про благо як ціль. Людина граничного виміру, в бутті якої втілено волю до влади і творчості, формує наукову свідомість, яка відкриває принципи і сутності включно щодо буття суспільства, проте самі ці принципи і сутності, вони ж закони, ще не цілком реалізують бажане для людей, більше того, за допомогою пізнаних і створених

законів відбувається маніпуляція людьми буденного буття. Метаграницний вимір буття дозволяє не лише увійти у світ принципів, сутностей, законів, але й надихає на їх практичне мудре здійснення у партнерській взаємодії і співтворчості. Це дозволяє створювати культуру, в тому числі правову, як другу природу. Звичайно, що не на шкоду першій. А така шкода можлива, коли правові закони, створені людьми для них самих, не узгоджуються зі справедливістю по відношенню до неї.

Наведемо висловлювання О. Конта про сутність філософії: «Любов як принцип, порядок як підвалини і прогрес як ціль – таким є... основний характер кінцевого устрою, який позитивізм починає встановлювати в систему усе наше особисте й соціальне існування засобом незмінного поєднання почуття із розсудом і діяльністю» [Конт 1971]. Ми виходимо з того, що саме такий спосіб діяльності властивий нотаріальній спільноті. Адже їхній розум, сформований на правових законах, має державний статус, робить їх «державними мужами». Важливо, щоб держава в особі своїх очільників, розуміла це. Як і те, що саме носії розуму, а не лише виконавці його спрямувань, є державниками.

Часто в суспільстві виставляється претензія до теоретиків, суть якої в тому, що їхні ідеї носять абстрактний характер, відірвані від потреб народу і т. п. Ці нарікання не завжди справедливі. Гегель на це у свій час відповідав таким чином: «Плани і теорії можуть претендувати на реальність тією мірою, якою вони здійсненні, значимість їх не змінюється від того, набули вони свого втілення в реальності, чи ні; що стосується теорії держави, то вона може відображати стан держави і конституції постільки, оскільки вона реальна» [Hegel 2004]. Це дає нам підстави для ствердження того, що теоретики української правової держави, передусім в особі вчених і викладачів, мають певну міру провини за те, що для утвердження критеріїв оцінки своїх намірів і здобутків не досить продуктивно взаємодіють з громадянським суспільством, включно зі спільнотою приватного нотаріату. Адже очевидно, що носії теоретичних знань про державу й мають найбільше право бути суб'єктами її практичної побудови.

Це дорікання не є виключно думкою автора. Посилаючись на думки видатних мислителів, ми фактично апелюємо до змісту об'єктивного духу історії, до її об'єктивної логіки, сформованої за тисячоліття. В даному випадку ми керуємося думкою Гегеля про те, що держава не може спиратися лише на ті структури, які вона сама створила, оскільки це обмежує її можливості. Але вони значно розширяться, якщо вона буде «розраховувати й на вільну прихильність своїх підданих, на їх почуття власної гідності і бажання слугувати опорою держави – на могутній непереборний дух, вигнаний в ієрархічній державі і присутній тільки там, де верховна влада надає все, що тільки можна, в безпосереднє відання своїх підданих» [Hegel 2004]. Чому б нинішній державній владі в Україні не використати для її укріплення досвід тих, хто самовіддано її захищав у всі складні періоди її нетривалого існування? Адже лише завдяки силі права були створені демократичні держави республіканського типу, оскільки право сили, на яке опирались монархічно-авторитарні правителі, зрештою прогало.

Верховна влада в державі, яка конституційно проголошена як демократична і правова республіка, в особі її найвищих за рангом правлячих осіб, має постійно зберігати у своїй свідомості те, що республіка – це справа народу, який і проголошений носієм верховної влади не лише на період обрання влади, але й у повсякденному бутті суспільства. Про це також писав Гегель у праці «Конституція Німеччини», яка в його час також проходила складний шлях від абсолютної монархії до республіки. Звідси його рекомендація надавати більше прав «з'єднаному в суспільство народу», тому що «вважав щасливим той народ, якому держава надає значну свободу діяльності в питаннях загального характеру, що не мають першорядного значення для держави в цілому; саму ж державну владу, яка може знайти підтримку у вільному, позбавленому педантизму духові свого народу, – безмежно могутньою» [Hegel 2004].

Педантизм завжди є наслідком домінування звичаїв і традицій, що є незмінними у своїй регламентації поведінки. Держава, власне кажучи, виникла

на основі звичаєвого права, що і є однією із причин постійного втручання її владних інституцій у повсякденне життя народу. Філософське бачення її діяльності, навіть у випадку правління просвітленого знаннями правителя чи республіканського колективного органу, досить обмежене у своїх можливостях оновлення обов'язкових регламентних норм діяльності. Це найбільшою мірою негативно впливає на життя і здоров'я, честь і гідність працюючих в них людей, свідомість яких носить філософсько-правовий характер. Найперше це стосується нотаріусів. Вимоги діючих правових законів, згідно яких потрібно здійснювати визначені державою види їх посвідчення, не дають такого простору для свободи думки, як це має місце для судової гілки влади. Там завжди є змагальний процес, що далеко не завжди об'єктивний і справедливий. Тому ми й обстоюємо право нотаріальної спільноти на більш широке використання державою її творчого потенціалу.

З іншого боку, ми сприймаємо правоту Гегеля в тому, що стосується очікування якогось швидкого вирішення проблеми підняття рівня правосвідомості суспільства. Справді, «усвідомлення й розуміння необхідності недостатньо, щоб впливати на поведінку людей; усвідомлення й розуміння викликають самі по собі таку недовіру, що обґрунтовані вони можуть бути тільки силою, – тоді їм людина підкоряється» [Hegel 2004]. Але це не означає необхідності докладати для цього зусиль не стільки з боку державної влади, яка, якщо брати вітчизняну історію, звикла століттями діяти примусово, скільки з боку структур громадянського суспільства.

Таку думку підтримують і науковці у сфері нотаріату. В.В. Комаров і В.В. Баранкова відзначають: «Приватно-практикуючий нотаріус володіє унікальним дуалістичним статусом, який обумовлює необхідність віднесення його до посадових осіб незалежно від того, що він не перебуває на державній службі і не включений до штату державного апарату. Ця виключність його правового становища проявляється в тому, що він виконує функції державної влади в порядку здійснення покладених на нього державою спеціальних повноважень» [Комаров 2012: 87; Комаров, Баранкова 2011]. Зі свого боку відзначимо, що

нотаріуси виконують такі функції не лише тому, що вони на них покладені, а тому, що до цього їх спонукає наявність, як відзначав Гегель, державницького умонастрою. А він не може не формуватись всією системою освіти, яка стала можливою в історії людства завдяки державній організації суспільного життя. Цивілізовані держави розуміють її як своєрідну форму самоврядування, а не як виключно владно-примусову інституцію. Тому, як відмічають ці автори, в багатьох із них «традиційно діє вільний нотаріат» [Комаров 2012: 87]. Україна, прагнучи до цивілізованого світу, також має виходити із таких самоврядних традицій, які йдуть від активних суб'єктів.

Нотаріус, володіючи духовним потенціалом, сформованим на основі долучення власної свідомості до інтелектуальних надбань людства, має всі підстави бути суб'єктом, рівним і тотожним морально-духовному потенціалу народу в цілому в його очікуваннях справедливого суспільно-державного устрою. «Отже, – відзначає Гегель, – тільки інтелігенція здатна, будучи абсолютною одиничністю, бути абсолютною всезагальністю; будучи абсолютним запереченням і суб'єктивністю, бути абсолютним утвердженням і об'єктивністю, будучи абсолютною диференціацією і безкінечністю, стати абсолютною індиференцією й цілісністю – actu в розкритті всіх протилежностей і potentia в абсолютному їх знищенні і єдності, бути найвищою тотожністю реальності й ідеальності» [Hegel 2004].

Звичайно, що такий рівень усвідомлення й розуміння не може бути властивим буденній свідомості. Але всі люди починають із її уявлень, смислів і очікувань, тому завжди можна знайти способи порозуміння на їх основі. Для цього потрібно, щоб держава дала простір свободи для діяльності нотаріальної спільноти, яка, маючи щоденне спілкування із людьми, які вирішують свої матеріальні інтереси й потреби, розуміє, що законодавство найбільшою мірою не повинно чинити опір народній активності в цій економічній сфері. Саме так можна тлумачити взаємодію тих категорій, які в дуже складній метафізичній інтерпретації відображають соціальну фізику, як визначав взаємодію між людьми О. Конт, та соціальну медицину як вчення про щастя П. Сорокін. Ще

раз акцентуємо на тому, що політико-партійні спільноти не здатні реалізувати зазначені протилежності абсолютної одиничності й абсолютної всезагальності, оскільки за своєю суттю вони об'єктивно відображають часткові інтереси.

Якщо порівняти зміст статей Закону «Нотаріат в Україні», які визначають зміст державного регулювання нотаріальної діяльності і прав нотаріуса, то можна побачити майже повне домінування держави. Що не може не свідчити про фактичну недовіру до його діяльності. З боку держави – повний контроль за діяльністю і перевірки [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383: Ст.2]. З боку нотаріуса – фактично жодних прав відносно державних органів [170, Ст.4], але великий перелік зобов'язань з боку держави [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383: Ст.5]. Відсутнє таке важливе право, як безпосереднє звернення нотаріуса до державних органів, що можливо лише опосередковано через Нотаріальну палату, яка може «представляти інтереси нотаріальних палат та нотаріусів у державних та інших установах» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383: Ст.16].

Слід зазначити, що інтереси нотаріусів чи не в першу чергу полягають в тому, щоб їх знання, досвід спілкування з клієнтами, викладацька і наукова діяльність не зводились лише до можливості брати «участь у проведенні експертиз законопроектів з питань, пов'язаних з нотаріальною діяльністю» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383: Ст.16]. До них слід підходити також і як до фахівців із проблем державного будівництва загалом, оскільки їх професійна діяльність пов'язана, хоча й опосередковано, з існуючим законодавством не лише у сфері діяльності нотаріальної спільноти.

Орієнтація держави у своїй політико-правовій діяльності на громадську думку не може бути виключною підставою для повного підпорядкування законодавства її потребам. Ми повністю погоджуємось з ідеєю Е. Фромма про

те, що «думки, висловлювані людьми при опитуваннях і на виборах, відображають найнижчий, а не найвищий рівень суджень» [Фромм 2019: 190]. Звичайно, що з цим не погодяться народні депутати, які фактично є партійними, а не народними висуванцями. Звідси зрозуміла властива їм популістська риторика, в основі якої – бажання сподобатися виборцям, а не вирішити ті проблеми, які заважають суспільству досягти успіху, який би задовольняв їх без того, щоб чути накази від буденної свідомості. Пропоновані Е. Фроммом засоби гуманізації суспільного життя, серед яких головний, на нашу думку, полягає у відмові від його бюрократичної регламентації та надання суб'єктності невеличким об'єднанням споріднених духовно людей. В нашому дослідженні йдеться про нотаріальну спільноту, об'єднану не лише професійно, але й солідарно. В таких асоціаціях кожна окрема особистість не втрачає свої особливості, а, навпаки, розвиває їх через спілкування. В такому спілкуванні відсутнє бажання стати вище інших, перемогти в дискусії софістичними засобами. Єдине бажання – знайти оптимальне рішення не більшістю «голосів», а загальним консенсусом і взаємною толерантністю. Якщо з цим погодиться законодавчий орган держави, вона набуде статусу соціальної, а суспільство позбудеться популізму і стане на шлях стабільного розвитку.

4.3. Нотаріальна спільнота як соціокультурний феномен

Розглядаючи людину в єдності властивих їй природних і суспільних властивостей, потрібно, дотримуючись обраного нами мультиметодологічного підходу до неї, відзначити, що і соціальне, і культурне в суспільстві є продовженням природного.

Давньоіндійська філософська школа чарвака-локаята у «Космологічному гімні» так описала суть буття:

«Колись не було ані сущого, ані не-сущого;
Не було ні повітряного простору, ні неба над ним...
Тоді не було ані смерті, ані безсмертя, не було

Різниці між ніччю і днем.

Без подиху само собою дихало Єдине,

І нічого, крім нього, не було»

[Древнеиндийская философия 1972: 34].

В епоху Відродження Д. Бруно також виходив із Єдиного, в якому «початок і причина, звідки буття, життя і рух, Землі, небес і пекла народження, все, що входить в далечінь і вшир, в глибини» [Бруно 1970]. Усе це і є Всесвіт, який можна осягнути суголосним йому голосом Розуму. «Усезагальний розум – це внутрішня, найреальніша і спеціальна здібність і потенційна частина душі світу. Це є єдине тотожне, що наповнює все, освітлює Всесвіт і спонукає природу породжувати як належить свої види і, таким чином, має відношення до породження природних речей, подібно до того, як наш розум відповідно породжує розумні образи» [Бруно 1970].

Немає потреби наводити думки усіх мислителів, адже вони єдині в тому, що мислення як уміння знайти спільне, загальне як внутрішньо сутнісне й необхідно повторюване – це і є Розум як всезагальний закон, який, попри просторово-часові відмінності об'єктів, єднає усе різноманітне в Єдине. Для суспільства – це єднання людей, можливе в тому випадку, коли вони розвинуть в собі такий рівень культури мислення, за якого не природно визначені відмінності між ними, а світовий Розум в них буде визначати їх гармонійну взаємодію.

Семантично слово культура означає: «cultura ...1) обробіток, обробка, догляд; 2) землеробство, сільське господарство; 3) виховання, освіта, розвиток; 4) поклоніння» [Дворецкий 1976: 276]. культура твориться на основі певних зусиль: «і cultus 1) оброблений, доглянутий; 2) одягнений, нарядний, ..прикрашений, красивий, витончений; 3) освічений, витончений, облагороджений, культурний» [Дворецкий 1976: 276]. ще один варіант: «і cultus - ...4) спосіб життя..; 6) оздоблення, пишність, пишнота, .. краса; 8) заняття, вивчення; 9) пошанування, культ, шана, повага» [Дворецкий 1976: 276].

Завжди важливо брати до уваги якомога більше значень будь-якого слова, надто ж такого, яким є слово культура. Це дає підстави для того, щоб людина розуміла необхідність її власного розвитку в напрямку якщо не досягнення усіх значень, то, принаймні, прагнення до їх розуміння. Нескладно побачити, що багато із наведених значень мають місце в бутті природних об'єктів, особливо в живій природі. Людство, окрема людина, якщо не йдуть шляхом культури, елементом якої в природі є краса, руйнують не лише природу, але й своє власне життя. Про це чудово йдеться в монографії С.А. Крилової «Краса людини в життєвих практиках культури». В ній доведено, що «краса в особистісному бутті людини в культурі – це передусім краса вчинків та відносин. Можна припустити, що краса вчинків та відносин є предметом і етики, і філософської антропології, і філософії культури, і соціальної філософії» [Крилова 2020: 28-29]. Ми можемо додати, що сюди ж відноситься сфера професійного спілкування між людьми, які взаємодіють у правовій площині. Адже не можна розрізняти етичне й естетичне.

Про це йдеться у філософії Платона, Арістотеля. Якщо замість звично вживаного поняття «бог» поставити поняття розуму або закону, то наступне посилення на Платона це підтверджує. Отже: «Бог, за давнім переказом, тримає початок, кінець і середину всього суцього. ...За ним завжди слідує правосуддя, що мстить тим, хто відстає від божественного закону. Хто хоче бути щасливим, зобов'язаний додержуватись його і слідувати за ним смиренно і в строгому порядку. Якщо ж хто внаслідок пихи звеличується багатством, почестями, тілесним благополуччям; якщо хто юністю, нерозумністю і нахабством розпалює свою душу, так що вважає, нібито йому вже не потрібен ні правитель, ні керівник, а начебто він сам годиться в керівники іншим, – така людина залишається позаду, будучи позбавлена бога. Залишившись позаду і підібравши ще й інших, подібних собі, вона шарахається, приводячи все в сум'яття» [Платон 1969: 381]. Причина в тому, що не так легко знайти спільну та єдину основу, яка була б єдиною загальною ідеєю для усього людського загалу, якщо не стати на шлях формування розумно впорядкованої волі. В такому разі,

«якщо ми не в змозі вловити благо однією ідеєю, то впіймаємо її трьома – красою, співмірністю та істиною; склавши їх начебто воедино, ми скажемо, що це і є дійсна причина того, що міститься в суміші, і завдяки її благодатності сама суміш стає благом» [Платон 1969].

Цією сумішшю для людського буття є насамперед суспільство, якщо воно функціонує як проста сукупність індивідів, вчинки та відносини між якими не є наслідком культури в якості їх повсякденної життєвої практики. Йдеться, звичайно, про культуру в тих смислах і значеннях, які містяться в мові як арсеналі мислення. Арістотель виходив із того, що «душевні порухи бувають троякого роду: афекти (*pathe*), здібності (*dynameis*) і набуті властивості (*hexeis*)» [Арістотель 1969: 458-459]. Уся проблема формування морально-етичних чеснот полягає в тому, яким чином слід поєднати афекти й здібності, аби вони створювали суспільне благо. Його рішення в тому, що має бути серединна міра. «Отже, добродієність є певного роду середина, постільки вона прагне до середнього. Понад тим, помилятися можна по різному (бо зло безмежне, ...а добро обмежене), вірно вчиняти можна лише одним шляхом, через що перше легке, а друге трудне; легко промахнутись, трудно попасти в ціль, тому то надлишок і недостача – приналежність пороку, середина – приналежність добродієності. Досконалі люди одноманітні, порочні різноманітні» [Арістотель 1969: 461]. При цьому він розумів, що знайти середину також складно. Але завдання людини в її прагненні до досконалості якраз в тому й полягає, що афективна воля перебуває в стані постійної напруги, яку чинить пізнавальний розум.

Здатність пізнавально спрямованого розуму дозволяє мисленню бути «в тій області, де немає оманливого. А омана й істина зустрічаються там, де вже наявне поєднання думок, що складають немовби щось одне... Помилка полягає завжди в неправильному поєднанні. ..А поєднує в одне кожного разу розум» [Арістотель 1969: 436]. Розрізнити філософську мудрість і мудрість буденну, що формується на довільному поєднанні своїх чи чужих думок про сутність об'єктів пізнання, можна за таким критерієм: «Розум, спрямований на

зміст предмета як суть його буття, істинний завжди; розум, дотичний до чогось іншого, – не завжди» [Аристотель 1969: 437]. Якщо він дотичний до суті того, що є змістом істини, добра і краси, тоді критерієм доброчесності стає катарсис, тобто очищення від оманливості, яке людина відчуває всією своєю цілісністю.

Здійснений нами своєрідний історико-філософський відступ мав на меті обґрунтування необхідності надання нотаріальній спільноті статусу соціокультурного феномена суспільства, яке потребує наявності в собі певного зразка високої культури суб'єктності з боку певних структур, який би налаштував його на слідування творчому мімезису. Адже довіра до державних гілок влади в Україні традиційно вкрай низька. А це не може не загрожувати існуванню самої державності. Адже, як зазначає С. Крилова, «краса відносин у відкритому, демократичному суспільстві виражається через такий феномен, як *соціальне партнерство*. ...В самому широкому сенсі соціальне партнерство можна визначити як взаємодію людей, в якій відбувається реалізація цілей і завдань кожного з партнерів у творчій співпраці, яка розвиває суспільство. ...без організації соціального партнерства посттоталітарні тенденції в економіці, політиці, гуманітарній сфері навряд чи можуть бути подолані» [Крилова 2020: 414].

Увесь попередній виклад змісту нашого дослідження якраз і був зумовлений необхідністю утвердження такого партнерства держави зі спільнотою нотаріусів. Вона, як суб'єкт утвердження законності, прийнятої за цілком очевидною демократично-правовою, а не однопартійною процедурою, найменшою мірою вражена авторитарно-тоталітарними міркуваннями. Відзначені нами недоліки діючих законів зумовлені не досить високою політико-правовою культурою виборців, які, не маючи належного досвіду вибору, а не звичного голосування, обирають за мірками популістських обіцянок партійних лідерів. Звідси наша переконаність в тому, що саме правова спільнота, представлена нотаріусами, здатна позитивно вплинути на правосвідомість суспільства, оскільки в її свідомості закони не носять партійного сенсу. Будучи прийняті партійною більшістю, вони втрачають

партійний окрас, стаючи законами, які потрібно виконувати вже не за партійною ознакою, а як прояв колективної народно-представницької волі. Для цього їй потрібно підвищувати як політичну, так і правову культуру.

Поняття соціокультурний феномен означає здатність окремої людини або ж певного колективу до такої форми взаємодії з іншими людьми й колективами, яка забезпечує сталий розвиток суспільства завдяки внутрішній мотивації поведінки, визначеної змістом поняття культура.

Виділимо ті найважливіші ознаки, які, проявляючись вже в живих природних організмах, повинні стати визначальними для соціокультурної практики життєдіяльності людини як істоти політичної і водночас правової. Адже держава як політичний інститут управління всією сукупністю потреб та інтересів людини діє за правовими нормами, надаючи їм статус законів.

Перехід первісних людських общин до землеробства вже визначив напрям їх пізнавально-дослідницької діяльності. Адже для забезпечення потреб обміну виробленими артефактами чи зібраними дарами природи, потрібно було відкривати її закони. Що неможливо без своєрідного експерименту по її обробці та визначенні міри її опору такому втручанню. Опір можна здолати, якщо підпорядкувати трудову діяльність внутрішній сутності об'єктів спротиву. Спочатку це земля і землеробський вид діяльності як зародок культури. Але разом із цим і сам труд, сама праця. Людська *община*, людський *загал*, він же *спільнота*, єднає вже не тільки сумісна/*спільна* праця, але й *загальне як закон*. *Сумісне* в часі і просторі *стає суспільним*. Взаємодія в координатах «людина – природа» набуває ознак культури, адже обробці піддається не лише земля, але й людська свідомість. Так відбувається в усі часи, коли новонароджений індивід вступає у взаємовідносини з іншими індивідами, завдяки чому долається спротив власних егоцентричних спонукань на користь їх послаблення заради досягнення бажаного для всіх миру і злагоди, взаєморозуміння в процесі злагодженого партнерства, переваги якого очевидні.

Визначення К. Марксом праці підтверджує факт формування людини як соціокультурного суб'єкта в його суспільному бутті. «Праця є перш за все

процес, що здійснюється між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи вона сама протистоїть як сила природи. Для того, щоб присвоїти речовину природи в формі, придатній для її власного життя, вона приводить у рух належні її тілу природні сили: руки і ноги, голову й пальці. Діючи засобами цього руху на зовнішню природу і змінюючи її, вона водночас змінює свою власну природу. Вона розвиває сили, що дримають у ній, і підпорядковує гру цих сил своїй власній владі» [Маркс 1973: 188-189]. Маємо не що інше, як позицію філософської антропології, оскільки чітко видно діалектику природного й соціального як суспільного. Причому, йдеться не лише про обмін речовиною, але й енергією та інформацією. Так *загальне* в природі у вигляді її законів культивує в людському *загалі* потребу діяти згідно культури природи. Так і відбувається доти, доки вона перебуває в залежності від її законів. Що стосується взаємодії між людьми поза виробничою діяльністю, то тут культурі злагоди й гармонії протидіє, як відзначав К. Лоренц, відсутність заборони на внутривидове знищення. Тобто, це – найскладніша ланка для прояву соціокультурної сутності людини, яку вона зобов'язана подолати, але перспективи відносно утвердження такої культури взаємодії як між людьми, так і між народами, досить примарні.

Вкрай важливим для розуміння соціального статусу культури, яку формує праця як взаємодія людини з природою, має завершальна частина її визначення. «В кінці процесу праці виходить результат, який ще на початку цього процесу був наявний в уяві людини, тобто ідеально. Людина не тільки змінює форму того, що дано природою; в тому, що дано природою, вона здійснює разом із тим і свою свідому ціль, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона зобов'язана підпорядковувати свою волю. І це підпорядкування не є одиничний акт. Крім напруження тих органів, якими виконується праця, впродовж цієї тривалості праці необхідна доцільна воля, що виражається в увазі, причому необхідна тим більше, чим менше праця захоплює працівника своїм змістом і

способом виконання, отже, чим менше працівник насолоджується працею як грою фізичних та інтелектуальних сил» [Маркс 1973: 189].

Уважний аналіз змісту поняття, а ми постійно наголошуємо на його методологічній функції в пізнанні, дозволяє зафіксувати появу в людській свідомості таких важливих елементів. *Перший*. Процесу передуює ідеальний образ його результату. *Другий*. Мета, ціль процесу є для нього законом, який формує й відповідний статус волі. *Третій*. Воля в ході всього процесу праці, будь-якої діяльності загалом має підпорядковуватись визначеній наперед цілі як закону. Так формується *розумна воля як вищий продукт культурної соціалізації людини: її обробляє, створює, формує закон/закони природи*. *Четвертий*. Доцільна воля залежить від привабливості або непривабливості праці. Якщо приваблива, то йдеться про витончену культуру, яка підносить людину над нею самою як суто природною істотою. Ми в дослідження говоримо про метаграницне буття, яке долає буденне й границне, суто професійне, оскільки це рівень «гри фізичних та інтелектуальних сил» людини. Якщо неприваблива, маємо прояви афективної поведінки, яка може стати порочною у своїй тривалості.

Може постати питання: «Як такий трудовий процес взаємодії людини з природою співвіднести із процесом, яким професійно зайнятий нотаріус?». Відповідь очевидна. А саме: цей процес первинний по відношенню до всіх інших суспільних процесів взаємодії між людьми. Це перше. Друге. Власне соціокультурна взаємодія в площині розвитку суспільства набагато більш складніша за її утвердженням в якості морально-етичних, етико-правових, які трансформуються в політико-правові. Третє. Система нотаріату досить тісно прив'язана в першу чергу до політичних та економічних відносин в суспільстві, в яких не так легко проявити високі моральні та правові стандарти.

Е. Морен, виводячи соціогенез із пращурів людини, відзначав також і суттєву роль полювання в діяльності первісних людських общин. Колективна організація полювання сприяла тому, що «суспільство, складність якого вже передбачає наявність культури, з необхідністю виникає раніше sapiens'а»

[Морен 1995: 60]. Звичайно, що не тотожного сучасному, але в якості палео-суспільства воно існує. З'являється відмінність між чоловіками й жінками у виконанні ними різних функцій, необхідних для такого палео-суспільства. «Так солідарність, кооперація, дружба, почуття чоловіків один до одного поступово подавляють переважаючі у приматів риси нетерпимості та взаємного уникнення» [Морен 1995: 62].

Виходячи з того, що усі живі організми вимушені, так би мовити, постійно виборювати своє право на життя, їхня взаємодія носить ознаки виробничо-економічного характеру. У приматів це виражено слабо, але у гомінідів вже досить виразно. «Якщо економіка – це система організації добування ресурсів, їх розподілу, їх споживання», то «суспільство гомінідів... створює свою економіку, організуючи й технологізуючи дві наявні у нього екологічні практики – охоту і збиральництво, – що перетворюються в економічні практики. ...Економіка, таким чином, виникає із поєднання правил самоорганізації суспільства з екологічною практичною діяльністю» [Копитко, 2020: 66]. При цьому з'являється гостра потреба в закріпленні досвіду та його передачі своїм нащадкам. Це дало підстави Морену стверджувати, що «унікальна не людина, а саме мова» [Морен 1995: 70]. Тому «не позбавлене сенсу судження, що не людина створила мову, а мова створила людину; проте, стверджуючи це, *слід додати, що мова створена гомінідами*. З цього часу мова вже не служить лише знаряддям комунікації і, в більш широкому розумінні, складної організації суспільства. Вона також перетворюється в культурний капітал, в носія сукупності знань суспільства і його навичок. З цього часу починається формування мови культури всередині системи суспільства» [Морен 1995: 71].

Висновок цього класика сучасної філософської антропології наступний: еволюція природи, супроводжувана постійним процесом *обробки* простих елементів у складні системи, є ніщо інше, як процес її *культурної самоорганізації*. Звідси її визначення: «*Культура створює породжуючу систему високої складності, без якої високий рівень складності зруйнувався б і*

уступив місце більш низькому організаційному рівню. Культура, усвідомлювана в даному сенсі, повинна передаватись, викладатись і засвоюватись, тобто відтворюватись у кожному заново появленому індивіді протягом періоду його навчання, щоб мати можливість самовідтворюватись та відтворювати високий ступінь складності суспільства» [Морен 1995: 72].

Відносно людини, яка обрала для себе професію юриста, а потім і практикуючого нотаріуса, *культура як обробка* полягає в тому, що, відчуваючи в собі схильності до певних видів діяльності, вона намагається проявити це досить помітно для соціуму, в якому вона перебуває. Ним є передусім родина, а потім і дошкільні навчально-виховні й освітні заклади. Справа в тому, що, як ми вже відзначали в Розділі I, інтелектуальний потенціал людини формується саме в ранньому дитячому віці, досягаючи рівня 90 відсотків. Це – важливий аспект, який слід виділити в щойно наведеному *методологічно* спрямованому визначенні культури, де йдеться про необхідність постійного ускладнення організаційних форм буття суспільства, в якому формується людина. Засіб, який ми назвали методологічним, відомий: людині потрібно передавати, викладати, засвоювати накопичений історією людства досвід так, щоб вона мала можливість не лише навчатись його відтворювати, але й вносити нові організаційні форми суспільства, які б продовжували еволюційний природний процес, для якого характерно постійне ускладнення форм буття. Без цього суспільства деградують, про що свідчить фундаментальна праця А. Тойнбі «Дослідження історії», на яку ми також вище посилались. Нинішні країни, які тяжіють до авторитарно-диктаторських форм державного устрою, підтверджують їх неефективність тим, що постійно спрощують управлінські процеси до рівня страху перед державними інститутами, не даючи можливості громадянам проявляти себе як суб'єктів культури самоорганізації.

Щодо *культури як догляду*, то це процес, суттю якого є та частина наведеного її визначення, яка робить головний акцент на необхідності *постійного й напруженого навчання*, яке б зі всією очевидністю сформувало готовність людини до втілення в життя здобутого досвіду. Ми якраз і виходимо

з того, що спільнота нотаріусів свою готовність підтверджує не лише набутими знаннями, але й практичною діяльністю, за якою постійно стежить і наглядає, отже, й доглядає, не лише держава, але й суспільство. Наші зауваження щодо такого нагляду стосуються не самих вимог із боку держави, а того, що нагляд не піднімається до рівня надання їй більш високого якісного рівня ускладнення та вдосконалення організаційних форм в процесу досягнення правосвідомості громадян. Проста декларація того, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30], не робить його суб'єктом реальної демократично-правової діяльності. Саме тому нотаріальній спільноті слід надати статус такого суб'єкта, не обмежуючи його лише фіксацією правочинів. Культура догляду це водночас – і культура огляду тих громадян чи їх об'єднань, які не просто мають належний освітній потенціал, але й цілком наочно проявляють себе в громадській діяльності через властиву їм громадянську правову зрілість.

Таким чином ми, спираючись на досягнення філософської антропології, з позицій змісту якої здійснюється дослідження, логічно підійшли до необхідності розгляду інших важливих і визначальних ознак культури.

Впродовж усього дослідження ми наголошували на тому, що професійний нотаріус у своїй діяльності постійно перебуває під контролем не лише державних органів влади, які зобов'язують його певними вимогами, але й під «прицілом» суспільства. І не лише тому, що фактично кожна людина хоча б одного разу в житті зіштовхувалась із потребою в нотаріальному посвідченні певних документів. Головне в тому, що нотаріат є тією структурою в кожній державі, яка ніби ставить крапку в оцінці її політико-правової сутності. Судові рішення не є остаточними, оскільки є можливості апеляцій, включно до міжнародних судових інстанцій. Нотаріус, посвідчуючи щось печаткою закону, перебуває в екзистенціальній ситуації «крайнього» в тих випадках, коли людина вимушена до такого кінцевого «вироку» закону, внутрішньо не згодна з

ним, але вдіяти нічого не може. Аналогічно й нотаріус: відчуваючи недосконалість закону/законів, він зобов'язаний до їх виконання.

Постає питання: «Чим він може зарадити собі і клієнтам?». Очевидно, що в першу чергу високою культурою поведіння не лише під час виконання професійних обов'язків, але й прикладом демонстрації всіх тих ознак, які визначають зміст слова *культура* і поняття *культура* в його соціально-духовному значенні.

Суспільствознавчі дисципліни містять декілька сотень визначень культури. Для нас важливо визначити її як фактор соціалізації людини, тобто в якості соціо-культурного феномена. Від природи їй властиві досить потужні прояви егоцентризму. Але, проявляючи їх у взаємодії з іншими, тобто в суспільному середовищі, вона неодмінно наштовхується на певне непорозуміння мотивів свого поведіння, що досить часто завершується зовсім небажаними для неї, як і для її співбесідників чи партнерів по взаємодії, наслідками.

Вихід відомий – держава має на перше місце у своїй діяльності ставити ті структури, які й формують культуру поведінки на основі вивчення людини в її мотиваційних спонуканнях. Тут також можна запропонувати універсальну, на наш погляд, формулу О. Конта: «Знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникнути». Знати потрібно реальну сутність людини, якою вона – сутність – проявляється в різних життєвих ситуаціях і в різні періоди її життєвого шляху. Передбачити належну якість закладів *освіти і виховання*, яка залежить від того, настільки вихованими й освіченими є самі вихователі й викладачі знань. В такому разі можна уникнути небажаних для всіх людей, суспільства в цілому наслідків, які завжди проявляються з тієї причини, що держава ігнорувала поради вчених щодо різних аспектів буття людини.

Звичайно, що процес виховання людини як суб'єкта соціокультурного розвитку складний. Таким чином й постійне нагадування державних структур своїм громадянам про належний спосіб життя. А людям, що працюють в самих владних або підвладних структурах, – про обов'язок відповідати такому рівню

суб'єктності. Виходячи з того, що освітньо-виховний процес починається з дитинства, а система нотаріату складається зі вже дорослих людей, що пройшли всі освітньо-виховні етапи свого розвитку, включно до професійного, ми, належачи до цієї системи, стверджуємо, що такий якісний соціокультурний рівень властивий даній спільноті. Але завжди є перспективи подальшого вдосконалення. Звичайно, що таке суб'єктивне оціночне судження має підтвердитись і підтверджуватись відповідними соціологічними вимірами.

Інша пропозиція полягає в тому, що при формуванні нотаріальної спільноти потрібно враховувати рекомендації тих вчених, які не є державними чиновниками, але мають чин об'єктивних дослідників прояву сутнісних сил людини та способів їх об'єднання в продуктивну асоціацію, яка актуалізує і примножує особистісні потенційні здібності.

М. Вебер розрізняв «об'єднання в суспільство за випадком» і «об'єднання за згодою». До першого він відносив досить стійке утворення, яким є держава [Вебер 1990]. Ми думаємо, що, як не прикро, але українська держава, зважаючи на історію українського народу, значною мірою стала результатом певних випадкових обставин. Це не слід сприймати як заперечення наявності потужного державницького соціокультурного умонастрою в суспільстві в минулому і в наш час. Навпаки, це потрібно для того, аби всіма доступними засобами системи освіти й виховання з раннього дитинства формувати політико-правову культуру не просто особистості, а особистості громадянина як суб'єкта державотворчості. Підставою для такого розуміння соціокультурної сутності людини є застереження Арістотеля, яке ми вже наводили. Але ще раз підкреслимо його основний смисл, згідно якого той, «хто живе в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, поза державою, той або недорозвинена в моральному відношенні істота, або надлюдина» [Арістотель 1983: 378].

Можна жити в державі, але не належати до неї внутрішньо, згідно переконання, яке завжди є наслідком розвитку самосвідомості в її постійному насиченні не просто шкільними знаннями, чи навіть знаннями, які дає вища

освіта. Це мають бути знання, що є результатом діалогу з видатними мислителями з приводу спільних із ними проблем, які в них знайшли своє глибинне розуміння й вирішення. Або ж стали наслідком настійливого застосування власних зусиль заради розширення розуміння лаконічних мудрих висловів, які не просто зберігає пам'ять, а спонукає до адекватних їх прихованому змісту дій. *Виховання й освіта* – це виявлення змісту тих душевних *сховищ*, які містяться в мовних текстах, які й творять людину не тільки для уміння розмовляти, говорити, але радше для уміння мислити згідно понять не лише як методів пізнання, але і як методів діяльності [Копитко 2020; Корж 2013; Корж, Васильченко, 2020; Кремень 2012].

З цього приводу М. Вебер зазначає: «*Мовна* спільність виражається в ідеально-типовому «ціле-раціональному» граничному випадку засобом багаточисленних окремих актів узагальнених дій, орієнтованих на очікування зустріти в іншого «розуміння» передбачуваного смислу» [Вебер 1990]. Спільність на основі аналізу суто мовної комунікації породжує формування об'єктивно передбаченого спорідненого смислу. Саме такий споріднений смисл відносно правових категорій формує система освіти й виховання у нотаріусів, що дає підстави вважати нотаріальну спільноту ефективним суб'єктом соціокультурного впливу на суспільство. Згода між ними існує не за випадковим збігом думок, властивих громадській думці, яка далеко не завжди править світом по розумінню нею смислу права, а за розумінням права в його понятійному вимірі, отриманому засобами розумно-вольового способу мислення. Адже пройти кваліфікаційний іспит інакшим способом неможливо.

Спільнота системи нотаріату може претендувати на статус соціокультурного феномена суспільства не сама по собі, а в тому випадку, якщо її в такому статусі визнає держава, але не як ідеальний тип з контексту соціології, а як людей, що мають аналогічний рівень розуміння культури як засобу соціалізації. Об'єктивність вимагає від нас визнати, що не лише тільки нотаріус має почуття тяжіння до спільних за духом, але й багато інших діючих спільнот. Тут знову доводиться пропагувати досягнення вчених, відкриті й

обгрунтоване ними багато віків, а то й тисячоліть тому. «Чим більш численними й різноманітними по типу конститутивних для них шансів сфери, на які індивід *раціонально* орієнтує свої дії, тим далі заходить «раціональна диференціація» суспільства; чим більш *усуспільненими* стають за своїм характером його дії, тим більшої ступені досягає «раціональна *організація* суспільства»» [Вебер 1990].

Знання, яке дає виховання й освіта, повинні знаходити свій розвиток в способі життя людини, яка володіє ними на рівні нав'язливої ідеї. Знаючи відомий суспільствознавцям вислів Гегеля, згідно якого «що розумне, те дійсне; і що дійсне, те розумне» [Hegel 1991], потрібно діяти в напрямку утвердження розуму в суспільне життя. Ті спільноти, члени яких знають, що розум – це внутрішній закон, якому підпорядковується все суще в природі, як і в них самих, оскільки вони її породження, її «вінець», врешті, мікрокосм, здатні діяти розумно, тому повинні відігравати провідну роль в суспільстві. Проте лише в тих випадках, коли такий же рівень знань об'єднує спільноту, що виконує владно-управлінську функцію в державі. Ці спільноти мають взаємодіяти між собою на рівні таких об'єктивних знань, тому що до цього їх підштовхує розумна воля.

Чому так не діють? Тому що досить рідко правляча спільнота чинить правосуддя згідно справедливості, об'єктивний критерій якої досить жорстко зумовлюється «об'єднанням за згодою», яка є випадковою, тимчасовою, сформованою на нерозумній формі розуму. Нею є частковий інтерес, вірніше – часткові інтереси й потреби. Це майже не стосується нотаріальної спільноти, яка у своїй професійній діяльності, що з часом стає й способом життя взагалі, постійно утримує сферу мотиваційної свідомості на рівні загального як об'єктивного атрибуту закону, рівність перед застосуванням якого здатна утвердити в суспільстві справедливість «за згодою». Натомість політична спільнота, яка в Україні, на превеликий жаль, являє собою «об'єднання за випадком», знаючи, що людина схильна власне розуміння загального видавати за суспільне загальне, застосовує можливості державного примусу. Взаємодія з

нотаріальною спільнотою, як і з іншими, створеними на основі згоди за спільними інтересами, в основі яких розумно-вольове їх виявлення й потреба в розвитку, здатна пом'якшити функцію примусу.

Проте М. Вебер, як об'єктивний і добродесний вчений і соціальний філософ, виходив із того, що примус необхідний. Впливає висновок: «Зростаюча від ступеня до ступеня схильність до «мирного» врегулюванню спорів, яка витісняє застосування фізичної сили, лише відсовує її на задній план, будучи нездатна повністю виключити її зі сфери відносин між людьми. Лише в ході історичного розвитку застосування сили все більше монополізувалося апаратом примусу *одного* визначеного типу суспільного об'єднання або співтовариства, заснованого на згоді, а саме політичного, яке перетворило його спочатку в упорядковану загрозу примусу з боку могутніх людей, а потім формально нейтральної влади» [Вебер 1990]. Таке розуміння стало панівним в громадській думці в тих типах суспільств, в яких утвердилась держава авторитарно-диктаторського чи навіть авторитарно-деспотичного типу правління. В тому числі таким є стан розуміння сутності держави не лише пересічною українською людиною, але й тими, хто створює політичні партійні спільноти на згоді її членів до примусу в разі отримання влади в ній.

На противагу партійній спільноті, як і багато в чому спільнотам правників, що беруть професійну участь у судовій гілці влади, нотаріат як суспільна організація, віднесена до громадянського суспільства, являє собою, як ми вже відзначили, витвір культури, представленої системою освіти й виховання, але не включений безпосередньо в державні інституції. Йдеться насамперед про приватний нотаріат, який займає провідне місце у вітчизняному соціумі. Це, власне, й надає йому статусу соціокультурного феномена відкритого суспільства.

Автор книги «Відкрите суспільство та його вороги» К. Поппер вважав її головною метою «дослідження певних принципів перевлаштування суспільства. ...Навіть звертаючись до минулого, я розглядаю проблеми нашого сьогодення» [Поппер 1994: 7]. Переконані, що певні принципи будуть вкрай

корисними для перевлаштування українського суспільства, яке у своєму розвитку в межах власної держави демонструє або надто повну відкритість, то знову відкочується до закритого й авторитарного типу.

Насамперед йдеться про принцип соціальної інженерії, суть якої він вбачав в тому, що держава всіма засобами сприяє активній суспільній позиції своїм громадянам у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Її методологія «полягає у плануванні «правової структури» протекціоністських інститутів. Другий полягає у наданні державним органам достатньо обмеженої свободи дій, якщо це дійсно необхідно для досягнення поставленої правителем мети. Очевидною політикою будь-якого демократичного втручання є використання по можливості першого методу і обмеження користування другим методом на випадок, якщо перший застосувати неможливо. Лише перший, інституціональний, метод, спираючись на результати обговорень і досвіду, уможливує якість поліпшення. Цей метод – довготривалий, адже постійну правову структуру слід замінювати поступово, щоб уникнути непередбачених і небажаних наслідків, змін в інших частинах структури тощо. Перший метод можна охарактеризувати як раціональний, а другий – як ірраціональний. Окремий громадянин має знати і розуміти правову систему, тому планувати її слід зрозумілою. Вона не повинна бути несподіваною, адже має нести в соціальне життя фактор упевненості й безпеки» [Поппер 1994: 143-144].

Для цілей нашого дослідження важливо виділити в наведеному фрагменті такі позиції.

1. Перший метод, будучи раціональним в якості інституціонально-протекціоністського, дозволяє нам ставити перед державними інститутами завдання всілякого сприяння нотаріальній спільноті в її просвітницько-правовій діяльності як у суспільстві, так і в органах виконавчої влади. Адже неприпустимо використовувати високий рівень правосвідомості нотаріусів для суто секретарських функцій. Розбудова української держави тому й супроводжується постійними революційними вибухами широких кіл людей з розвиненим громадянським почуттям, що їх думку не враховують при

проведенні тих чи інших реформ, які влада започатковує, переконуючи, що всі вони в інтересах народу в цілому, а не якимось окремим верствам суспільства. Тут можна вбачати й інерцію негативної практики, коли влада була монополією однієї політичної партії, яка декларувала свою відданість «всьому трудовому народу», готувала «подарунки» йому, не запитуючи в нього, що, врешті, виявилось неправдою і країна розпалась. Цього не слід допустити в сучасній Україні за рахунок того, що управлінські владні рішення насправді повинні мати всенародну, а не лише партійну, підтримку.

2. Держава не повинна революційно змінювати правову систему, особливо в сфері виробничо-економічних відносин як фактично визначальних для утвердження добробуту і сталого розвитку суспільства. Її мета – забезпечити упевненість громадян в безпечному і сталому їх існуванні. Адже безпеку як найвищу конституційно закріплену соціальну цінність не слід розуміти виключно в плані захисту «життя і здоров'я» в їх протилежності біологічній смерті. Для живої людини більш важливе щоденне психічне здоров'я. Надто часті зміни правового законодавства, що характерно для нашого суспільства, супроводжуються для активних учасників трудової діяльності стресовими душевними станами, які не сприяють ані зміцненню здоров'я, ані безпеці життя. А воно має бути «недоторканим» не лише в суто психофізіологічному розумінні, але й, головним чином, душевно-духовному.

Пропонуючи надати нотаріальній спільноті більше *можливостей* для ведення просвітницької діяльності, можна в разі їх *здійснення* розраховувати на те, що вона набуде не бажаного, а реального соціокультурного сенсу.

3. Наступним важливим аспектом наведеного фрагменту є наголос на необхідності для громадян не просто говорити про справедливість і бажати її утвердження, але й розуміти суть правової системи. А зрозумілою вона стане тоді, коли її планування перестане бути справою законодавчого органу чи уряду, а стане їх власною справою. В цьому суть громадянського суспільства й соціальної інженерії. Як держава, так і суспільство будуються не зверху, а знизу, від окремої людини – до організацій та інституцій. Нотаріальна

спільнота і є такою суспільною інституційною організацією, яка обіймає не якісь окремі установи, на зразок Верховної Ради чи будинку уряду, а все суспільство усією територією країни. Нотаріальні контори – це не просто офіси, а центри соціалізації, центри тяжіння й центри кристалізації, навколо яких розгортається простір політико-правової культури.

Жити згідно законів, створених людьми, яких обрали інші люди, не так легко. Адже, віддаючи свій голос за обранця, виборець, хто свідомо, а хто несвідомо, відчуває себе якоюсь мірою приниженим. Отже ще одна причина недовіри до держави, властива українській людині, схильної до індивідуалізму, до надання своїй власній волі вольниці, яка не бажає сліпо підкорятись чийсь волі, в тому числі волі закону. На такому тлі просвітницька діяльність людей, які не є безпосередніми представниками влади, може сприйматись без таких екзистенціальних граничних переживань. Адже просвітницька діяльність має в першу чергу соціокультурний а не пропагандистський характер. Тобто, вона передбачає наявність розуму в кожній людині, що не властиво пропаганді.

Поппер вважає, що для утвердження методу соціальної інженерії потрібно, по-перше, приймати обґрунтовані закони, які повинні діяти тривалий час, необхідний для виявлення їх ефективності, а не діяти владним правовим структурам на свій власний розсуд; по-друге, усвідомлювати як розумну природу не лише законів природи, але й тих, які приймаються людьми для суспільства, так і шкідливість ірраціональних сьогоденних рішень. Люди, врешті, мають бути свідомими того, «що одвічне запитання «Хто буде правителем?» давно слід замінити на більш реальне – «Як ми можемо його приборкати?» ...Нам не потрібен холізм. Нам потрібна поміркована, поступова соціальна інженерія» [Поппер 1994: 145]. Порада важлива для пострадянського суспільного простору, адже в ньому, попри критику філософії холізму, практично проводилась політика нав'язування пріоритету досягнення кінцевої цілі, коли все різноманітне постає як єдине ціле. Ми зараз маємо його прояви в так званій «совковій» психології, яка заважає утвердженню демократично-правових принципів плюралізму й толерантності.

Пропозиція надати нотаріальній спільноті нормативну законотвірчість йде не лише від приналежності до неї самої дослідниці. Це – об’єктивна потреба кожної людини, яка відчуває в собі соціокультурну сутність закону, як і розуму, який його відкриває. Звідси й наш підхід до філософської антропології, яка виводить культуру із самої природи, а не з одного лише суб’єктивного бажання людини. В. Ефроїмсон, чії праці стали відомими лише в кінці перебудовного періоду й після розпаду тоталітарної держави, відзначав: «Кожен видатний учений повинен мати потяг до влади, яка виражається в пропаганді свого вчення. Роботи вченого без цього потягу залишаються непоміченими, а його праці пропадають дарма» [Эфроимсон 1990].

Відзначимо, що пропаганда наукових вчень не тотожна пропаганді політичних партійних ідеологій, адепти якої мають бажання отримати владу на весь час свого життя. Натомість бажання влади з боку вчених суто просвітницьке, а не державно-примусове. Воно зумовлене об’єктивно, адже «розуміння того, що потяг до влади – залежна від генотипу риса психіки, дуже важливе. Бо ця необхідна для самоорганізації соціуму риса владі може піти на шкоду соціуму, якщо не дотримуватимуться певні правила «техніки безпеки» у поведженні з можновладцями» [Ярошенко, Садовська 2018]. Можна припустити, що йдеться про певні спокуси, які можуть вразити вченого в тому випадку, коли його вчення можуть використати не в цілях просвітництва, а в цілях пропаганди влади. Так бувало в усі часи, включно й у добу незалежної України, коли солідні правові заклади освіти, як і Конституційний Суд, приймали протиправні рішення.

Істинний сенс життя людини, свідомість якої визначена культурою як соціальним феноменом і фактором соціалізації, в тому, як ми вже зазначали в першому розділі, «щоб бути потрібним». Але ми пам’ятаємо й іншу відому формулу, яка панувала в недалекому минулому в державі «робітників і селян». А саме: «немає незамінних людей». Якщо вона в наш час публічно не проголошується, то це не означає, що вона не проявляє себе. Особливо прикро, що найбільшою мірою несправедливість проявляє себе в судових рішеннях,

адже судова гілка влади своє цільове призначення має в тому, щоб утверджувати справедливість. Між тим, як вже відзначалось, довіра до неї найнижча. А це водночас – і недовіра до держави як необхідного суспільно-політичного й соціокультурного феномена.

Одне з важливих визначень людини – homo ludens – істота, що грається. Це об'єктивне й первинне її визначення, яке супроводжує все її життя в усіх видах її діяльності, а не лише в дитячому віці. К. Маркс тому й закінчив своє визначення праці як своєрідної гри фізичних та інтелектуальних сил. Гра соціалізує, тому є неодмінним і незмінним елементом культури взаємовідносин. Якщо при грі, яка по суті є змаганням, порушуються прийняті правила, це означає, що переможці не сприймаються тими, хто програв, як герої, а установка, або ж окрема людина, що прийняли таке рішення, не сприймається як орган правосуддя. Утвердити в суспільстві абсолютну справедливість неможливо. Але цілком можливо підняти рівень її розуміння, якщо в системі освіти абсолютний пріоритет надати правовому вихованню.

На початку підрозділу ми навели основні складові, які містить в собі слово культура. Також нами постійно підкреслюється методологічний статус понять. Якщо спробувати дати йому визначення, то вочевидь варто включити в його зміст всі значення. Це потрібно для кожної людини, яка, на відміну від науковців, схильна сприймати кінцеві визначення в їх значенні для себе особисто, а не для вчених. Останні приходять до остаточних умовиводів на підставі тривалих аналітико-синтетичних досліджень. *Пересічна людина критерієм культури поведінки інших визнає прояв у публічному суспільному просторі до себе чи до інших людей, включно до природного середовища, вихованості, освіченості, витонченості та шляхетності поведінки, постійного прояву поваги й пошани до співрозмовників, їх зовнішності, відповідності змісту розмов способу життя.*

Якщо спробувати дати наукове визначення поняття, то *культура – це процес усвідомленої зміни егоцентричної мотивації життєдіяльності людини на соціоцентричну як значиму для неї самої.*

Як бачимо, є певна різниця між визначенням культури на буденному рівні та рівні професійному як граничному і рівні метаграничному як філософському. На першому рівні культура як фактор соціалізації, фактор наслідування являє собою запозичення того, що є бажаним для людини на рівні відчуттів, здійснюване на основі зовнішніх її проявів. На другому бажане підштовхує до включення освіти й виховання в процес свідомої приналежності до певних її елементів, які стають професійним заняттям. На вищому рівні культура проявляє себе як постійне прагнення людини до входження в безмежний простір соціалізації. Ми назвали це філософським рівнем, беручи до уваги наведений вище М. Гайдеггером «останній і граничний» соціальний рівень, який належить не лише природному Універсуму, але й Універсуму людської свідомості.

В останньому підрозділі дослідження ми спробуємо висвітлити ті можливості, які, за належної підтримки держави і громадянського суспільства, змогла б реалізувати нотаріальна спільнота. Звичайно, що не лише вона. Але далеко не завжди на суспільство позитивно впливають ті індивідуальні й колективні суб'єкти, які належать до сфери політико-правової культури, чи професійні діячі культури, що представляють мистецтво в різних його видах і жанрах.

4.4. Феномен нотаріальної спільноти в якості провідної правосуб'єктної верстви суспільства

Постановка питання про значущість нотаріуса і, відповідно, нотаріальної спільноти в бутті сучасної людини і суспільства з необхідністю приводить нас до усвідомлення меж і призначення суб'єктності як нотаріуса, так і відповідної професійної спільноти. І це не просто суб'єктність як вираження здатності до свободи і діяльності в свободі, а *правосуб'єктність*, яка означає здатність виступати учасником правових відносин, беручи на себе відповідальність за них.

Правосуб'єктна діяльність нотаріуса актуалізує правосуб'єктність кожної людини, що звертається до нього. Очевидно, що посвідчуючи у нотаріуса певні документи, клієнт нотаріуса долучається до змісту тих законів, згідно яких документи набувають легітимний статус. Так в суспільстві утверджуються суб'єкт-суб'єктні відносини, які набувають правового характеру. Звісно, що в такій взаємодії провідною стороною є, звичайно, нотаріус, якому держава довірила певний вид діяльності.

Проте, як нами вже відзначалося, правовий потенціал як самих нотаріусів, так і нотаріальної спільноти загалом, суттєво переважає правовий зміст тих видів діяльності, які визначено Законом «Нотаріат в Україні». Безумовно, що його потрібно використовувати, адже суспільна потреба в цьому очевидна. Українська держава впродовж усього нетривалого за історичними мірками існування постійно відчуває тиск як з боку інших держав, які вважають за можливе таке втручання у внутрішні справи незалежної країни, так і недостатній рівень громадянської правосвідомості певної частини суспільства, яка досить невиразно розуміє її сутність і необхідність.

До головних причин такого складного процесу становлення української державності можна віднести такі. *Перша.* Народ як соціокультурна суб'єктна окремішність понад тисячоліття існує в умовах відсутності власної національної держави. *Друга.* Існування в умовах інших держав, з одного боку, сформувало недовіру до неї, що породжує анархічну свідомість, з другого, певний комплекс меншовартості, що не дозволяє відчувати себе суб'єктом державотворення. *Третя.* В радянський період потужна державна пропаганда підпорядковувала свій ідеологічний вплив на масову свідомість хибній концепції відмирання держави на користь партokratичного, а не демократичного управління. *Четверта.* В цей же період цілеспрямовано формувалась нова історична спільність людей – радянський народ, основною ознакою приналежності до якої була ідеологічна, а не національно-ідентична.

На ці фактори звернув серйозну увагу Ю. Липа під час державотворчих змагань в добу Другої світової війни: «Власний терен, власна місія і почування

нехиті до чужих – ось що є найпевніше в окресленні слова «нація»! ...Коли власний терен як поняття не може бути постійним.., коли власна місія не завжди є в своїм часі відчута елітою нації, то ця «нехить до чужих» є, мабуть, найвиразнішою і найпостійнішою живловою ціхою (ресою) кожного народу» [Липа 1992: 19; Ярошинська 2016; Ярошовец 2008]. Українцям не властиво, як показує історія, на що ми вище звертали увагу (І. Огієнко, Д. Донцов, Є. Маланюк та ін.), «почуття нехиті до чужих». Але в цьому цитований автор солідарний із Л. Гумільовим, який стверджував, що поділ на «своїх і чужих» відбувається на підсвідомому рівні, отже, не є чимось таким, яким потрібно нехтувати при побудові національної держави. Для того й створюється держава, щоб мати змогу використати такий поділ в його соціокультурному спрямуванні. Але для цього має бути відповідний рівень історичної культури у тих, хто реально здійснює управлінські процеси. Звідси й бажання в попередню добу створити «нову» історичну спільність.

Всі перелічені причини, як і багато інших, суттєво впливають на розвиток державності в напрямку ствердження в суспільстві правових атрибутів. Оскільки нотаріат є виключно правовою структурою, є всі підстави використовувати духовно-освітній потенціал нотаріусів не лише в суто професійному плані, але й громадянсько-правовому. Звичайно, що в міру тих знань, які для них є визначальними. Говорячи про провідну роль, не йдеться про те, що ця верства має бути єдиною провідною. Йдеться про те, що, належачи до структур громадянського суспільства, як і державних, вона може й повинна відігравати в ньому функцію провідника правових, а не виключно професійних знань. Інакше кажучи, функцію просвітницьку, спрямовану на подолання дії перерахованих у попередньому абзаці причин, які не сприяють формуванню в усього суспільства державницького умонастрою.

Сучасний англійський вчений, філософ, соціолог, економіст і культуролог Е Сміт стверджує, що «нації і націоналізм не можна зрозуміти просто як ідеологію або якийсь різновид політики, – їх слід трактувати і як культурні феномени. Тобто націоналізм як ідеологію і рух треба тісно пов'язувати з такою

багатовимірною концепцією, як *національна ідентичність*, і поширити його значення так, щоб воно охоплювало осібну мову, почування і символізм» [Сміт Дж. 1994: 6]. Отже, під націоналізмом в цивілізованому демократично-правовому суспільстві розуміється право націй не лише на соціокультурне, але й на державне самовизначення. Це взаємопов'язані між собою процеси. Додержавний період створює культуру звичаїв, обрядів, традицій, вірувань, які супроводжуються різними ритуалами, віднесеними до певних видів мистецтва як засобу безпосередньої душевної єдності. Оскільки ці складові в різних народів дещо відмінні, при їх зіткненні вони нищаться переможцями, які їх не сприймають як свої. Тому держава й виникає як засіб збереження й примноження такої соціокультурної ідентичності.

Народна, або ж етнічна спільнота як автономний суб'єкт розвитку, за Е. Смітом, включає в себе «шість головних атрибутів...: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційних елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним «рідним краєм»; 6) чуття солідарності у значної частини населення. Що більшою мірою даному населенню властиві ці атрибути (і що більше цих атрибутів властиві тому населенню), то ближче воно підступає до ідеального типу етнічної спільноти, або *ethnie*. Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності» [Сміт, Дж. 1994: 30]. Якщо порівняти названі атрибути зі станом свідомості, властивої сучасному українському народові, то виявиться, що над розумінням і сприйняттям їх важливості для формування державницької правосвідомості потрібно постійно й настійливо працювати. То ж цілком очевидно, що таку роботу не можна покласти лише на систему освіти та українське письменство. Адже національна ідентичність не ґрунтується лише на «елементах спільної культури». Значно більшу вагу мають політичні чинники, здатні забезпечити тривале існування національної культури своєю орієнтацією на створення держави, свідомої того, що сама держава є продукт правової культури.

Досвід епохи Відродження показав, що розквіт культури європейських народів забезпечило створення національних держав у формі республік. Логічно впливає висновок авторитетного історичного соціолога про те, що «найголовнішими з цих сил видаються державотворча, військова мобілізація та організована релігія». Багато років тому Вебер, коментуючи значення політичних дій для формування й подальшого існування етносу, доводив: «Здебільшого саме політична спільнота, хоч як штучно організована, надихає віру в спільну етнічну належність»» [Сміт, Дж. 1994: 35].

Цілком очевидно, що політична спільнота, створена на певній партійній ідеологічній основі, не обов'язково є державотворчою. Адже її досить легко звабити доступом до влади. Натомість, якщо вона створена на соціокультурній основі, тоді вона неодмінно виступить і як політико-правова спільнота, мета діяльності якої не стільки у владі, скільки у спрямуванні владних сил і можливостей на відродження як у її представників, так і у всього населення національно-політичної ідентичності, яку без культурної ідентифікації складно віднести до народної/етнічної спільноти та активного суб'єкта державотворчості. Якщо ж це високоосвічена спільнота не лише економічно, але й гуманітарно, до якої належать професійні юристи, яким властиве почуття справедливості як основа юриспруденції, то можна розраховувати на те, що вона неодмінно відіграє провідну роль в побудові національної держави. Так було в Європі, так сталося і в колишньому СРСР, де пригноблення національних почуттів набуло такого масштабу, який врешті-решт сприяв його розпаду і, водночас, становленню національних держав-республік. Аналогічно з Югославією, яка включала в себе шість федеративних республік, а нині на її території їх вісім.

Підсумовуючи наші міркування щодо правомірності розгляду нотаріальної спільноти під кутом зору провідної право-суб'єктної сили в побудові демократичного громадянського суспільства, наведемо ще один фрагмент з праці Е. Сміта. Для перетворення етнічних спільнот на політичну націю потрібне розуміння того, що «форму, темп, масштаб та інтенсивність

цього перетворення визначає еліта, яка його провадить, – традиціоналістська, модерністська, відроджувальна, – або ж поєднання кількох еліт чи послідовна їх зміна» [Сміт, Дж. 1994: 72]. Саме завдяки ним етнічна інтелігенція здатна «мобілізувати давніше пасивну спільноту на формування нації навколо нової народно-історичної культури, наново відкритої інтелігентами» [Сміт, Дж. 1994: 73], як такої, яка раніше не була відома їй через відсутність національної держави.

Суттєвою перепоною на шляху утвердження української державності якраз і була її фактична відсутність впродовж тисячоліття. Попередня держава спеціально приховувала національний склад республік. Звідси й схильність ототожнення їх із російським народом, а в політико-ідеологічному плані головним було те, що це – радянський народ. Між тим Ю. Липа, раніше від Е. Сміта, виділив атрибутивні риси народу (хоча він використовував поняття раси, зважаючи на біологічний фактор). До них він, окрім суто антропологічних, відніс такі риси: «З боку історичного – це група населення, що в окресленій території, без особливої перерви в часі, переживала спільну долю. Врешті з боку демографічного раса – це наслідок змішувань, що відбувалися в тій чи іншій території... Врешті найважливіше – це психологічне окреслення. Бо раса – це велика духовна одність з боку морального, чуттєвого. Загально можна було б дати таку формулу раси:

Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети, укриті й явні (як звичаї, мова, властиво мови), а також антропо-біологічні риси становлять виразну цілість упродовж часу (історії)» [Липа 1992: 102,103]. Безумовно, що в наш час «виразну цілість» потрібно підкріплювати раціоналізованою психологією, яку формує не стільки природознавство, скільки спільне для усіх людей і народів прагнення до справедливості, оформленої як правовий закон в його міжнародному прояві.

На виключно негативний вплив пригнічення національної соціокультурної ідентичності звернув серйозну увагу О. Шпенглер. «Історичні псевдоморфози – так я називаю випадки, коли чужа стара культура так владно

тяжіє над країною, що молода й рідна для цієї країни культура не набуває вільного дихання і не тільки не в змозі створити чисті й власні форми вираження, але навіть не усвідомлює по-справжньому себе саму. Все, що вийшло із глибин первинної душевності, виливається в пусті форми чужого життя; юні почуття застигають в старечі твори, і замість вільного розгортання власних творчих сил тільки ненависть до чужого насилля виростає до гігантського розмаху» [Spengler]. Усе це відповідає історичній дійсності українського народу. Крім того, що його культура не є юною, але завжди молоді народи, перебуваючи в духовному плані в підлітковому агресивному від невігластва стані, привласнюють собі здобутки зрілих народів, видаючи їх за свої.

Саме таким чином відбувається становлення держав, яких на цей час налічується понад дві сотні, хоча ще на середину ХХ-го ст. їх було втричі менше. І це – об'єктивний процес, коли етнічні групи, організовуючись на основі наведених Е. Смітом атрибутів, відчують потребу в тому, щоб надати їм можливість розгорнути й розвинути їх зміст. А усі вони, як це нескладно помітити, об'єднані словом *спільне* як *солідарне*. Так здійснюється «рух за перетворення членів етносу на юридичних «громадян», надавши їм громадянських, соціальних і політичних прав» [Сміт, Дж. 1994: 73]. Активним суб'єктом, який відіграє вирішальну роль у цьому, є представники народної інтелігенції. Якщо ж ця інтелігенція професійно підготовлена як правнича, отже, державотворча, оскільки держава являє собою правовий політичний інститут, то їй і має належати чи не головна провідна роль в організації суспільного життя.

Кожна людина у певній сфері сумісного буття з іншими людьми відчуває потребу в тому, щоб, з одного боку, бути рівною серед рівних, тобто – не приниженою ними в своїх очікуваннях від такої суто просторової сумісності. З іншого боку, якщо таких негативних відчуттів не виникає, вона у своїй взаємодії з ними органічно відчуває душевну й духовну єдність і спільність, що, у свою чергу, породжує приплив сил у можливостях здійснення тих цілей,

заради яких вона започаткувала сумісний спосіб буття з іншими. Так зароджується й формується соціально-духовна сутність людини й, відповідно, первинні колективи, які в сукупності створюють су-спільство.

Ще Арістотель відзначав, що є держави за назвою території, а є за їх соціальною політико-правовою сутністю. Ми виходимо з того, що, не перебуваючи в умовах власної державності впродовж своєї багатовікової історії, український народ сформував досить стійке й важливе патріотичне почуття до рідної землі, до Неньки-України, до Матері-України, до її території, і протилежне анархічне, «хутірське» почуття до держави. На такій історичній традиції, яка фактично є антидержавною і яка тяжіє й над сучасниками, спекулює значна частина політичних лідерів упродовж всього тридцятиліття її існування. Звичною для політиків, починаючи з рівня народних депутатів і закінчуючи самими політичними партіями та їх лідерами, є звернення до своїх територіально визначених виборців, які вимагають чогось особливого для них, а не для всієї держави. За цим же принципом проводяться й соціологічні виміри громадської думки, яка неодмінно повідомляється з обов'язковим акцентом на відмінностях за чотирма географічно-територіальними регіонами. Безумовно, що вони існують, мають історичне пояснення, але чи варто так на цьому наголошувати впродовж усього початкового періоду становлення державності у вкрай несприятливому геополітичному середовищі? На небажаність такого підходу звертав увагу Є. Марчук, який обіймав посаду голови Служби безпеки України у перші роки незалежності. Але як поради мислителів не беруться до уваги можновладцями, так і не враховуються поради тих мудрих людей, які розуміють державно-правовий статус своїх посад. Таке застереження має важливе значення для розуміння мотивів обґрунтування нами провідної ролі нотаріальної спільноти в утвердженні в суспільній свідомості, починаючи з буденної, правових категорій в їх загально-державній визначеності й значимості. Адже закони діють на усій території держави. Як і все населення, досягнувши певного віку, який нині без прийняття відповідних програм по правовому навчанню й вихованню та їх втіленню в систему освіти намагаються

зменшити до фактично дитячого віку в 14 років, має бути готовим до більш поглибленого розуміння змісту правових норм та їх дотримання. Більше того, за територіальною ознакою створені нотаріальні округи, чого немає для судів. Можливо, що це й потрібно, але, як говорить буденна мудрість, «закон він всюди закон». Якщо його не популяризувати у виключно науковому визначенні, яке нами наводилось, то чи можна розраховувати на потрібний результат, яким має бути також конституційна норма, згідно якої «Україна є унітарною державою».

Нотаріус, постійно взаємодіючи із клієнтами, достатньо кваліфіковано здатний визначити загальний рівень їх громадянської свідомості та розуміння ними своїх обов'язків як свідомих громадян. Ставлячи перед ним завдання постійного підвищення кваліфікації, потрібно виходити з того, що він насамперед громадянин, оскільки поняття *громадянин* належить до основних категорій права. Автоматичне надання людині статусу громадянина не означає, що разом із відповідним документом вона стає носієм політико-правової свідомості.

Як не дивно, але «Правила професійної етики нотаріусів України» у своєму тексті жодного разу не містять це ключове політико-правове поняття. Закон «Нотаріат в Україні», звичайно, не міг обійтись без нього. Проте зміст присяги нотаріуса закликає його «скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383, Ст.6]. Ми думаємо й переконані, що слід всюди і завжди берегти високу честь бути громадянином певної держави. В даному разі громадянином України. На жаль, із цим є певні проблеми у досить немалої частини суспільства, які своє громадянство асоціюють із наявністю паспорта, а не з формуванням розуміння змісту, який міститься в цьому понятті.

«Правила..» зобов'язують нотаріусів «сприяти утвердженню в суспільстві віри у закон і справедливість» [Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013

року № 2104/5]. Це можна й потрібно робити, якщо суттєво розширити їх повноваження в плані просвітницької діяльності. Викладацька діяльність також створює такі умови. Проте викладання певних дисциплін завжди має відповідати змісту робочих програм. Натомість просвітницька громадська діяльність значно розширює можливості тим, що людина в ній реалізує своє конституційне «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» [Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, (1993). № 39. Ст.383. Ст.34].

Маючи високу професійну і громадянську свідомість, нотаріуси по праву можуть претендувати на роль провідної суспільної верстви в державі й суспільстві, які потребують суттєвого підняття розуміння його громадянами сутності основних політико-правових категорій. Насамперед в тому напрямку, який має подолати патерналістську психологію, сформовану за багатовікову історію перебування українського народу в умовах монархічно-авторитарних держав, в яких народна ідентичність всіляко нівелювалась. Це й нині проявляється в тому, як буденна свідомість сприймає зміст своїх *прав і свобод*, як і зміст поняття *громадянин*.

Наголошуючи на високій професійній кваліфікації нотаріусів, ми маємо на увазі той факт, що правосвідомість формується філософським світоглядом, в основі якого діалектичний спосіб мислення, який постійно спонукає до всебічного підходу до аналізу будь-якої взаємодії як об'єктів і явищ природи, так і, тим паче, взаємодії між людьми. праці «Феномен людини» відзначив: «Існувати повніше – це все більше об'єднуватися: таке резюме й підсумок даного твору. Але... єдність зростає лише на основі зростання свідомості, тобто бачення. Ось, безсумнівно, чому історія живої природи зводиться до створення – в надрах космосу, в якому можна розрізнити все більше... – досконалих очей. Чи не вимірюється досконалість тварини, перевага мислячої істоти, силою проникнення і синтетичною здатністю їх очей? Прагнути бачити більше і краще – це не каприз, не цікавість, не розкіш. Бачити або загинути. В таке становище

поставлене таємним даром існування все, що є складовим елементом універсума. І таке ж, отже, – але на вищому рівні – становище людини» [Тейяр де Шарден 2002: 137].

Стверджувати, що нотаріуси як представники юридичної науки мають високий рівень культури мислення, яка дозволяє їм не лише претендувати, але й бути провідною верствою суспільства, його соціокультурним феноменом, дає підстави той факт, що для отримання правничої освіти вони складають тест загальних навчальних правничих компетентностей при вступі до магістратури. Для отримання права на практичну роботу в якості нотаріусів також проводять серйозну попередню підготовку. Тести включають в себе компоненти, серед яких визначення можливостей до аналітичного, критичного й логічного мислення [Павленко 2018: 176-177]. Звісно, що не усі юристи відповідають умовам тесту, але сам факт такого складного випробування дає їм можливість відчутти грані своїх пізнавальних і практичних можливостей і пробудити бажання вдосконалення.

Спільнота нотаріусів об'єднана у своїй свідомості єдиною основою, якою є не стільки перелік адміністративних вимог до її професійної діяльності, скільки властивим їм почуттям справедливості, оформленим у вигляді правових законів. Останні далеко не завжди мають таку дію, адже суб'єкти прийняття законів не мають таких зобов'язань, оскільки обираються за іншими критеріями. Серед головних – уміння гарно говорити й обіцяти, а не демонструвати своєю життєвою позицією відданість обіцянкам. Таке бачення невідповідності ледь не щоденно перебуває в полі зору нотаріусів. Нотаріуси О. Красногор і Н. Красногор у статті про стандарти етичної поведінки нотаріусів, як і представників всіх інших юридичних професій, справедливо наголошували: «Одним із шляхів формування престижу та позитивного іміджу професії нотаріуса в суспільстві є створення у сприйнятті громадськості зримого образу висококваліфікованого професіонала, дисциплінованої, освіченої, інтелігентної людини» [Красногор, Красногор 2017: 162]. Звідси й потреба в активній

життєвій позиції поза професійною діяльністю не лише у нотаріусів, але й у самої громадськості.

Ми у своєму дослідженні неодноразово зазначали, що основою для обрання нотаріусами, правниками загалом, такої професійної пожиттєвої професії має бути наявність у них саме почуття справедливості. Адже вони єднають у спільноту значно більш надійно, ніж суто раціональні мотиви. В цьому ми знайшли підтримку у щойно процитованого нами Тейяра де Шардена. Він також розглядає людину як унікальний феномен з тієї причини, що тільки їй властиві «почуття просторової неосяжності у великому й малому»; «почуття глибини» бачення минулих подій; «почуття кількості» складових Універсуму; «почуття пропорції» в розрізненні між малим і величезним; «почуття якості або новизни»; «почуття руху» в тому, що перебуває в стані спокою; «почуття органічного, яке за зовнішньою зміною подій і груп знаходить фізичні зв'язки і структурну єдність» [Тейяр де Шарден 2002]. Щоденно спілкуючись із людьми, відчуваєш у собі такі почуття і формуєш до них співчуття. Звідси й потреба в громадянській єдності з ними, в єднанні з ними на основі зазначених почуттів, які поглиблюють розуміння сутності людини і розуміння нею внутрішньої сутності тих понять, які цю сутність визначають.

Отже, нотаріус має стати публічною особою не лише в професійному статусі, але і як публічна особа в суспільному сприйнятті. Найбільшою мірою публічність властива державним, політичним і релігійним діячам, представникам різних видів мистецтва, найперше розважальним, спортсменам. На жаль, зовсім незначною є публічність, яка забезпечується фактично вільним доступом до засобів масової інформації, для науковців, письменників, юристів. Хоча саме продукти їх діяльності складають духовну основу єдності суспільства. Ми відмітили досить поверхневе розуміння відвідувачами нотаріальних контор змісту основних понять права, якими є правова свобода, обов'язок, громадянин, як і суспільства загалом, яке, постійно стикаючись із такою невідповідністю в діях і словах представників усіх гілок влади, включно із законодавцями, наслідує, як відзначав Платон, їх поведінку, а не поводитьсь

так, як цього вимагає закон і моральні чесноти. Це зайвий раз дає підстави для формування позитивного образу нотаріуса. Справді, для нотаріуса право – це не лише законодавча норма, прийнята певним державним органом. Право для нього – це його внутрішня потреба в єдності зі всіма іншими людьми на основі спільних від самого народження почуттів. Звідси й відповідне спрямування життєдіяльності на загальне, а не на часткове чи на окреме. Звідси, як ми вже вище відзначили, печатка, яка посвідчує якісь документи, існує в ньому як щось органічне й сердечне, а не штучне, вироблене із мертвої матерії й посвідчене на матерії. Чудово, метафорично й водночас об'єктивно висловився з цього приводу Л. Фейєрбах про суть свого розуміння людини та її філософсько-антропологічного відображення. Отже: «Я не маю нічого спільного з тими філософами, які закривають *очі*, щоб було легше думати. ...Ця філософія... не визнає єдиним гідним органом одкровення гусяче перо, а має *очі, вуха, руки й ноги*» [Feuerbach 1955].

Думаємо, що в цьому суть граничного буття нотаріуса, яке піднімається на рівень метаграничного, не абстрагуючись при цьому від існування іншої людини, а спілкуючись із нею, відчуває одкровення її внутрішньої невидимої сутності, отже, відтворює в ній себе саму. Це дає можливість «виводити не предмет від мислі, а мислі від предмета» [Feuerbach 1955]. Сучасна філософська антропологія, стверджуючи, що не людина створила мову, а мова створила людину, фактично підтверджує сокровенну родову сутність людини, як її відобразив Л. Фейєрбах. А саме: «По суті в нас немає байдужості; прагнення повідомити – кореневе прагнення, це є прагнення до істини. Тільки за допомогою інших ми усвідомлюємо істинність власної справи, природно, що тут береться до уваги не та або інша *випадкова* особа. Що істинне, те не є виключно моє чи твоє надбання, – це є надбання *всезагальне*. Мисль, що єднає мене і тебе, – *істинна* мисль. Це єднання є санкція, є знак, підтвердження істини тільки тому, що саме єднання є істина» [Feuerbach 1955].

Аналогічну думку маємо у Тейяра де Шардена: «Об'єкт і суб'єкт переплітаються і взаємо-перетворюються в акті пізнання. Вільно чи невільно

людина знову приходиться до себе самої і у всьому, що вона бачить, розглядає саму себе» [Тейяр де Шарден 2002].

Цілком логічно ми підійшли до того, що право як відчуття й почуття справедливості, будучи властиве нотаріусу, спонукає його до спілкування з родом, а не виключно з клієнтами, як це визначено його професійною діяльністю. Тільки в такому спілкуванні право може бути регулятивним чинником в організації суспільного буття. Потрібно лише надати такій категорії людей можливості для такого впливу на його зміст. Ми тут виходимо не з позицій, що самим потрібно боротись за такий вплив, що, безумовно, має місце. Але до такої пропозиції нас спонукає мудра заповідь Конфуція: «Вчитель сказав: «Людина не повинна засмучуватися, якщо вона не має високої посади, вона повинна лише засмучуватися через те, що вона не укріпилась у моралі. Людина не повинна засмучуватися, що вона невідома людям. Як тільки вона почне прагнути укріпитися в моралі, люди узнають про неї» [Богосвятська 2018: 149]. Звичайно, якщо такі прагнення мають для суспільства визначальне значення. Але для цього потрібно просвітлювати буденну свідомість суспільства не просто правовими нормами й законами, а подавати їх як модифікацію моральних настанов. Останні без права суть «безсилля в дії». Як і без наявності у свідомості людей почуття справедливості в його загально-родовій, а не виключно індивідуальній сутності. Пересічна людина це розуміє, але схильна вважати, що спочатку поступатися мають інші, а не вона. Правову норму, згідно якої дозволено усе, що не заборонено законом, також не можна сприймати як прояв справедливості. Адже законодавство завжди відстає від усієї множини можливих напрямків взаємодії між людьми та їх наслідків. Тому морально-етичні кодекси повинні апелювати до масової свідомості, оскільки бажання утвердити справедливість є родовим. Впливає й внутрішній обов'язок освічених людей загалом, професійних юристів зокрема найрізноманітнішими способами підсилювати інтерес людей до обговорень прийнятної для всіх сутності справедливості через досягнення консенсусу в її розумінні засобами толерування їх думок, а не апеляцією до законодавчого

визначення, оскільки воно завжди має форму правового закону, якого потрібно дотримуватись без обговорень. Тим більше, що, як це зафіксовано в Конституції: «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» [Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30: Ст.68].

Будь-яка людина не може не чинити бодай внутрішній душевний спротив, не розуміючи, чому її думка має відповідати змісту законів, прийнятих без її участі, без прояву права її волі на свободу думки. Такі дискусії неприпустимі при професійній взаємодії нотаріуса із клієнтами. Але потреба в них очевидна, тому в такому просвітницькому плані, яке не завершується печаткою на певному документі, але залишає свій слід у свідомості всіх учасників, потрібно проводити. Релігійно-церковне моралізування не приносить користі, тому що там відсутня свобода волі віруючої людини, яка просто зобов'язується «вищою» силою до сприйняття моральних настанов під страхом покарання в «потойбічному» світі. Не діючи згідно них, люди підтверджують відсутність у них не лише віри в неіснуючий світ, але й у дієвість самих настанов. Натомість участь в обговореннях тих проблем, які справді зачіпають кожну людину, із фахівцями, які не заявляють наперед про свій фах і не ставлять завдання когось у чомусь переконати, формує повагу до них і бажання спілкування з ними, оскільки *прихована* фахова аргументація *виховує* тим, що відгукується позитивно у свідомості учасників. Отже, завжди потрібно враховувати той факт, що навички пізнавального мислення формуються не від того, що людина вчиться запам'ятовувати прочитане чи почуте. Якщо мислення – це акт самодіяльності, то його розвиток можливий лише за умови зіставлення власних авторських думок з іншими, але не заради нав'язування своєї думки, а заради пошуку спільної єдиної основи в різноманітному. В такому разі формується динамічне суспільство, яке має перспективи розвитку. Як різниця потенціалів породжує електричний струм і його напругу, що дає світло, яке відтісняє темряву, так і різниця у змісті думок просвітлює свідомість людей знанням єдиної основи, яка, в разі її утвердження, створює гармонійне і злагоджене

суспільство, не провокуючи їх на злочини в нічній темряві. Не слід забувати, що з фізичної точки зору мислення – це електричний струм, який формує навколо його провідника силове магнітне поле. Таку силу духовного притягання мають нотаріуси, як і будь-яка високоосвічена й порядна людина.

Право, таким чином, в його гуманістичному соціально-духовному вимірі – це щось більше, ніж узаконені норми взаємодії між людьми, які забезпечують можливість реалізувати свій потенціал у певних видах суспільної життєдіяльності. Певний недолік тут в тому, що кожна новонароджена людина вже зобов'язується до їх дотримання на тій підставі, що так діє логіка історії. Якщо ж суспільство, держава ставлять собі за мету розвиток людини як особистості, то потрібно визначати право як *такий нормативний напрямок формування соціуму, що йде від людини, яка прикладом свого життя наочно демонструє реальний масштаб властивого їй творчого потенціалу, здійсненого і завдяки, і всупереч раніше встановлених норм*. Звичайно, ми не маємо на увазі одну людину.

Об'єктивна правомірність такого визначення підтверджується історією людства. Нащадки вчаться не стільки на анонімній історії, скільки на історії видатних людей. На жаль, до них часто відносять і «видатних» злочинців, на що вказував К. Поппер. І не лише він. Видатні люди майже ніколи не визнавалися такими за свого життя. Проте минав час, і нащадки усвідомлювали саме їх, а не анонімні народні маси, за реальних суб'єктів розвитку суспільства в бажаному для тих же мас напрямку. Очевидно, що такі нормативи не вписуються в традиційні форми права, які приймаються законодавчим органом влади.

Гуманістичний напрямок розвитку суспільства здатні надавати як окремі люди, так і певні спільноти. В даному разі ми обстоюємо спільноту нотаріусів як одну з провідних, але й як провідну серед спільнот правознавців, оскільки корисливий інтерес в їхній професійній діяльності практично відсутній. Тим більше він відсутній у просвітницькій діяльності, здійснюваній на основі наявного в людини почуття свободи, обмеженої вимогами професії, але

вимогливої для освіченої людини, оскільки цього потребує об'єктивний статус загального як необхідного для його проголошення.

Вище ми наголосили на необхідності розуміння конституційних прав на свободи, які фактично декларовані владою, і права як потреби в їх відстоюванні. Влада, як правило, схильна декларувати ті свободи, які мало зачіпають пересічну людину. Вона впевнена, що вони не будуть затребувані. Це в патерналістському суспільстві відповідає реальності. Але вона завжди стурбована, коли на такі права претендують освічені люди, які розрізняють свободу думки, свободу слова і свободу мислення і, як правило, знаходять підтримку в буденній свідомості при їх переслідуванні, коли про такі свободи вони заявляють відкрито й публічно. Тому гуманістичні просвітительські ідеї сприймаються набагато пізніше від часу їх проголошення видатними особистостями. Звідси необхідність поглиблення правосвідомості народних мас не тільки й не стільки наявним правовим законодавством, що необхідно, але й тим, яке є в дійсності у вигляді можливостей, реалізація яких не лише в законодавстві, але й у свідомості якомога більшої кількості людей безумовно сприятиме більш прискореному розвитку суспільства.

Професор О.Ю. Висоцький, аналізуючи різноманітні технології, властиві міжнародній пропаганді, зазначає, що вона у своєму позитивному варіанті «передбачає культурницьку, можна навіть сказати, культурно-імперіалістичну функцію просвітництва неграмотних, простих людей та залучення їх до вищих цінностей» [Висоцький 2019: 112, с.3]. Йдеться, звичайно, про неграмотних як непросвітлених у своїй свідомості звичайних людей, схильних до розуміння свободи волі як свободи вільного прояву будь-яких афективних вибухів характеру. На жаль, українцям властивий індивідуалізм не в європейському варіанті як вихідний пункт для соціалізації зі спорідненими за здібностями індивідами, а як прояв хуторянства. Ю. Каралаш, посилаючись на авторитетні думки вчених М. Шульги та М. Козловця, підтвержені соціологічними дослідженнями, зазначає: «Безпосереднім причинно-наслідковим зв'язком з ними (проявами «негативного індивідуалізму» – Н. М.) такі явища, як

громадянська безвідповідальність та відсутність інтересу до публічних справ у широких верств населення, тобто соціальна або політична апатія як фактична відсутність впливової громадянської участі та громадянських ініціатив в суспільних процесах» [Каралаш 2020: 518]. Справа у тому, що свобода волі – це категорія пізнавальної свідомості. Або більш обережно: це насамперед – стан пізнавальної, а не мотиваційної свідомості. Пізнавальна діяльність носить опосередкований характер: «людина як суб'єкт пізнання – методологія пізнання – об'єкт пізнання – результат пізнання». На противагу цьому безпосередня діяльність: «об'єкт подразнення – афективна реакція». Якщо вона засуджується в суспільстві, то з'являється нібито виправдання: емоційна дія є проявом психофізіологічної, а не пізнавально впорядкованої суб'єктності. Визначення свободи як пізнаної необхідності, яке навів Б. Спиноза, не слід тлумачити як прояв фаталізму. Якщо субстанція сама себе визначає до існування, сама для себе є кінцевою причиною, то це йдеться про людину як мікрокосм. Тому й суспільство має формуватись і реально формується від людини до споріднених із нею за розумом інших людей. Це здатний усвідомити кожен, «хто зверне увагу на природу мислення, яке жодним чином не містить в собі поняття тілесності; він ясно зрозуміє з цього, що ідея, (складаючи модус мислення) не полягає ані в образі будь-якої речі, ані в словах, адже сутність слів і образів складається з одних тільки тілесних рухів, що ніяким чином не містять у собі поняття мислення» [Спиноза 1970 : 378-379]. Слова відображають *образи* предметів, тому людина, яка не усвідомлює того, що не сама по собі мова слів формує її, а мовомислення, схильна *ображатися* на зовнішні *образи* предметів, які вона не сприймає як образи краси, образи прекрасного чи високого. Краса не врятує світ, якщо у людей відсутнє розуміння поняття краси. Аналогічно право не врятує його, якщо відсутнє розуміння права як прообразу справедливості.

Свобода, таким чином, це пізнання необхідності для людини як мікрокосму йти шляхом самопізнання, яке відкриває в ній макросвіт, і вона вільно відчуває себе в ньому, адже ніщо тілесне її в цьому процесі не обтяжує.

Б. Спіноза, як й інші видатні філософи, тому й відстоював право на свободу мислення, що виходить із принципу єдності людини і природи. Якщо в суспільстві домінує економічний чинник, то утвердити такий принцип складно. Природне в людині як психофізіологічне постійно потребує природного. Природа в такому разі стає об'єктом свавільного її перетворення. Звичайно, технології діють згідно до її законів, але не до універсальних, а часткових. Таким чином й наслідки, що можуть бути незворотними. Тим більш потрібно дослухатись до застережень мудрих людей, які постійно закликають до шляху самопізнання. «І Мойсей говорить: «Дослухайся себе самого і читай, немовби у книзі, історію діянь душі» [Эриугена 1969: 789].

Душа людини як орган пізнання постійно прагне не лише до тілесного, але й до соціального в його людському метафізичному й метаграничному вимірі. Це – вимір, для якого немає просторово-часових обмежень. Це – царина свободи. Але не лише споглядально-естетичної, а й духовної, наповненої знаннями людини про саму себе в різних проявах. Нотаріальна спільнота здатна розширити цей простір людської свободи тим способом, який дозволяє їй, як і будь-якій іншій людині, вийти за межі професійних зобов'язань. Це робить її духовним феноменом суспільства, яке також є духовним феноменом, властивим безкінечному й вічному в усіх своїх проявах Всесвіту, Універсуму. Лише такий напрямок у розвитку людства, як і кожної окремої країни, є адекватним тому еволюційному виклику, на який потрібно своєчасно відгукнутися.

Висновки до четвертого розділу

1. Нотаріальна спільнота є ціннісно консолідованою соціокультурною єдністю, яка постає колективним суб'єктом здійснення не лише правових функцій, а й розвитку правосвідомості. Плідна нотаріальна спільнота об'єднана розумінням розвитку властивого їм внутрішнього почуття справедливості, необхідного як для власного саморозвитку, так і для суспільства в цілому, оскільки є основою для правового регулювання відносин між людьми, які мають статус громадян держави. При цьому нотаріальна спільнота здатна і повинна займати провідну роль в суспільстві не лише як суб'єкт правосвідомості в її практичному застосуванні, але й в морально-етичному та етико-правовому.

2. Нотаріус – людина із властивою їй невід'ємною мотиваційно-поведінковою атрибутивною ознакою, якою є почуття справедливості в усьому тому, що стосується як неї самої, так і інших людей. Саме це почуття формує правосвідомість, на основі чого утверджується нормативне право як засіб посвідчувати те, що є справедливим. Нотаріус у своїй професійній діяльності постійно перебуває у граничних екзистенціальних ситуаціях, що дозволяє йому бути активним суб'єктом у своїх роздумах щодо вдосконалення законодавства.

3. Вимоги діючих правових законів, згідно яких потрібно здійснювати визначені державою види їх посвідчення, не дають нотаріусам такого простору для свободи думки, як це має місце для судової гілки влади. Там наявний змагальний процес, що далеко не завжди є об'єктивним і справедливим. Тому ми й обстоюємо право нотаріальної спільноти на більш широке використання державою її творчого потенціалу.

4. У контексті актуалізації нотаріальної спільноти нами запропоновано засоби гуманізації суспільного життя в цілому, серед яких головний полягає у подоланні бюрократичної регламентації завдяки актуалізації суб'єктності об'єднань духовно споріднених людей. В таких асоціаціях кожна окрема особистість не втрачає свої особливості, а, навпаки, розвиває їх у творчому

спілкуванні з однодумцями й опонентами. В такому спілкуванні відсутнє бажання стати вище інших, перемогти в дискусії софістичними засобами. Єдине бажання – знайти оптимальне рішення не більшістю «голосів», а загальним консенсусом і взаємною толерантністю. Завдяки подібним громадським організаціям суспільство позбавляється популізму і стає на шлях стабільного соціокультурного розвитку.

РОЗДІЛ 5

ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ

ПРОФЕСІЙНОГО БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ НОТАРІУСА

Людина не просто абстрактний суб'єкт діяльності й пізнання, а носій статі – чоловічої або жіночої, які, об'єднавшись між собою взаємним притяжінням любові, здатні продовжити своє існування в дітях. Звісно, людина є й суспільною, й духовною істотою, яка засобами мислення і мови здатна забезпечувати не лише передачу накопиченого досвіду в межах попереднього та сучасного поколінь, що дає якщо не вічне, то багатівікове історичне буття нащадкам.

Зважаючи на сказане, в цьому заключному розділі ми спробуємо показати нотаріуса у контексті андрогін-аналізу, який використовує сучасна метаантропологія, що включає до кола своїх проблем феномен гендеру.

Це необхідно тому, що професія нотаріуса представлена як чоловіками, так і жінками. Будучи покликани посвідчувати законність правочинів, вони діють як діалектичні протилежності в собі самих і в комунікативній взаємодії. В будь-якій професії, зокрема, в професії нотаріуса, чоловіки й жінки мають близькі та відмінні біологічні, психологічні, соціокультурні й екзистенціальні властивості. При цьому базові екзистенціальні почуття й когнітивні можливості є спільними в обох статях

Закон суворий, але це закон, який не має порушуватися через відмінностей статі. У цьому розділі за допомогою методу андрогін-аналізу ми будемо прагнути довести, що нотаріус не є позастатевим суб'єктом; це жива людина чоловічої або жіночої статі, яка при цьому на екзистенціальному рівні піднімається над статтю і набуває духовно-душевної цілісності особистості. Це робить нотаріуса продуктивним й відповідальним професіоналом, й водночас – гуманістичною людиною.

5.1. Гендер як проблема сучасної філософії статі

Останнім часом в українській гуманітаристиці, зокрема, у філософії статі, актуалізувалися дискусії щодо гендерних стереотипів, гендерного плюралізму, гендерної рівності і паритету у різних професіях й суспільстві загалом.

Значною мірою гендерна проблематика стосується й діяльності нотаріуса. Застосовуючи андрогін-аналіз до професійної діяльності нотаріуса та його життєвого світу, слід передусім дати йому чітке визначення. Нагадаємо, що поняття «андрогін-аналіз» було введено Н. Хамітовим і розвинуто у роботах С. Крилової. В словнику «Людина і культура» Н. Хамітов і С. Крилова дають таке визначення андрогін-аналізу: «теорія і практика дослідження й глибинної корекції буття особистості та відносин між особистостями, через осягнення стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості як *духовності* і екзистенціальної жіночості як *душевності*». Дослідники додають, що «на відміну від більшості напрямків психоаналізу, що ґрунтуються на метапсихології З. Фрейда – вченні про свідомість і позасвідоме, андрогін-аналіз, як і актуалізуючий психоаналіз, і сучасний філософський психоаналіз ґрунтується на метаантропології» [Хамітов, Крилова, 2019: 11].

Саме тому важливо прояснити зв'язок андрогін-аналізу й метаантропології. Як ми прояснили вище, згідно підходу Н. Хамітова, метаантропологія є теорією буденного, граничного й метакричного вимірів буття, а також екзистенціальних типів світогляду – буденного, особистісного, філософського; при цьому вона «виступає *однією з тенденцій* сучасної філософської антропології, передусім екзистенціальної антропології Київської світоглядно-антропологічної школи. Метаантропологію можна визначити ще як екзистенціальну антропологію, смисловим центром якої стає проблема *особистісного* (курсив мій – Н.М.) виявлення та комунікації в людському бутті» [Хамітов, Крилова, 2019: 101-102]. Виділення курсивом має на меті засвідчити певну особливість у поглядах на суть гендеру в андрогін-аналізі й метаантропології, яка, з одного боку, є нормою для філософії як практики

свободи мислення, з іншого, специфічним чином проявляє себе в професійній діяльності нотаріуса.

Отже, в андрогін-аналізі й метаантропології гендер у строгому сенсі трактується як соціальний вимір статі людини як особистості поруч з біологічним, психологічним й екзистенціальним вимірами.

У цьому контексті важливими є міркування С. Крилової, яка підкреслює, що вихід гендерної проблематики на перший план означає розгортання такої сутнісної ознаки людини, як толерантність. Авторка пише: «Головним симптомом змін патріархальної цивілізації є, на мою думку, актуалізація толерантності – органічної поваги до свободи Іншого» [Крилова 2020: 83].

Відносно сутнісного змісту філософії статі думка вказаного дослідника наступна: «Важливим елементом філософії статі *може* (курсив мій – Н.М.) бути аналіз ролевої символіки чоловічого й жіночого в різних культурах – передусім у мистецтві та міфології. Ця галузь філософії статі *може* бути названа культур-антропологією статі» [Хамітов 2023: 124].

Аналогічну ідею розвиває у своїх дослідженнях С.А. Крилова, яка зазначає, що «андрогін-аналіз усвідомлюється як метод дослідження і глибинної корекції відносин чоловіка і жінки», являючи собою, зокрема «стиль і метод творення тексту, що долає «монологізм» та «логоцентризм» класичної філософії. Андрогін-аналіз є принципово діалогічним. Ця ж особливість андрогін-аналізу збігається в ньому як у практиці усвідомлення актуалізації особистості на екзистенціальному і світоглядному рівні» [Крилова 2020: 252]. Перевага даного методу в тому, що: «Владна монологічність – вираження чоловічого типу свідомості і буття, – замінюється толерантністю і діалогом; замість взаємних монологічних імпульсів андрогін-аналіз пропонує співтворчість» [Крилова 2020: 253].

Ми поділяємо підхід андрогін-аналізу й спираємося на його положення; при цьому наше бачення є проявом власного авторства жінки-нотаріуса з метою толерантного продовження діалогу. Справді, зміст наведених суджень має місце, якщо йдеться про «мистецтво та міфологію». Адже міфологія, як її

визначив відомий мистецтвознавець, культуролог і філософ О. Лосєв, являє собою магічну історію власного імені людини, яка творить героїчні історії і безумовно вірить у них, бо це її власний витвір. Таке визначення нами наводилося у відповідному розділі. Звідси й монологічність як прояв самосвідомості, спрямованої на релігійно-мистецьку творчість. Щодо «логоцентризму», то на ньому ґрунтується уся професійна політико-правова діяльність демократичної держави. І, ясна річ, діяльність системи нотаріату загалом, кожного нотаріуса, зокрема.

Отже, спробуємо, застосовуючи герменевтико-семантичний підхід до змісту вихідних понять, проаналізувати ті складові, які характеризують гендер.

Наведемо й таке визначення: «гендер – поняття, що використовується в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої приналежності людини». Як і поняття *стать*, воно «використовуються для так званої горизонтальної соціо-статевої стратифікації суспільства на відміну від вертикальних класової, верстової і т. п. стратифікацій. ...Gender.. є соціальною конструкцією, що позначає особливості поведінки/поводження, соціальних стратегій. .. Gender – своєрідний підсумок соціалізації людини в суспільстві відповідно до її статевої приналежності. Людина у своїй еволюції, як у філо-, так і в онтогенезі, рухається від sex до gender» [Heidegger Being and time. Oxford: Blackwell, 1962; Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London : Penguin, 2014; Ivanhoe P. Selfishness and Self-Centeredness. In Oneness: East Asian Conceptions of Virtue, Happiness, and How We Are All Connected. Oxford University Press. 2018].

Аналогічне видання «Всесвітня енциклопедія: Філософія ХХ століття» доповнює таким змістом: «Не стать, а гендер зумовлює психологічні властивості, здібності, види діяльності, професії і заняття чоловіків і жінок через систему виховання, традиції та звичаї, правові й етичні норми. Чоловіки й жінки суть продукти культури своїх суспільств. Вирішальним фактором у формуванні відмінностей є культура: «жінкою не народжуються, нею стають». Гендер – це суть структурована під впливом культури система відмінностей.

Вона певним чином пов'язана з біологічними відмінностями, але не зводиться тільки до них. Гендер – це знання, яке встановлює значення для тілесних відмінностей. Ці значення варіюються залежно від культур, соціальних груп і часу» [Всемирная энциклопедия 2001].

В даному підрозділі ми сконцентруємо свою увагу на тому, що гендер означає «рід». Справа у тому, що граматичний рід у мовознавстві відповідає певним проявам суб'єктності людини, яку формує саме мова. Відзначимо, що для філософії, в даному разі у викладі Е. Морена, мова творить людину. Відносно ж самих лінгвістів, то пошлемось на гіпотезу Сепіра-Уорфа, суть якої в наступному. «Мова нав'язує людині норми пізнання, мислення і соціальної поведінки: ми можемо пізнати, зрозуміти і здійснити тільки те, що закладено у нашій мові» [Слобин, Грин, Дж. 1976: 183]. Ось це нав'язування і є проявом примусової сили слова. «Слова, проголошені одним, невідворотним, «роковим» чином визначають поведінку другого, якщо тільки не наштовхуються на негативну індукцію, контрсугестію, що зазвичай шукає опору в словах третіх осіб або ж оформлюваних за такою людиною. У чистому вигляді сугестія є мовлення мінус контрсугестія. Остання на практиці іноді виражена з повною силою, але іноді в пониженій мірі – в оберненій залежності від ступеня авторитету особи, яка є джерелом сугестії» [Слобин, Грин, Дж. 1976: 187].

Таким чином, мова – це не просто засіб спілкування між людьми. Вона, передусім, є засобом формування людини діяльної, такої, яка, будучи немовлям, аби залишитись живою, повністю залежить від своїх батьків. Натомість, оволодіваючи мовою, вона набуває статусу суб'єкта або свавільно-афективної, або ж розумно-вольової дії. Звідси й визначення Е. Мореном людини як розумного безумця.

Якщо людина – це єдність протилежностей як у вимірі статевому, так і вимірах, які формує її суспільно-політична організація, то цілком логічно гендер відноситься до граматичного розрізнення не лише статей, але й усього лексичного простору мови. Причому, він різний у різних народів, навіть якщо слово позначає одні й ті ж об'єкти чи обставини їх взаємодії.

Таким чином, людина як діяльна істота визначається трьома граматичними родами, які, як щойно зазначено, суть різні прояви її діяльної суб'єктності. При цьому потрібно враховувати, що мова в якості людинотворчої сутності буття містить в собі самій свою суб'єктну протилежність, якою є мислення. Останнє, будучи визначене як уміння об'єднати різноманітне, засобами понять поєднує об'єкти пізнання в їх спільній внутрішній сутності. Відносно людини це означає, що вона в якості окремого індивіда містить в собі самій протилежності родів. Так, чоловічий рід має суб'єктне начало, яким є дух; жіночий рід в якості суб'єкта визначений як душа; середній рід постає як *потенційний* суб'єкт, оскільки людина не народжується як діяльна автономно-самодіяльна істота. Будучи в стані немовляти, під впливом суб'єктності батьків і суспільства загалом *актуалізує* наявний в ній *потенціал*, трансформуючи, перетворюючи звукове позначуване мовлення в мислення, яке відтворює значення тих чи інших об'єктів, які не просто її оточують, але які є важливими для її буття.

Відзначимо, що аксіоматичним є положення, згідно якого матеріальне буття, природа в цілому, світ як Всесвіт є для себе самого своєрідним суб'єктом саморозвитку. Звичайно, що він не йде шляхом самопізнання, тому що це стає об'єктивним покликанням для людини як мікрокосму. На цьому наголошував Гегель, стверджуючи, що природа начебто створила людину для того, щоб вона пізнала її в її могутності та величі.

Уважне прочитання змісту наведеної гіпотези Сепіра-Уорфа фактично підтверджує думку Гегеля. Мова як звукова природна стихія перетворює потужність природи в дух цілеспрямованої життєдіяльності людини. А саме: не визначене суб'єктно *дихання*, живлячи людину біологічно, в той же час під впливом суспільних умов буття поступово переходить в мову, яка стає її душевним простором, який також поступово структурується, визначаючи напрямки для виявлення назовні тих потенцій, які здатні актуалізуватись у формі цілеспрямованого духу як суб'єкта. Тобто, у граматичному вимірі середній рід – *воно* переходить в жіночий – *вона* і, зрештою, в чоловічий – *він*.

Подібне «нав'язування», яке чинить мова на людину, не відбувається саме собою. Крім того, будучи проявом об'єктивного буття в людині, це «нав'язування» також об'єктивно діє як у тілі чоловічої статі, так і жіночої. Адже природа не роз'єднує свої творіння, а єднає їх як щось цілісне індивідуально-видове й родове. Щоб бути адекватними природі, люди зобов'язані пізнати природу як Єдине. Це чудово розуміли давні мудреці, утверджуючи Єдине як суть Буття. В добу Відродження про це чітко заявив і Д. Бруно, що, можливо, стало причиною для того, аби філософи почали активно розробляти методологію пізнання.

Мова, творячи людину, розкриває свою методологічно спрямовану сутність особливо потужно й продуктивно в тому випадку, коли вона набуває статусу мовомислення у вустах видатних мислителів. Саме завдяки їхнім працям людинотворчий суб'єктно спрямований змістовний потенціал текстів «роковим» і доленосним чином впливає на спосіб життєдіяльності кожного, хто уважно й усвідомлено долучається до філософії. Ось чому ми в даному дослідженні зробили акцент на умові, на якій наголошував М. Гайдеггер, стверджуючи, що людина піднімається до філософського рівня пізнання в тому випадку, коли вступає в діалог із відповідними текстами видатних мислителів.

Слід також звернути увагу й на те застереження в гіпотезі Сепіра-Уорфа, яка фактично є, принаймні для тих, хто максимально зацікавлений у формуванні розумно-вольового способу життєдіяльності, доведеною аксіомою. Йдеться про визначення джерел, які продукують негативну контрсугестію, вона ж індукція.

Постає питання: «Як наші міркування стосуються людини-нотаріуса?».

Для пошуку відповіді пошлемося на той спосіб, який потрібно застосовувати при читанні текстів. У згаданій гіпотетичній аксіомі йдеться про авторитет особи, до текстів якої долучається людина. Тут важливо послатися на безумовний авторитет Ф. Бекона як засновника індуктивної методології пізнання.

Відзначимо, що він розрізняв два види індукції як шляху/методу пізнання природи. Звичний, що властивий буденному рівню свідомості людини, йде «від відчущань і частковостей до найбільш загальних аксіом» [Васон 2017], даючи можливість відкрити так звані «середніх аксіоми». Причому, вони діють в якості непорушних істин. Ми це відзначали як сутність буденного буття людини, не схильної чути інші думки, крім своїх власних. Істинний шлях пізнання «виводить аксіоми з відчущань і частковостей, піднімаючись безперервно й поступово, доки нарешті не приходиться до найбільш загальних аксіом. Це шлях істинний, але не випробуваний» [Васон 2017]. При цьому Ф. Бекон відмітив, що розум, не просвітлений світлом методології, яка характеризує всю історію пізнання і яка відкривається в разі долучення до історії філософських пошуків, обирає перший варіант індукції.

Г. Гегель якраз і довершив, умовно кажучи, класичну філософію тим, що надав їй статус науки логіки, закони якої адекватно й об'єктивно відображають статус філософії як єдності діалектики, логіки й теорії пізнання. Тому стверджував, що «бажати ще до науки отримати повну ясність відносно пізнання – означає вимагати, щоб воно розглядалось *поза* наукою; у всякому випадку науково це не можна зробити *поза* наукою» [Hegel 2010].

Враховуючи думки класика світової філософії, ми у своєму дослідженні наголошуємо на необхідності надання нотаріальній спільноті статусу провідної верстви суспільства, оскільки рівень причетності нотаріусів до філософсько-правових знань, а разом із ними й до об'єктивної логіки пізнання, безпрецедентний. Піднятися на такий рівень самосвідомості якраз і дозволяє логічна побудова знань, до якої нездатний піднятися буденний, Гегель називає його *неосвіченим*, рівень свідомості. Між тим зазначає: «Система логіки є цариною тіней, це світ простих сутностей, звільнених від будь-якої чуттєвої конкретності. Вивчення цієї науки, *тривале перебування і праця в цій царині тіней* (курсив мій – Н.М.) є абсолютна культура і дисципліна свідомості. Свідомість тут зайнята справою, далекою від чуттєвих споглядань і цілей, від почуттів, від світу уявлень, які мають лише характер гадок» [Hegel 1972].

Звичайно, що у професійній діяльності нотаріус не працює з «цариною тіней», а зі звичайними людьми. Проте внутрішній душевний світ, будучи сформований науково, адже закон і є ціль наукових пошуків, не звільняє їх від душевних, отже, чуттєвих переживань кожного разу, коли вони усвідомлюють недосконалість прийнятих не ними законів, але вимушені їх посвідчувати. Звідси й постійні екзистенціальні відчуття й прагнення вийти за межі тих граничних умов, які є для них професійним рівнем буття, але які є непереборне бажання подолати, увійшовши у сферу метаграничних вимірів буття, які породжують відчуття свободи. Йдеться про бажання публічно висловитись у сфері наукової викладацької діяльності.

Таке бажання підтверджується міркуваннями А. Баумейстера. Він зазначає, що «філософія вчить бути уважними, чути іншу людину й іншу культуру. Це – школа мислення, яка привчає нас до думки, що ми не є носіями абсолютної істини. Кожна людина потребує трьох базових навичок: *читання, писання і промовляння*. На жаль, сьогодні ми втрачаємо їх. Ідеться про вміння сприймати тексти високого рівня складності, а отже, про вміння концентруватися хоча б протягом 30-40 хвилин. Для сучасної людини це вже проблема. Читання тексту – це завжди зламування певного «коду». Коли ми читаємо, то вчимося декодувати символи в сенси» [Баумейстер 2017: 14].

В даному підрозділі ми якраз і намагаємося декодувати символ гендеру, визначивши його сенси для нотаріуса.

Автори, на яких ми послались при визначенні суті гендеру [Гендерні стратегії сталого розвитку України 2004; Гапон 2006], відзначили, що вже у філо- й онтогенезі людини як окремого поза статево визначеного індивіда закладені як чоловічі, так і жіночі начала. Це чітко проявляється, якщо виходити з того, що нотаріуси покликані до об'єктивної суб'єктності у своїй професійній діяльності. Її визначають іменники чоловічого роду, якими є Дух, Закон, Розум, Суб'єкт, Деміург, Творець, Обов'язок, Зв'язок, Абсолют, врешті – Бог як поняття, що містить в собі всі ці світо- й людино-творчі начала.

Вже похідні від них іменники набувають суб'єктності жіночого роду. Звідси духовність, закономірність, суб'єктність, творчість, абсолютність, зобов'язаність. Щодо обов'язку, то він також виражається середнім родом – зобов'язання. Тобто, суб'єктність стає розмитою, невпевненою, довільною. Звідси відомий заклик радянського періоду: «Взяв зобов'язання – виконай його!» Але ж середній рід не може виконати те, що належить до чоловічого та жіночого способів діяльності людини. Для цього потрібно займенник *воно* перетворити на займенники *він, вона*.

Гендер – також іменник чоловічого роду, як і нотаріус та нотаріат. Наведене вище енциклопедичне визначення гендеру якраз і зосереджує свою визначальну увагу на його соціокультурному змісті. Таким чином, й культивування культури мови, яке, знов-таки безпосередньо залежить від того, настільки людина, яка навчається говорити засобами неусвідомленого мімезису, здатна засобами освіти й виховання сформувати мову не як засіб повідомлення про предметно-речові форми буття, а про його сутнісні виміри. Онтогенез якраз і є суттю становлення людини як суспільної істоти у взаємодії з іншими людьми, в процесі якого вона й набуває, або ж не набуває необхідних ознак/властивостей, які й характеризують її як людину, оброблену певними нормами суспільної взаємодії.

Якщо подивитися на категорії діалектики в їхньому пізнавальному прояві, а освіта здійснюється в процесі діалектичної взаємодії основних суб'єктів навчання, то виявиться наступна закономірність. «Одиничне – особливе – загальне» – суть позначення на основі чуттєвої індукції. Звідси середній, ще понятійно не визначений, рід. Адже тут загальне ще не підняте до рівня закону. Швидше воно фіксує формальну схожість множинності однакових об'єктів сприйняття. Окрім цього також і недовіра до категорії *особливе*, адже всі, (в даному випадку люди) однакові і все однакове. Відмінність, різниця тут виключно за формою об'єкта. Тобто, якщо ми вірно зрозуміли Ф. Бекона, наявні *середні аксіоми* стають «непорушною основою» мотиваційної свідомості, яку зрушити досить складно.

Далі йдуть категорії, які у своїй взаємо-зумовленій і взаємопов'язаній цілісності набувають статусу діалектики як логіки й водночас теорії пізнання. «Причина – наслідок, можливість – дійсність, необхідність – випадковість – свобода, форма – зміст, сутність – явище». Як видно, чоловічий рід представлений категоріями *наслідок* і *зміст*, але загалом, за виключенням категорії *явище* – середній рід, домінують категорії жіночого роду, що не випадково, адже властива кожній людині вроджена *допитливість*, яка й започатковує пізнавальний шлях людини, як і самої філософії, що є «матір'ю наук», також має статус суб'єктності, граматично позначеної жіночим родом.

Звернемо увагу на досить принциповий момент, який відображає й різне розуміння сутності гендеру в різномовних народах. Зміст і наслідок як суб'єктні іменники чоловічого роду формують і різну спрямованість діяльності людини, народу й держави загалом. Зміст має бути чітко визначеним, адже це категорія, споріднена із категорією закону. Як і категорії необхідність і сутність. Отже, подібне їх розуміння чітко визначає те, які можуть бути наслідки тієї або іншої дії як окремої людини, так і народу, підпорядкованого державі (вона! – суб'єкт!) в цілому. Якщо це російська мова, то тут *содержание, следствие, явление* виражено середнім родом, що і знаходить своє відображення в історії царської, радянської, сучасної Росії, яка суттєвим чином впливає й на завойовані нею народи, яких свідомо позбавляли самої можливості мати й говорити власною мовою, бути у власному душевному й духовному домі буття. Справді, «розумом Росію не зрозуміти», адже функція пізнавального розуму в тому, щоб надавати визначення, межі використання понять в їх об'єктивному методологічному вигляді, а не у вигляді понять на суб'єктивну думку/гадку неосвіченої людини. До речі, російською мовою *государство* – *оно*, а *государь* – *он*, фактично носій свавільної, а не розумної волі. Натомість, українською *держава* – *вона* як *суб'єкт*, а народ – державотворець – він, суверен.

У зв'язку зі щойно відзначеним необхідно наголосити на тому, що однією з основних проблем, які супроводжують історичний розвиток філософії, це

співвідношення *розуму й волі*. Ми вже наводили максиму І.С. Еріугени про те, що без розумної волі немає людини. Ще раніше у праці «Розрада філософією» С. Боецій стверджував: «Становище, надане людині природою, таке, що лише тоді людина відрізняється від усіх інших речей, коли пізнає себе, і вона ж опускається нижче тварини, якщо перестає усвідомлювати своє призначення. Якщо для інших тварин не знати самих себе відповідає їхній природі, то в людей це наслідок розтлінності» [Боецій 1990: 215]. Лише йдучи шляхом самопізнання, яке відкриє для людини також її органічну причетність до світобудови, а разом із цим і до світопізнання. Іншого шляху усвідомити Буття як втілений Розум не існує [Hegel 2010].

Б. Спіноза стверджував, що «воля і розум – одне і те ж» [Спиноза 1970: 377]. Якщо виходити з того, що розум і воля мають різні граматичні роди, отже, різну міру спрямованості суб'єктності, постає проблема їх поєднання. Причому, розум як субстанціональна основа природи має підпорядкувати собі непросвітлену його цілісним змістом свідомість людини, оскільки вона без такої якості спонукає до непрогнозованих мотивацій під впливом випадкових для неї, але не для самої природи та суспільства, впливів. Таку функцію якраз і виконує мислення, абстрагуючись від випадковостей і враховуючи максимальну, настільки це можливо, кількість зовнішніх подразників. Воно відображає не образи уявлення чи образи предметно-речових об'єктів, а формує поняття як простір самої душі. Адже «природі розуму властиво осягати речі під деякою формою вічності» [Спиноза 1970: 377]. У свою чергу закон є проявом вічності, а не тимчасовості, яка властива окремим об'єктам, а не матерії як об'єктивній реальності, яка вічна й ніким не створена. На противагу людині, яка об'єктивним розвитком Буття покликана сформувати/створити себе в якості розумно-вольової істоти.

Г. Гегель, на світогляд якого суттєво вплинули ідеї Б. Спінози, вважав, що людина настільки вольова, настільки вона розумна. Причому, поняття мають статус ідей, які не мають безпосереднього предметно-речового корелята. «Під *ідеєю* я (Б. Спіноза – Н.М.) розумію поняття, створюване душею в силу того, що

вона є річ мисляча. ...Під *адекватною ідеєю* я розумію таку ідею, яка, якщо її розглядати саму в собі без відношення до об'єкта, має всі властивості або внутрішні ознаки істинної ідеї» [Спиноза 1970: 365]. Звідси й ті визначення методу Гегелем, які нами наводились у Розділі 1.

Повертаючись до проблеми гендеру, слід брати до уваги наведені класиками світової філософії міркування. Йдеться про те, що потрібно розуміти гендер як поняття, суть якого не в тому, щоб утвердити рівність між статями, а в тому, що це ідея, яка визначає спосіб життєдіяльності людини, яка, попри *очевидну й видиму* відмінність між людьми, до того ж не тільки статеву, дозволяє *вбачати* в них втілення всіх людських цінностей в їх діяльному прояві.

Саме тому Платон і запропонував ідею людини-андрогіна в якості окремої істоти, яка, висловлюючись діалектично, у знятому вигляді містить протилежності статевого й водночас соціокультурного суб'єкта власне людського буття.

Даний підрозділ передбачає наведення аргументів на користь того, що філософія статі своєю центральною проблематикою має намір розкрити становлення людини як цілісної істоти, яка належить до певної статі та водночас піднімається над нею.

Йдучи від біологічних статевих відмінностей до гендеру як соціокультурного феномена, людина здійснює своє становлення від індивіда, чітко розрізненого за статевою ознакою, до соціальної істоти й духовно-душевної особистості, яка трансформує суто природно-біологічні відмінності статей. Адже вони, значною мірою, надали історії людства не просто драматичного, а й трагічного характеру.

Людина як особистість якраз і визначається тим, що її свідомість засобами освіти набуває властивостей рівня розуміння цілісної логіки розвитку природи, суспільства, людини, самого пізнавального процесу. Це у свою чергу дозволяє суттєво зменшити мотивацію егоїстичного самозбереження, продовження свого роду і боротьби за виживання, в якій менш пристосовані до суворих умов життя не отримують шансів на нього.

Упродовж усіх попередніх розділів нашого дослідження ми намагалися показати, що нотаріуси повною мірою відповідають змісту поняття й ідеї особистості, адже рівень насиченості нотаріусів свідомості логікою розвитку людства дозволяє позбутися властивого історії розриву між словами і справами, змістом об'єктивних знань та їхнім втіленням у сферу практичної діяльності. Більш детально про феномен гендеру у діяльності й життєвому світі нотаріуса – в наступному підрозділі.

5.2. Гендерні особливості особистості нотаріуса

У контексті метаантропології й андрогін-аналізу маємо специфічне осмислення вищих проявів чоловічого й жіночого начал. Н. Хамітов зазначає, що «чоловічість є духовність, а жіночість є душевність. Під духовністю як екзистенціальною чоловічістю можна розміти здатність до творчого пориву, радикального само-трансцендування, до виходу за будь-які межі. Душевність... є екзистенціальним виявом жіночості, є здатність до співчуття та любові. Духовність та душевність є ознаками будь-якої людини – незалежно від її статі – і в своєму поєднанні складають особистість» [Хамітов 2023: 97]. Дещо уточнює їх С. Крилова, яка стверджує: «Чоловічість та жіночість – це зовнішні виміри статі, які проявляються передусім в фізично-тілесних характеристиках та поведінці. Чоловічність та жіночність виражають внутрішні виміри чоловічого та жіночого начал – екзистенціальні. Зрозуміло, що внутрішня краса людини виявляється на рівні душевності та духовності, більше того, в їх поєднанні» [Крилова 2020: 250-251].

Ми з цим повністю погоджуємося, виходячи з тих міркувань, що філософія закликає людину до самопізнання, яке, у свою чергу, здійснюється спільною та єдиною людино-творчою субстанцією, якою є мова. У попередньому підрозділі нами якраз і розглядався феномен гендеру в його мовно-граматичній суб'єктно-творчій сутності.

Виходячи з того, що людину творить мова, потрібно брати до уваги, що її творить не стільки мова, якою оволодіваєш засобами механічного наслідування/мімезису, скільки мова, яка дозволяє стати на шлях само- та світопізнання. Тобто, писемна мова. Але також варто усвідомлювати, що не само по собі отримання навичок написання й прочитання написаного, а уміння знаходити в писемних текстах закони буття – природного, суспільного, самої людини. Для цього потрібно формувати не просто любов до мови текстів, але й любов до тих відкриттів, які адекватно відгукуються в душі людини, внаслідок чого вона відчуває свою єдність не лише з авторами текстів, але і з природою, позначеною вже не міфологічними казковими антропоморфними персонажами як її господарями, а передусім формулами, знаючи й розуміючи які, можна відчути себе співучасником і співтворцем суцього.

Пізнавальне мовомислення відрізняється від звичного образно-асоціативного світосприймання тим, що воно формує певний спосіб життєдіяльності, який людині не може відкрити об'єктно-речовий світ. Ось чому гендер слід розуміти не як взаємодію між людьми різної статі, а як пошук внутрішньої опори в самих собі засобами, як вище зазначено, поглибленого, постійно повторюваного перечитування текстів, в тому числі власних записаних текстів, які відтворюють стан власної душі, її переживання. Тільки у такому випадку їх зміст стає осмисленим і дієвим «для себе», а не «в собі», як про це писав Г. Гегель. Тільки так здійснюється формування людини як особистості, тобто людини соціальної, свідомість якої набуває загальнолюдського змісту.

Платон створив оповідь про людину-андрогіна тому, що глибинний субстанціонально визначений і спрямований зміст філософії не лише в той час, але й в усі часи не може бути сам по собі, без суттєвих зусиль індивідуальної волі стати зрозумілим у своїй духовно-практичній сутності. Адже людина сприймає світ раніше, ніж починає його розуміти. Образно-асоціативне мислення випереджає абстрактне, яке відображає цілісність світобудови також цілісною теоретичною концепцією. Звідси й бажання «конкретизувати» єдину

гендерну сутність людини наглядно, людино-подібно, але поєднано тілесно, а не текстом. Цілісне, отже, в такому разі, конкретне, й таким чином гендерне відображення дійсності представлене міфологічним світоглядом у всій повноті властивих народній міфотворчості сюжетів. Адже примусово нав'язати не лише дитині, але й дорослим людям об'єктивно-наукову картину буття неможливо. Про це чудово висловився Конфуцій у такій освітньо-виховній максимі: «Народ можна примусити підкоритися, але не можна примусити розуміти» [Древнекитайская философия 1972: 155; Древнекитайская философия 1973]. Проте саме сприйняття міфу про андрогінів, як і про Атлантиду, широкими народними масами у всьому світі й у всі часи свідчить про те, що така вихідна гендерна єдність протилежностей бажана та вкрай потрібна. Це означає, що андрогін-аналіз стосується насамперед самої людини як індивіда й особистості, що робить її зрештою вільною індивідуальністю.

Людина як пізнавальна істота має в собі самій схильності, здібності, таланти, які мають різну суб'єктну вольову дію. Вони якраз і позначаються різними граматичними родами. Феномен нотаріуса, якщо брати професійну сферу діяльності, в тому, що він повністю підпорядкований вимогам законодавства. Закон, як вже відзначалось, є світотворчим началом, який, будучи втіленим в організм людини, проявляє себе в єдності філо- й онтогенезу. Тобто, усі попередні еволюційні сходинки становлення Буття в тій загальній формі, яку воно має у своїй універсальній безкінечній предметно-речовій виявленості, певною мірою проявляються також і в людині як специфічному у своїх особливостях природному об'єкті, але також і суб'єкті. До того ж кожна людина, в свою чергу, також має певну окрему особливу міру прояву в ній загального закону становлення Буття. Тому її суб'єктність суттєво залежить від індивідуальних особливостей, яка корелює загальне як об'єктивне в особливе суб'єктивне. Звідси й екзистенціальний супровід її повсякденного суспільного буття, оскільки знайти спільну основу, яка б єднала людських індивідів так, як цього вимагає пізнаний об'єктивний Розум, досить складно.

Про що свідчить як історія людства загалом, так і зокрема українського суспільства в останні роки з усією своєю драматично-трагічною відвертістю.

Нотаріус, будучи покликаний до безумовного виконання вимог закону, також відчуває, про що йдеться в тексті дослідження, певну міру самотності від того, що йому відомі всі переваги організації суспільного буття на основі правових законів. Але відомо й те, що вони приймаються зі значною долею суб'єктивності, суб'єктивізму й волюнтаризму, властивого державі, яка управляється політико-партійними міркуваннями, які не є постійними й константними, якщо брати українську державність, хоча б на декілька десятиліть після їх прийняття. Але що знімає відчуття самотності? – Звичайно, що філософія, про що майже два тисячоліття тому чудово розумів імператор-державотворець і водночас філософ Марк Аврелій про те, що саме сприйняття відноситься до тіла, а до душі належать устремлення, отже все що має відношення до тіла є як потік, а все що відноситься до душі є димом і сноведінням. Життя є боротьбою і тільки філософія може вивести людину на шлях.

Саме вона дає можливість, знаючи основоположення, знайти відряду, втіху у власному душевному просторі, яким є простір мови, визначеної М. Гайдеггером як «дім буття» людини.

Виходячи з того, що мова як основа пізнання, арсенал мислення розрізнена на граматичні роди, вона формує фактично кожну людину-нотаріуса, що розкрито нами у Розділі 1, п. 2.1. Тим більше це стосується тієї категорії людей, які свідомо обрали для себе професію нотаріуса. Якщо для пересічної людини її приналежність до мовно-нотаріально визначеного людства може стати відкриттям, то для професійних нотаріусів це спосіб їх буття на певних його рівнях. Адже для них нотна мовна грамотність є постійним духовним і душевним супроводом.

У першому підрозділі ми навели структурні складові гендеру, взяті з авторитетного енциклопедичного видання. Для подальшого аналізу використаємо наступний фрагмент: «Гендер – це суть структурована під

впливом культури система відмінностей. Вона певним чином пов'язана з біологічними відмінностями, але не зводиться тільки до них» [Всесвітня енциклопедія 2001: 166]. Навпаки, суттєву й вирішальну роль відіграють соціокультурні чинники, які по різному модифікуються в різних культурах і, відповідно, мовах. Так, Л. Фейєрбаха вразило те, що «німецькою мовою слово «мисль» (*der Gedanke*) чоловічого роду» [Фейєрбах 1974: 417], що, цілком можливо, суттєво визначило як потужний німецький суб'єктний дух, так і сприяло розвитку німецької науки, філософії в тому числі.

Отже, граматично *нотаріус* визначається чоловічим родом. Навряд чи, попри зміни у сфері мовознавства, які отримують статус державних норм, жінка-нотаріус погодиться називати себе *нотаріускою*. Як жінка міністр – *міністеркою*, а представниця мистецтва – *мисткинею*. Написати так можна, виконуючи приписи, але називати себе так чи чути від когось такі назви не те що незвично, а навіть принизливо. Адже суб'єктність найбільшою мірою властива саме тим душевним потенціям, які мають статус духу, що «рветься до бою» (Л. Українка), тобто до необхідної актуалізації.

Пізнаючи себе, людина відкриває в собі ті душевні порухи, які або мають схильність до активного прояву назовні, маючи статус чоловічого роду; або ж ті, які потребують реалізації, але не обов'язково публічної, що більш адекватно виявляються жіночим родом; як і ті, що постійно нуртують душу, але ніяк не можуть знайти чіткої й виразної суб'єктної визначеності, тому позначаються середнім родом.

Трипостасну сутність людини, складовими якої є *дух, душа і тіло*, позначені різними родами, можна пояснити наступним чином. Дух, розум, закон як світо-творчі суб'єктні начала для пізнавального способу мислення знаходяться/перебувають поза матеріально-тілесними об'єктами пізнання. У цьому суть абстрактного мислення, яке, у повній відповідності зі значенням слова абстрактне, відчужується, відсторонюється від них. І саме ця здатність людини дозволяє їй за зовнішніми формами об'єктів відкрити закон як об'єктивну реальність, відкрити формули, яким підпорядкована взаємодія між

ними. Вже цитований нами Б. Спіноза якраз і пов'язував процес математизації знань надійним способом для досягнення їх об'єктивності. Звідси його «формула», згідно якої «*порядок і зв'язок ідей такий же, що й порядок і зв'язок речей*» [Спіноза 1970: 366], адже процес пізнання підпорядкований вихідній аксіомі: «Ми не відчуваємо і не сприймаємо ніяких інших окремих речей, крім тіл і модусів мислення» [Спіноза 1970: 365]. Ми припускаємо, що на теоретичному рівні пізнання, в системі освіти йдеться про «відчуття та сприйняття» не матеріальних об'єктів, а саме «тіл і модусів мислення», тієї понятійної логіки, яка й переформовує образи матеріальних тіл з їх чіткою просторово-часовою визначеністю, яку усвідомити можна лише максимальною концентрацією уваги на викладі матеріалу знання. Тому й складно утримати увагу на такій духовній тілесності, на чому наголошував проф. А. Баумейстер, а до нього Г. Лейбніц, як і обрати пізнавальний спосіб життя.

Це, на наш погляд, досить складно вписується в домінуючий пізнавальний підхід, властивий так званому наївному реалізму, схильному до формулювання індуктивних умовиводів на рівні середніх аксіом. Між тим Г. Гегель, як, до речі, в античну добу Арістотель, стверджував ту ж саму аксіому, коли характеризував неосвічений спосіб мислення як такий, за якого «при розгляді будь-якої категорії *щось інше* мислять, а не саму цю категорію» [Hegel 1972]. Пізнавально-методологічний зміст мислення – це закони, категорії, принципи, поняття, засобами яких відкриваються закони буття, оскільки саме вони є для нього своєю іншою протилежністю. Навчально-освітній процес якраз і покликаний переорієнтувати погляд органів сприйняття з перцепції на апперцепцію, тобто на зміст текстів, знаки яких не мають нічого спільного з образами матеріальних речей і процесів, відкриваючи формули законів, яким вони підпорядковані.

Якщо виходити із наведених міркувань класиків світової філософії, то цілком логічним є висновок про те, що поняття *гендер* повинно корелюватись не з тілесною організацією статей, а з тими поняттями, які характеризують

просвітлену пізнанням їх душевну структуру. Людина, отримавши знання про сутнісно-атрибутивні й ціннісно значимі для неї властивості, викладені в текстах, та будучи просвітлена щодо їх значення для неї самої та, звичайно ж, інших людей, здатна відчувати їх в собі, щоб вивільнити їх від стихійних проявів й надати розумно-вольового прояву. Розуміння свободи, виражене у вигляді розхожої думки «що хочу, те й роблю», є наслідком невігластва, коли тіло як *воно*, тобто як щось невизначене, чинить шкоду людині. Вона розкаюється, але подія вже відбулася, і настала розплата. Натомість свобода як прояв значимості для людини відповідати пізній власній сутності, визначеній тими порухами душі, які, будучи проявлені, не породжують власне розкаяння й суспільний осуд, набуває статусу свободи розумно впорядкованої волі. В такому разі розум і воля – «одне і те ж» (Б. Спіноза). Тобто, гендер-андрогін, з'єднаний в собі самому із суб'єктних протилежностей як чоловічого, так і жіночого роду. Це стан виходу за межі невизначеного середнього роду, зі стану *воно*.

Скоротивши вище написане, можна виразити його суть наступним чином. Поняття *гендер* формується на шляху від знань про людину, сформованих видатними мислителями на основі минулого досвіду, до їх втілення в людину сучасну, живу, діючу нею самою. Недолік тут той, що стати на такий шлях нелегко, якщо взагалі можливо, адже звичка жити стихійно, спираючись на очевидні статеві відмінності, формується раніше від звички пізнавати сенс життя.

У перших розділах ми відзначали той факт, що євангельська філософія являє собою популяризований варіант основних моральних цінностей, які виробила антична філософія. Звідси й суть релігійної філософії як освяченої попередньої філософської мудрості, яка знайшла своє історичне підтвердження і повинна відродитись для подолання кризового стану, в якому опинилась Римська імперія. Справді, Платон запропонував ідею про існування світу об'єктивних ідей, в якому панує мир, злагода, істина, добро, краса, любов як ті мотиваційні домінанти, які позбавляють людей від свавілля неупорядкованої

суб'єктивності. Епікур вважав що гідний людини спосіб життя можливий серед однодумців, адже в такому разі живеш ніби серед небожителів.

Наведене дозволяє стверджувати, що дві основні, але взаємо-поєднані максими, які має усвідомити й здійснювати людина, висловлені І. Христом у відповіді книжнику, який, що вкрай важливо, сприйняв їх як істинні, є формою, в якій відбувся синтез попередніх роздумів мудреців і філософів. Для того, щоб пересічна людина сприйняла сенс і смисл філософських категорій, потрібно надати їм зрозумілу для них лаконічну форму, яка була б сприйнята на рівні почуттів, для українців – на рівні сердечному, щирому, не абстрагованому від її безпосереднього світовідчуження та світопереживання. Про це чудово висловився Піфагор: «Мудрий! Якщо ти бажаєш сповістити людям будь-яку важливу істину, одягни її в одяг загальної думки» [Афоризми античних мудреців 2010]. Саме такою істиною є наступна: «Ісус відповів йому: перша зі всіх заповідей: «слухай, Ізраїль! Господь Бог наш є Господь єдиний; Тому полюби Господа Бога *твого* всім серцем твоїм, і всією душею *твоєю*, і всім розумінням *твоїм*, і всією кріпостю *твоєю*»: ось, перша заповідь! Друга подібна їй: «полюби ближнього *твого*, як самого себе»; іншої більшої цих заповіді немає» (курсив мій – Н.М.)» [Біблія 1994 Марк: 29-31].

Проаналізувавши даний фрагмент, нескладно усвідомити, що йдеться про розкриття напрямку формування людини, яка, по-перше, подібна собі, своїм прихованим інтенціям, які вона зобов'язана відкрити й реалізувати; по-друге, для реалізації своєї соціокультурної, соціодуховної сутності вона повинна знайти подібних собі за їх змістом, адже це істинний шлях їх підсилення, що дозволяє піднятися на інший якісний рівень суб'єктного розвитку. Звичайно, звернення адресоване ізраїльському народу, проте воно відображає загально-родову сутність будь-якого народу та Господа Бога як Деміурга, Творця, Розуму, Закону як носіїв світо- й людино творчого Духа Святого. Усе це – категорії *чоловічого* роду як суб'єктно активного. Водночас воно адресоване кожній людині, оскільки постійно повторюється займенник *ти* та його варіації – *твого*, *твоїм*, *твоєю*. Окрім того, тут чітко проявлена ідея Платона про людину-

андрогіна, але не в статевому, а у духовно-культурному розумінні. Суть цього розуміння в тому, що не диявол із заздрості до Бога не єднає людину з її власними душевними талантами, а вона сама в тому разі, якщо не йде пізнавальним шляхом який є водночас самопізнавальним. Символ, образ диявола потрібний для того, щоб пересічна людина, схильна розуміти Буття, в якому нібито діють протилежні людиноподібні божества, змогла сприйняти це як даність, яку неможливо подолати. Більше того, вона не схильна й до критики на свою адресу, як і до самокритики. Тобто, в собі самій відкрити диявольські прояви, якими є прояви свавільно-афективної волі, бажання немає. Між тим античні мудреці стверджували, що немає більшого рабства і несвободи, як йти за своїми пристрастями.

У заповідях, також очевидною є ідея Епікура про однодумців, якими є ті, хто бажає знати істину й відкривати її в собі. Недарма Сенека відзначав: «Розум – це не що інше, як частина божественного розуму, поміщена в тіло людей» [Сенека 1969: 506]. Богоподібність людини, таким чином, не у тілесній подібності, а в тому, що в кожній людині наявний розум, який і має обожнюватися нею самою в собі самій. Тому своїми іншими діалектичними протилежностями в ній є ті її душевні порухи, які підштовхують до знань, відкритих видатними мислителями як таких, що відчуваються нею самою як сили, що бажають проявлення, здійснення. Звідси заклик Сенеки, ідеї якого безпосередньо розкривають євангельські тексти як провісники блага «не слідувати подібно скоту за вожаками стада, ...а йти туди, куди повеліває обов'язок» [Сенека 1969: 509]. Ми вже відзначали, що обов'язок також має статус духу, вираженого чоловічим родом. При цьому не слід забувати, що закон – це відображення зв'язку між об'єктами взаємодії. Вже слово обов'язок свідчить про те, що йдеться про поєднання насамперед обох об'єктів. Кожна ж людина сама в собі поєднує два атрибутивних начала – природно-біологічне та суспільно-духовне.

Відзначимо, що *жіночий* рід у змісті цих двоєдиних заповідей представлений категоріями *душа* та *кріпость*. *Середній* рід – це *серце*. Для

української душі властиво, на жаль, безсуб'єктна максима: «дай серцю волю – заведе в неволю».

Повертаючись до проблеми гендеру в тому вигляді, як він проявляє себе в життєдіяльності нотаріуса, відзначимо, що це слово, термін, поняття суть чоловічого роду, що, безумовно, накладає свій відбиток на буття людини, яка обрала для себе таку професію. Сфера професійної діяльності завжди потребує того, щоб її суб'єкти мали діяти так, як того вимагає Дух Закону, Дух Розуму, який, як ми щойно відзначили, посилаючись на Сенеку, втілено в кожній людину.

Автори, на яких ми послалися при визначенні гендеру, розділяють душевні інтенції людини на такі, які мають різний рід.

Виділимо в цьому переліку ті суб'єктні властивості, які, по-перше, мають різний граматичний рід; по-друге, дещо по-різному проявляються у професійній діяльності нотаріуса.

Чоловічий рід представлений такими мотиваційними спонуканнями, властивими, як стверджується, чоловікам: авантюризм, авторитаризм, монізм, монологізм, егоцентризм, егоїзм. Жіночий рід: агресивність, напористість, раціональність, установка.

Відносно жіночих спонукань, то тут чоловічий рід представляють альтруїзм і компроміс. Домінують спонуки жіночого роду: м'якість, турбота, відповідальність, емоційність, діалогічність, злагода, рівність, справедливість, свобода. Середній рід – ненасилля й терпіння.

Можна стверджувати, що для професійної діяльності нотаріуса *будь-якої статі* важливими є спонукання, виражені термінами, які мають граматичний жіночий рід. Це – установка, раціональність, відповідальність, рівність, справедливість. Звичайно, що можуть бути інші чинники, але їх аналіз не входить до цілей нашого дослідження. Можемо лише зауважити, що, на нашу думку, наведені мотиваційні спонукання досить довірливі.

Спробуємо виділити й проаналізувати ті морально-етичні категорії, які визначені для нотаріуса як обов'язкові для виконання професійної діяльності,

для отримання права на неї. Вони нами детально проаналізовані у Розділі 3.2. Парадоксально, але усі ці чесноти належать до жіночого роду! Це: незалежність, законність, об'єктивність, неупередженість, конфіденційність, добросовісність, чесність, повага, культура, поведінка. З іншого боку, сама назва професії – нотаріус – має статус іменника, граматичний рід якого чоловічий, але професія – статус, визначений як унісекс, тобто позбавлена будь-яких ознак приналежності до чоловічої чи жіночої статі людини. Це і є те, що ми розуміємо під поняттям гендер. Адже цілісна людина – це єдність не просто чоловічих чи жіночих граматичних родів тих духовних та душевних рухів, які спрямовують її діяльність. Це також єдність протилежних статей, поєднаних взаємною любов'ю не лише поміж собою, яка потім виражається в обопільному бажанні мати дітей. Це також – єдність соціальних цінностей, які, будучи пізнані різними людьми в такій сутності незалежно один від одного, зрештою тяжіють до створення соціокультурної структури, в якій вони у себе вдома, але не на самоті.

Можна також зазначити, що основні чесноти, які визначають заповіді латинського нотаріату – *честь, правда, справедливість, гідність* – також мають жіночий рід. Проте, усі вони підпорядковані *закону* як духовному началу, вираженому чоловічим родом.

Такий самий статус мають і основні чесноти, вироблені релігійною філософією та оформлені християнством. До них віднесені: *віра, надія, любов, мудрість, справедливість, мужність, стриманість*. Серед дарів Святого Духа – *премудрість, рада, кріпость, побожність, боязнь Бога* представлені жіночим родом. Проте *розум* як першооснова має чоловічий рід. До його плодів віднесені – *любов, радість, терпеливість, доброта, віра, лагідність, стриманість*, що мають статус жіночого роду. Проте основний плід – *мир* – виражений чоловічим родом [Отче наш. Молитовник для української молоді 1960: 30, 32-33].

Висновок очевидний: принципової суттєвої різниці у процесі виконання професійних обов'язків між нотаріусом-чоловіком і нотаріусом-жінкою не існує. Звісно, що при взаємодії з клієнтами неодмінно виявляються певні відмінності, зумовлені статтю як нотаріуса, так і клієнта. Проте їхній аналіз не є

метою й завданням дослідження. Якщо брати нотаріуса як звичайну людину поза професійною діяльністю, то, відмінності можуть бути більш суттєвими, оскільки буденний рівень буття не підлягає такій регламентації, як професійний-граничний та метаграничний, як прояв свободи мислення, здатного вийти за межі, жорстко визначені існуючим законодавством.

У результаті ми підтверджуємо висновок андрогін-аналізу й метаантропології про те, що гендер у строгому сенсі є соціальний вимір статі людини як особистості поруч з біологічним, психологічним й екзистенціальним вимірами. Додамо лише, що з нашої точки зору, гендер є не тільки соціальним, а й *соціокультурним* виміром статі.

Від нотаріусів як Закон про «Нотаріат в Україні», так і «Правила професійної етики...» вимагають постійного підвищення професійної кваліфікації. Із позицій гендерного партнерства можна зазначити, що уся система юридичної освіти й підвищення кваліфікації нотаріусів повинна долати сексизм – біологічний, психологічний й екзистенціальний поділ людей, в якому особистість пригнічується соціокультурними й індивідуальними стереотипами щодо ролей чоловіка і жінки.

Отже, соціальний статус людини не повинен виражатися статевими відмінностями, що й зафіксовано в усіх Конституціях цивілізованих країн світу. В цьому суть гендеру як соціокультурного статусу чоловіка та жінки. І в цьому ж – принципова сутність феномена нотаріуса як провідника у сферу суспільного життя об'єктивності і справедливості, зокрема – через подолання гендерних стереотипів.

Висновки до п'ятого розділу

1. Професія нотаріуса представлена як чоловіками, так і жінками. Будучи покликани посвідчувати законність правочинів, вони діють як діалектичні протилежності в собі самих і в комунікативній взаємодії. Чоловіки й жінки у будь-якій професії, зокрема у професії нотаріуса, мають близькі та відмінні біологічні, психологічні, соціокультурні й екзистенціальні властивості. При цьому базові екзистенціальні почуття й когнітивні можливості є спільними в обох статях.

2. В контексті андрогін-аналізу й метаантропології гендер у строгому сенсі трактується як соціальний вимір статі людини як особистості поруч з біологічним, психологічним й екзистенціальним вимірами. У цьому контексті важливими є міркування С. Крилової, яка підкреслює, що вихід гендерної проблематики на перший план в сучасному світі і в Україні, зокрема, означає розгортання такої сутнісної ознаки людини, як толерантність. Реальність толерантності у контексті гендерної проблематики означає, що відбувається рух від практик гендерної рівності, де центральною є боротьба за владу, до практик гендерного партнерства, в яких головними засадами є любов і співтворчість, які формують гуманістичний соціокультурний простір.

3. Нотаріус не є позастатевим суб'єктом; це жива людина чоловічої або жіночої статі, яка при цьому на екзистенціальному рівні піднімається над статтю і набуває духовно-душевну цілісність особистості. Це робить нотаріуса продуктивним й відповідальним професіоналом й водночас – гуманістичною людиною.

4. Реальність толерантності у контексті гендерної проблематики означає, що відбувається рух від практик гендерної рівності, де центральною є боротьба за владу, до практик гендерного партнерства, в яких головними засадами є любов і співтворчість, які формують гуманістичний соціокультурний простір.

ВИСНОВКИ

- Нотаріус і нотаріальна спільнота несуть велику соціальну відповідальність не лише за здійснення закону, а й за розвиток правосвідомості у правників та всього суспільства. Це актуалізує інтегральний методологічний підхід, який можна визначити як *метаантропологію правосвідомості*, що означає розвиток правосвідомості за межами буденного рівня. У контексті такого методологічного підходу поняття, які містяться в багатьох статтях Закону України «Про нотаріат», потребують не інструктивного, а методологічно-суб'єктного визначення й витлумачення. На цій основі, констатуємо, що при здійсненні нотаріальних операцій державні нотаріуси не несуть такої відповідальності, як приватні, можна стверджувати, що приватні нотаріуси мають особливу місію у формуванні громадянського суспільства в органічній єдності з правовою державою. Можна зробити важливе припущення: підвищення кількості і якості приватних нотаріусів в українському соціокультурному просторі сприяє подоланню суспільної інфантильності, актуалізує відповідальне громадянство й демократичні тенденції в Україні в умовах загроз і викликів глобалізованого світу. Це зближує нашу країну з європейською цивілізаційною спільнотою, що є особливо актуальним в умовах війни та повоєнного відновлення.

- Світогляд являє собою форму самосвідомості людини, структурні складові якої виступають як мотиваційні доміанти її поведінки, що проявляються кожного разу, коли йдеться про нелегкий вибір нею напрямку життєдіяльності, створюючи певні екзистенціальні граничні ситуації. Тобто, світоглядна мотивація людини завжди є проявом певних екзистенціальних рішень. У контексті метаантропологічного підходу маємо поділ людського буття на буденний, граничний і метакраничний виміри, на основі яких можна виділити буденний, особистісний і філософський типи світогляду. Очевидно припустити, що носії буденного світогляду, які некритично сприймають

міфологічні та релігійні установки та стереотипи, в якості нотаріусів будуть доволі непродуктивними, схильними піддаватися маніпуляціям. Суб'єкти особистісного світогляду, які представляють граничне буття людини, навпаки, схильні до маніпуляцій як правовими нормами, так і людьми, тому теж є суспільно непродуктивними і навіть деструктивними. Лише носії філософського світогляду – самостійного, критичного, творчого, системного, – стаючи нотаріусами, здатні осмислити значення партнерської взаємодії з Іншим і виходу за межі маніпулятивної взаємодії з ним.

- Граничне буття людини в якості нотаріуса, сформоване на особистісному типі світогляду, проявляється в її творчості. Поза нею діють інші межі, інші його грані; їхня визначеність переважно одноманітна й циклічна. Тому перед такою особистістю час від часу постає одвічна екзистенціальна проблема: як бути неповторною творчою особистістю? Бути в граничному бутті як виключно творчому складно, адже, по-перше, це постійний вихід за усе нові грані розумових здібностей і можливостей, які схильна обмежувати держава надмірною регламентацією, що неодмінно породжує відчай, розпач, врешті бажання «бути, як усі»; по-друге, для творчої роботи потрібен вільний від основної роботи час, адже такий вид діяльності не супроводжується належним фінансуванням, навіть якщо йдеться про певний вид підприємництва; по-третє, творча особистість, більше від інших потребує прижиттєвого визнання своїх досягнень, що в буденному середовищі не є звичним явищем. Не бути в граничному бутті можна не лише за рахунок певного відпочинку від напруженої творчої діяльності переходом у буденне буття. З позицій світогляду, сформованого філософією, бажання *бути собою гідним* може бути продуктивно продовжене переходом на метаграничний рівень буття, якому й відповідає філософський світогляд.

- Досліджуючи феномен особистості нотаріуса, важливо розрізнити принаймні два аспекти його приналежності до граничного чи метаграничного вимірів буття. Нотаріус як професія і робота – це одна справа; нотаріус як

внутрішнє покликання – зовсім інша. У першому випадку – це людина, сформована відповідною профільною юридичною освітою, що формує особистість, в основі професійних знань якої філософія як методологія пізнавальної діяльності завжди має світоглядне спрямування. У другому випадку йдеться про феномен нотаріуса, який має не лише прикладне професійне застосування. Це може бути людина, якій притаманне почуття справедливості та гостра потреба в її осмисленні та утвердженні в якості норми суспільного життя. Нотаріус з філософським світоглядом – не просто писар чи посвідчувач законності певних нотаріальних діянь, це й дослідник і літератор з критичним і креативним мисленням. Людина з такими якостями неодмінно має бажання не лише констатувати, а й розв’язувати складні суперечності людських взаємовідносин у сфері нотаріату і поза нею.

- Межі професії нотаріуса чітко обмежені значною кількістю нормативних документів, порушення яких карається. Між тим свобода як потреба людини найбільшою мірою проявляється у філософії як практиці свободи мислення, звільненого від будь-яких зовнішніх нормативних обов’язків на користь внутрішнього обов’язку. І таким є напрямок формування особистості з філософським світоглядом як носія свободи думки й відповідальності за цю свободу. Відкривши в собі духовний простір вічності й безкінечності, перебуваючи в ньому, така особистість зовсім по-іншому впливає на власне граничне й буденне буття, як і на буття суспільства.

- Людина з філософським світоглядом, яка обрала професію нотаріуса, разом із отриманням нормативних знань про справедливість як основу права в якості постійного стану своєї свідомості, має зберігати в пам’яті знання про духовні й душевні основи своєї сутності й існування. Надзвичайно важливою є філософська рефлексія нотаріуса, яка зазвичай виражається в авторських текстах. Адже такі тексти, наповнені рефлексією й саморефлексією, є проекцією глибинних інтенцій людини назовні, і пишуться вони не лише для інших, а й для себе, що таким чином позбуває її самотності й робить

продуктивною і людяною. Тенденцію тримати в собі те, що постійно спонукає до свого зовнішнього виявлення, можна й слід тлумачити як прояв егоцентризму, а не альтруїзму. Особливо ж якщо утримується щось світле, яке йде не від несподіваних вибухів підсвідомих, часто імпульсів, а те, у світлоносності якого у людини не виникає сумнівів.

- На основі розгляду феномену нотаріуса з філософським світоглядом як активного провідника правосвідомості, оформленої законодавчим способом, а також в якості того суспільного прошарку, що створює нотаріат як державну чи приватну, але дозволена державою інституцію, було показано можливості творення партнерської взаємодії, що скріплена спільними інтересами й цінностями. Така партнерська взаємодія стає центром тяжіння для тих громадян, які є активними суб'єктами найрізноманітніших форм суспільно продуктивної діяльності. Важливо усвідомити, що система освіти покликана надати подібним потягам людини духовне спрямування, адекватне її потенціалу, відомому їй самій також завдяки системі освіти.

- Діяльність нотаріусів жорстко визначена вимогами професійної етики, яка подеколи ігнорує етичну й моральну складові в особистісному прояві. Усвідомлюючи, що загальне в моралі й етиці діє в індивідуальному як захисний закон, який потрібно відкрити для надання йому соціокультурного спрямування, слід розуміти, що будь-який загальний моральний імператив стає можливим через моральні почуття й вчинки особистості. Без цього професійна етика стає лише набором формальних табу.

- Професія нотаріуса здобувається тривалим засвоєнням знань про справедливість як основу правосвідомості, а потім – діяльністю на цій основі. Співвідношення нормативного етико-правового змісту справедливості в його державно-примусовому виконанні і реалій життя не є ефективним з різних причин. Головна з них в тому, що виключно нормативне зобов'язання порушує свободу вибору людини. Особливо тієї, яка свідомо обрала для себе професію, в основі якої якраз і є право на свободу волі в її розумному спрямуванні.

- Якщо людина цілком свідомо обрала й набула професію нотаріуса за внутрішнім морально-етичним покликом, то маємо й відповідну культуру поведінки, спосіб мислення, відношення до клієнтів, колег, держави. Це не означає, що професійна етика з її нормативно-зобов'язуючими положеннями непотрібна. Але автори цих положень мають виходити з того, що запропоновані ними принципи повинні бути органічно відповідними реальним моральним принципам, що складаються в нотаріальній спільноті і відповідають її правосвідомості.

- Вимоги до нотаріусів повинні слугувати підвищенню рівня їх суб'єктності. Цьому сприятиме надання їм більших прав у з'ясуванні мотивів звернення до них, особливо в тих випадках, коли цього вимагає справа, з якою до них звертаються. У такому випадку ведеться суб'єктно-просвітницька робота по актуалізації правосвідомості обох сторін в діалозі «нотаріус – клієнт».

- Нотаріуси як професійні суб'єкти правосвідомості здатні вплинути на формування й утвердження суспільства громадянсько-правового типу не лише своїми знаннями, але й наданням їм відповідного офіційного суб'єктного статусу в якості важливого інституту громадянського суспільства. Такий статус мають політичні партії, але їхній вплив на правову культуру суспільства не можна вважати таким, що задовольняє суспільство. Адже далеко не завжди вони є консолідуючим фактором. Натомість очевидним є позитивний громадянсько-правовий вплив нотаріальної спільноти на клієнтів, який дозволяє вбачати в ній провідну суб'єктну соціокультурну структуру.

- Нотаріальна спільнота є ціннісно консолідованою соціокультурною єдністю, яка постає колективним суб'єктом здійснення не лише правових функцій, а й розвитку правосвідомості. Плідна нотаріальна спільнота об'єднана розумінням розвитку властивого їм внутрішнього почуття справедливості, необхідного як для власного саморозвитку, так і для суспільства в цілому, оскільки є основою для правового регулювання відносин між людьми, які

мають статус громадян держави. При цьому нотаріальна спільнота здатна і повинна займати провідну роль в суспільстві не лише як суб'єкт правосвідомості в її практичному застосуванні, але й в морально-етичному та етико-правовому сенсі.

- Нотаріус – людина із властивою їй невід'ємною мотиваційно-поведінковою атрибутивною ознакою, якою є почуття справедливості в усьому тому, що стосується як неї самої, так й інших людей. Саме це почуття формує правосвідомість, на основі чого затверджується нормативне право як засіб посвідчувати те, що є справедливим. Нотаріус у своїй професійній діяльності постійно перебуває у граничних екзистенціальних ситуаціях, що дозволяє йому бути активним суб'єктом у своїх роздумах і діях щодо вдосконалення законодавства.

- У контексті актуалізації нотаріальної спільноти запропоновано засоби гуманізації суспільного життя в цілому, серед яких головний полягає у подоланні бюрократичної регламентації завдяки актуалізації суб'єктності об'єднань духовно споріднених людей. У таких асоціаціях кожна окрема особистість не втрачає свої особливості, а, навпаки, розвиває їх у творчому спілкуванні з однодумцями й опонентами. У такому спілкуванні відсутнє бажання стати вище інших, перемогти в дискусії софістичними засобами. Єдине бажання – знайти оптимальне рішення не більшістю «голосів», а загальним консенсусом і взаємною толерантністю. Завдяки подібним громадським організаціям суспільство позбавляється популізму і стає на шлях стабільного соціокультурного розвитку.

- Професія нотаріуса представлена як чоловіками, так і жінками. Будучи покликані посвідчувати законність правочинів, вони діють як діалектичні протилежності в собі самих і в комунікативній взаємодії. Чоловіки й жінки у будь-якій професії, зокрема у професії нотаріуса, мають близькі та відмінні біологічні, психологічні, соціокультурні й екзистенціальні властивості.

При цьому базові екзистенціальні почуття й когнітивні можливості є спільними в обох статтях.

- В методологічному просторі андрогін-аналізу й метаантропології гендер у строгому сенсі трактується як соціальний вимір статі людини як особистості поруч з біологічним, психологічним й екзистенціальним вимірами. У цій площині важливими є міркування С. Крилової, яка підкреслює, що вихід гендерної проблематики на перший план в сучасному світі і в Україні зокрема, означає розгортання такої сутнісної ознаки людини, як толерантність. Реальність толерантності у контексті гендерної проблематики означає, що відбувається рух від практик гендерної рівності, де центральною є боротьба за владу, до практик гендерного партнерства, в яких головними засадами є любов і співтворчість, які формують гуманістичний соціокультурний простір.

- Нотаріус не є позастатевим суб'єктом; це жива людина чоловічої або жіночої статі, яка при цьому на екзистенціальному рівні піднімається над статтю і набуває духовно-душевну цілісність особистості. Це робить нотаріуса продуктивним і відповідальним професіоналом та водночас – гуманістичною людиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Bacon, F. (2017). The New Organon Or True Directions Concerning The Interpretation of Nature. Library of Alexandria, 345 p.
2. Havrylenko V. (2020). Human as a carrier of the worldview: individual an collective dimensions. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. №18. P.62-75. URL: <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/210988/221494>
3. Hans G. (1969). Henry Miller Motsagelser: With a Full English Summary. Stockholm : Cavefors, 235 p. 59.
4. Hassan I. (1967).The Literature of Silence. Henry Miller and Samuel Beckett. N.Y. : Knopt, 165 p.
5. Heidegger M. (1962). Being and time. Oxford: Blackwell, 589 p. URL: <http://pdf-objects.com/files/Heidegger-Martin-Being-and-Time-trans.-Macquarrie-Robinson-Blackwell-1962.pdf>
6. Hegel G. W.F. (2017) The Philosophy of Fine Art, vol. 3. London: G. Bell and Sons LTD. 427 p. URL:<https://www.gutenberg.org/cache/epub/55623/pg55623-images.html>
7. Hegel, G.W.F. (1977). Phenomenology of spirit. Oxford: Oxford University Press. 631 p.URL:https://www.faculty.umb.edu/gary_zabel/Courses/Marxist_Philosophy/Hegel_and_Feuerbach_files/Hegel-Phenomenology-of-Spirit.pdf
8. Hegel, G.W.F. (1830) Encyclopedia of Philosophical Sciences. Philosophy of spirit. URL:<https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/ol/encycind.htm>
9. Hegel. G. W. F. (1972) The Science of Logic. Book.3 URL:<https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/hl/hlidea.htm>
10. Hegel. G. W. F. (2010) The Science of Logic. New York: Cambridge University Press. 863 p. URL:https://static1.squarespace.com/static/58d6b5ff86e6c087a92f8f89/t/5913a3bb197aeab3e23ff4d3/1494459337924/Georg_Wilhelm_Friedrich_Hegel_The_Science_of_Logic.pdf
11. Hegel. G. W. F. (1991) Elements of the Philosophy of Right. Cambridge: University Press. 519 p. URL: <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Hegel-Phil-of-Right.pdf>

12. Hegel. G.W.F. (2004). Political Writings. Cambridge: *Cambridge University Press*. 408 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/417263325/Hegel-G-W-F-Political-Writings-Cambridge-2004-pdf>
13. Hegel, G.W.F. (1977). Phenomenology of spirit. Oxford: Oxford University Press. 631 p. URL: https://www.faculty.umb.edu/gary_zabel/Courses/Marxist_Philosophy/Hegel_and_Feuerbach_files/Hegel-Phenomenology-of-Spirit.pdf
14. Hegel, G.W.F. (1980). Lecciones Sobre Filosofía De La Historia Universal. Madrid: Alianza Editorial. 479 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/385567913/Kupdf-com-Lecciones-Sobre-La-Filosofia-de-La-Historia-Universal-de-g-w-f-Hegel>
15. Hegel, G.W.F. (1984). Lectures on the philosophy of religion. Berkeley : University of California Press. 837 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_2n3aEDECA34C
16. Hegel G.V.F. (1971). Aesthetics: in 4 volumes. Iskusstvo.
17. The Oldest Systematic Program of German Idealism <https://ru.scribd.com/document/162944711/The-Oldest-Systematic-Program-of-German>
18. Huntington S. (2014). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. London : Penguin, 368 p.
19. Ivanhoe P. (2018). Selfishness and Self-Centeredness. In *Oneness: East Asian Conceptions of Virtue, Happiness, and How We Are All Connected*. Oxford University Press. P. 58–82. DOI:10.1093/oso/9780190840518.003.0004
20. Iskhakova, Natalia (2018) Trust as a Factor of Political Mobilization of Society in the Conditions of Establishment of Democracy. *Ukrainian Policymaker*, 3, 11-16. <https://doi.org/10.29202/up/3/2>
21. Feuerbach L. (1991) Feuerbach on Religion as Construction in Theology at the End of Modernity: Essays in Honor of Gordon D. Kaufman, (ed) Sheila Greeve Davaney, Philadelphia: Trinity Press International. 249-268.
22. Feuerbach L., (1955) Against the dualism of body and soul, flesh and spirit <https://plato.stanford.edu/Archives/spr2005/entries/ludwig-feuerbach/#2>
23. Feuerbach L., (1955) The essence of Christianity <https://plato.stanford.edu/Archives/spr2005/entries/ludwig-feuerbach/#3>

24. Ford, D. (1997). *The Shape of Living: Spiritual Directions for Everyday Life*. Baker Book House, Grand Rapids, MI, 208 p.
25. Freire, P. (2005). *Pedagogy of the Oppressed*. Translation by Myra Bergman Ramos; introduction by Donaldo Macedo. New York, London: A continuum, 183 p.
26. Freud, S. (1989). *The future of an illusion*
<https://ia802907.us.archive.org/17/items/SigmundFreud/Sigmund%20Freud%20%5B1927%5D%20The%20Future%20of%20an%20Illusion%20%28James%20Strachey%20translation%2C%201961%29.pdf>
27. Fukuyama, F. (2000). *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. New York: Free Press, 368 p.
28. Fukuyama, F. (2002). *Our Posthuman Future. Consequences of the Biotechnology Revolution*. London: Profile Books, 256 p.
29. Jameson, F. (2005). Notes on the Nomos, *South Atlantic Quarterly*, 104 (2), pp. 199–204.
30. Jaspers K. (1960). *Vernunft und Existenz*. München. Piper & Co Verlag, 1960. URL: https://www.bard.edu/library/pdfs/archives/Jaspers-Vernunft_und_Existenzpdf
31. Jaspers K. (1955). *Die geistige Situation der Zeit*. Berlin. Walter de Gruyter & CO, 250 p.
32. Jaspers K. (1951). *Understanding human nature*. New Haven, London: *Yale University Press*, 311p.
 URL: <https://ia904708.us.archive.org/33/items/understandinghum00adlerich/understandi nghum00adlerich.pdf>
33. Jaspers K. (1951). *Way to wisdom*. *Yale University Press*, 208 p. URL: https://openlibrary.org/books/OL21225796M/Way_to_wisdom
34. Janda, M. (2010). *Die Musik nach dem Chaos: der Schöpfungsmythos der europäischen Vorzeit*, Innsbruck: *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft*, s.260– 294.
35. Jantsch, E. (1980). *The Self-organizing Universe: Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution*. New York: Pergamon, 343 p.
36. Albert Camus (1955) *The Myth Of Sisyphus And Other Essays*
<https://dhspriority.org/kenny/PhilTexts/Camus/Myth%20of%20Sisyphus-.pdf>
37. Kant, Immanuel, (1979). *Milan SOBOTKA a Teodor MÜNZN. Kritika čistého rozumu*. I. vydanie. Bratislava: Pravda, 577 s.

38. Kant, I. (2007). *Critique of Pure Reason*. Translated, edited, and with an Introduction by Marcus Weigelt. Based on the translation by Max Müller. Penguin Books
39. Kierkegaard S. (2009). *Concluding Unscientific Postscript to the Philosophical Crumbs*. *Cambridge University Press*, URL: <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2018/12/concluding-unsci-post.pdf>
40. Kierkegaard S. (1843). *Fear and Trembling by Johannes De Silentio*, An HTML Presentation by Siegfried. URL: <https://www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Engels/101.%20Fear%20and%20>
41. Kierkegaard S. (1941). *The sickness unto death*. Princeton University Press. Princeton, 281 p. URL: https://ia601400.us.archive.org/32/items/in.ernet.dli.2015.189042/2015.189042.The-Sickness-Unto-Death_text.pdf
42. Kirtsoglou, E. (2004). *FOR THE LOVE OF WOMEN*. Gender, identity and same-sex relations in a Greek provincial town, Routledge, 201 p.
43. Kuzmenko R. I. (2020). Tolerance as Basis of Education. *Research Journal of Education. Psychology and Educational Sciences*. № 1. P. 9–12. URL: DOI: <http://rjepss.ro/index.php/rjepss/article/view/6>
44. Kaufman, Skott (2021). *Za mezhami piramidi potreb. Novij poglyad na samorealizaciju / per. z angl.* Anna Markovska. Kyiv : Laboratoriya. 400.
45. Krummen, E. (2002). Sokrates und die Götterbilder, *Perspektiven der Philosophie*, №28, s.11–45.
46. Khrennikov A. On the cognitive experiments to test quantum-like behaviour of mind / A. Khrennikov [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://narod.yandex.ru/100.xhtml?www.rtni2003.narod.ru/Papers/Khrennikov.pdf>.
47. Kurzweil, R. (1999). *The Age of Spiritual Machines: When Computers Exceed Human Intelligence*. New York: Viking, 388 p.
48. Kunisue, Y & Schavrien J. (2011). Yamato Kotoba: The Language of the Flesh, *International J. of Transpersonal Studies*, Vol. 30, Iss. 1–2, pp. 165–17
49. Lorenz K. (1974) *On aggression*. https://openlibrary.org/books/OL5983084M/On_aggression
50. Lorenz K. *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. Wien, 1963.

51. Michel de Montaigne (2019) <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1033&context=modlangfacpub>
52. Montaigne, Michel de (1580) <https://play.google.com/books/reader?id=gXFFAAAACAAJ&pg=GBS.PP12&hl=uk>
53. Matuskevych T. (2022). Prospects of Philosophy of Education for the Concept of Responsible Citizenship in the 21st Century. *Philosophy and Cosmology*. № 29. P. 51-60. DOI: <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/29/5> <https://play.google.com/books/reader?id=gXFFAAAACAAJ&pg=GBS.PA8&hl=uk>
54. Nikitenko, Vitalina, Andriukaitiene, Regina & Puchenko, Oleg (2019). Formation of sustainable digital economical concept: challenges, threats, priorities. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers. Zaporizhzhia : Zaporizhzhia National University*. 1 (78). 140–153.
55. Orwell G. (1968). Inside the Whale // The collected essays, Journalism and letters of George Orwell: An Age like this, 1920-1940. Vol. 1. Harcourt Brace Jovanovich, P. 493-502.
56. Ortega y Gasset, J. Stanford Encyclopedia of Philosophy, URL: <https://plato.stanford.edu/entries/gasset/>
57. Ortega y Gasset, J. En Torno a Galileo: Esquema de Crisis, URL: https://kupdf.net/download/jose-ortega-y-gasset-en-torno-a-galileopdf_5b0b8ad7e2b6f5fb78176745_pdf_407
58. Oord, T.J. (2005). The love racket: defining love and agape for the loveand-science research program, *Zygon*, vol. 40, no. 4, pp. 919–938.
59. Owens, J. (1989). CSsR, An Ambiguity in Aristotle, EE VII 2 1236a23-4, *Apeiron*, №22/2, pp.127–140.
60. Pangle, L.S. (2003). Aristotle and the Philosophy of Friendship. *Cambridge University Press*, 256 p.
61. Plato of Dialogues. <https://oll.libertyfund.org/title/plato-dialogues-vol-5-laws-index-to-the-writings-of-plato>
62. Plato. (1971). A collection of critical essays. <https://archive.org/details/platocollection00vlas>
63. Pohlenz, M. (1946). *Der hellenische Mensch*. Göttingen, 342 s.
64. Rankin, H.D. (1983). *Sophists, Socratics, and Cynics*. London: Croom Helm, 263 p.

65. Rushkoff, D. (1996). *Media Virus! Hidden Agendas in Popular Culture*. New York: Ballantine Books, 368 p.
66. Russell, P. (2008). *The Global Brain: The Awakening Earth in a New Century*. Edinburgh: Floris Books, 288 p.
67. Ruby, B. (2006). *The Play of Character in Plato's Dialogues*, *Cambridge University Press*, 468 p.
68. Sadler, G. From Medicine to Philosophy: The Philosophical Connection Between Eryximachus' and Socrates' Speeches in the Symposium, URL: <https://www.academia.edu/513271/>
69. Sartre Jean-Paul.(1946). Existentialism Is a Humanism <https://www.marxists.org/reference/archive/sartre/works/exist/sartre.htm#a1p>
70. Schmidt-Berger, U. (1985). *Platon: Das Trinkgelage*, Frankfurt am Main, 180 s.
71. Scheler, M. (1929). *Der Mensch im Weltalter des Ausgleichs, Ausgleich als Aufgabe und Schicksal*. Berlin-Grunewald: Rothschild, pp. 31–63.
72. Schweitzer, A. (1936). *The Ethics of Reverence for Life*. *Christendom*, I, Winter, 1936, pp. 23–233.
73. Sier, K: (1997). *Die Rede der Diotima. Untersuchungen zum platonischen Symposion*. Teubner, Stuttgart, 329 s.
74. Stephens, W. (2007). *Stoic Ethics: Epictetus and Happiness as Freedom*, A & C Black, 208 p.
75. Swanson, A.H, Bubandt, N & Tsing, A. (2015). *Less Than One but More than Many: Anthropocene as Science Fiction and Scholarship-in-the-Making*, *Environment and Society*, Vol. 6, pp. 149–166.
76. Stephens, W. (1995). *Stoic Ethics*, URL: <http://www.iep.utm.edu/stoiceth> 141. Stern-Gillet, S. *Aristotle's Philosophy of Friendship*. SUNY Press, 233 p.
77. Sorokin, Pitirim, and Robert Merton (2004) *Social Time: the experience of methodological and functional analysis* (translated by N. Romanovskiy). *Sociological Studies*, 6, 112- 119.
78. Svyrydenko, Denys, and Vasyl Fatkhutdinov (2019) *The Identity Issues at the Perspectives of Chinese Geopolitical Strategies*. *Studia Warمیńskie*, 56, 81-94. <https://doi.org/10.31648/sw.4599>.
79. Spinoza, B.D. *Theological-Political Treatise*. In *The Collected Works of Spinoza*; Curley, E., Ed.; Princeton University Press: Princeton, NJ, USA, 2016; Volume II, pp. 893–1151.

80. Spinoza, B.D. Political Treatise. In *The Collected Works of Spinoza*; Curley, E., Ed.; *Princeton University Press: Princeton, NJ, USA*, 2016; Volume II, pp. 1283–1373.
81. Stanton, G.R. (1969). Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 18 (5), 570–587.
82. Spengler, O. (1991). *The Decline of Europe: Essays on the Morphology of World History. Self-Consciousness of European Culture of the 20th Century*. 378 p.
83. Spenser H. (1891) *Essays: Scientific, Political and Speculative*, 3 vols. <https://oll.libertyfund.org//title/spencer-essays-scientific-political-and-speculative-3-vols-1891>.
84. Todd Richard Watson. (1999). *Classroom teaching strategies / Richard Watson Todd*. – London : Prentice Hall, –138 p.
85. *The Routledge Handbook of Neoplatonism*. (2014). Ed. Slaveva-Griffin S., Remes P. Routledge, 656 p.
86. *The Homeric hymns* (1936). Edited by T.W. Allen, W.R. Halliday & E.E. Sikes. Oxford: The Clarendon Press, 471 p.
87. Turenko, V. (2019). Formation and development of the Philosophical anthropology studies in soviet Ukraine, *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, №16, pp. 143-156.
88. Turenko, V. (2020). *Philosophical view on importance of love in society: Plato vs Aristotle*, *Politology bulletin*, № 85, pp. 66–76.
89. Toynbee, A. (1976). *Mankind and Mother Earth: A Narrative History of the World*. New York: Oxford University Press, xi, 641 p.
90. Vattimo G. (2002). *After Christianity*. New York: Columbia University Press, 156 p.
91. Voltaire. (1970). *Dizionario Filisofico*. Milano, 120 p.
92. Voronkova, V. H. (2015). The civil society as a paradigm, concept and social construct fhilosophical discourse. *Philosophy and cosmology*. Kyiv : ISPC. Vol. 15. 198–215. URL: <http://ispcjournal.org/journals/2016/11.pdf>
93. Waltz, P. (1906). *Hésiode et son poème moral*. Bordeaux, 214 p.
94. Wen, A. (2009). *Penelope, queen of Ithaka: A study of female power and worth in the Homeric society*. Magister thesis. Department of Archeology and Ancient History, University of Uppsala, 64 p.
95. Wiener, N. (1988). *The Human Use of Human Being: Cybernetics and Society*. New York: Da Capo Press, 200 p.

96. Willaschek, M., Stolzenberg, J., Mohr, G., & Bacin, S. (2015). [Herausgeber] Kant-Lexikon. Bd. 1–3. Berlin: De Gruyter.
97. Jaspers K. Von der Wahrheit (1991). München, Zürich: Piper, 1103 s.
98. Jaspers K. Was ist der Mensch? Philosophisches Denken für alle./ Karl Jaspers. München, Zürich: Piper, 1991. 397 s.
99. Jung, C. G. (1921). Psychological Types. The Collected Works of C. G. Jung, Vol. 6, Bollingen Series XX.
100. Zylinska, J. (2018). The End of Man: A Feminist Counterapocalypse. Minneapolis: University of Minnesota Press, 70 p.
101. Zilioli, U. (2015). From the Socratics to the Socratic Schools: Classical Ethics, Metaphysics and Epistemology Ugo, Routledge, 237 p.
102. Августин Святий (1996). Сповідь. К.: Основи. 319 с.
103. Айс, Ю. (2014). Нотаріальна діяльність в рамках корпоративного права Німеччини. Мала енциклопедія нотаріуса. №3. С.9-13.
104. Аксьонова, В.І. (2013). *Міжкультурна комунікація як атрибут соціокультурної життєдіяльності суспільства. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб наук. праць. 3.: ЗДІА, 2013. Вип. 54. С. 128-140.*
105. Актуальні проблеми філософії права: посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Ященко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
106. Альчук, М. (2019). Філософсько-антропологічне тлумачення щастя. *Щастя та цивілізаційний розвиток: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 листопада 2019 р. м. Львів). Львів. С. 252-254.*
107. Андрущенко, В.П. (2021). Філософія освіти: у 5 книгах. Кн. 5: статті та інтерв'ю / наук. ред. д-р філос. наук, проф. Н.В. Кочубей. Суми, 536 с.
108. Андрущенко В., Хамітов Н. (2017). Філософська освіта і наука як каталізатор цивілізаційного проекту України. *Вища освіта України. № 2. С. 5-17.*
109. Андрущенко Т.І. (2010). Проблема виховання естетичного в українському культурному дискурсі в період глобалізації та інформаційної революції URI:
<http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/14366>
1010. Андрущенко Т.І. (2022). Війна: духовно-естетичні та моральні цінності – утвердження чи перегляд URL:

- <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38247/Andrushchenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
111. Арістотель (2002). Нікомахова етика /пер. В. Ставнюк. К.: Аквілон-Плюс. 480 с.
 112. Арістотель (2000). Політика / пер. А. Кислюк. <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
 113. Арістотель (1969). <https://www.philosophy.ru/library/antologiya-mirovoy-filosofii-t-1-ch-1/>
 114. Арістотель (2005). Політика / пер. А. Кислюк. К.: Основи. 238 с.
 115. Арістотель (2002). Нікомахова етика /пер. В. Ставнюк. К.: Аквілон-Плюс. 480 с.
 116. Аристотель (1983). Политика / Аристотель. Сочинения : в 4 т. М.: Мысль. Т. 4. С. 375-644.
 117. Аристотель (1976). Метафизика / Аристотель. Сочинения : в 4 т. М.: Мысль. Т.1. С.50-367.
 118. Мудрость древней Греции и Рима, URL:https://www.google.com.ua/books/edition/%D0%9C%D1%83%D0%B4%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%94%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%B9_%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86/КЛНВАААQBAJ?hl=uk&gbpv=1
 119. Баумейстер, А. (2017). Чи може філософія бути доступною? День. №115-116.
 120. Берн, Е. (2022). Вступ в психіатрію і психоаналіз. Просто про складне. <https://medlit.com.ua/product/vstup-do-psikhiatrii-ta-psikhoanalizu-prosto-pro-skladne/>
 121. Берн, Э. (1992). Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений. Люди, которые ограют в игры. Психология человеческой судьбы. https://www.bookovka.ua/ru/prakticheskaya-psikhologiya-psikhologiya/851759-lyudi-kotorye-igrayut-v-igry.html?gad_source=1&gclid=Cj0KCQiAr8eqBhD3ARIsAie-buMELqWe6cI9ydIH7hwubnBbl1JVCSFe0v9a8G2Uxbg-girSKD9-IVYaAjXKEALw_wcB
 122. Бернацька, І. (2014). Нотаріат Італії – огляд, доступ до професії, технології, відчуження нерухомості та національна рада нотаріусів. Мала енциклопедія нотаріуса. №6. С. 86-93.
 123. Бех, Ю. (2007). Саморозгортання соціального світу. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова. 248 с.

124. Бібік, С., Сюта, Г. (2006). Словник іншомовних слів: Тлумачення, словотворення та слововживань. Харків: Фоліо. 623 с.
125. Біблія. Київ: Українське біблійне товариство, 1994. 1255 с.
126. Богосвятська, А.-М. (2018). *Мова – захист буття людини. Свідомість, мозок, мова : актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 19-20 квітня 2018 р.). Львів, 2018. С.46-49.
127. Братасюк, М. (2018). Аналітично-філософський підхід у пізнанні правової мови та свідомості. *Свідомість, мозок, мова : актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. мат. Міжн. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2018 р., м.Львів). Львів. С.56-58.
128. Бруно, Д. (1970). <https://libr.link/antologiya-knigi/antologiya-mirovoyu-filosofii-tomah-tom-myisl503.html>
129. Брюкнер, П. (2013). Парадокс любові. Київ : Грані-Т. 344 с.
130. Будко В. В. Хрестоматія по філософії. Харк. нац. акад. гор. Хоз-ва. Харков: ХНАМГ, 2010. 365 с.
131. Буканова, О.В. (2012). Умови формування громадянської свідомості в світлі особливостей українського світогляду. *Культурологічний вісник. Запоріжжя: Просвіта. № 29. С. 222-225.*
132. Булатов, М. (2003). Антропологічні ідеї та тенденції розвитку в історії західноєвропейської філософії. *Філософія: Світ людини. Курс лекцій : навч. посібник. Київ : Либідь. С. 39–53.*
133. Булатов, М.О., Загороднюк, В.П., Макєєв, К.С., Солонько, Л.А. (2001). *Філософські антропологія в контексті сучасної епохи. К.: Стилос. 245 с.*
134. Бутченко, Т.І. (2012). Визначення сутності цінностей як фактор соціально-політичного проектування. *Культурологічний вісник. Запоріжжя: Просвіта. № 22. С.89-95.*
135. Быховский, Б.Э. (1975). Шопенгауэр. https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nemeckaja_klassicheskaja/shopengauehr_bykhovskij_b_eh_1975/12-1-0-3051
136. Быховский, Б.Э. Кьеркегор. (1972). https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehkzistencialnaja_filosofija/kerkegor_bykhovskij_b_eh_1972/35-1-0-2932
137. Вебер, М. (1994). Протестантська етика і дух капіталізму [пер. з нім. О.Погорілий]. Київ: Основи. 261 с.

138. Вебер, М. (1990). Избранные произведения. https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/veber_m_izbrannye_proizvedenija_1990/25-1-0-2231
139. Висоцький, О.Ю. (2019). До питання технологій міжнародної пропаганди. *Теорія та практика сучасної науки та освіти*: матер. міжнар. наук. конф. Дніпро : СПД «Охотнік». С. 3-5.
140. Вихрущ, А. (2020). Тоталітаризм і освіта. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*. Зб. наук. праць матер. всеукр. наук.-практ. конф. з міжн. участю (11-12 червня 2020 р., м.Львів) Львів, Вид. ЛНМУ, с. 508-511.
141. Возняк, В.С. (2008). Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема: Монографія. Дрогобич: Вид. ДДПУ ім. І. Франка. 357 с.
142. Войнаровська, Л. (2014). Синергетика і освіта: монографія / ред. В.Г. Кременя. Київ: Інститут обдарованої дитини. 348 с. URL: https://www.pedagogic-master.com.ua/public/Kremen_Synergetyka.pdf
143. Войтов, В.В. (2007). Право як міра справедливості. *Нова парадигма: журнал наукових праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. С. 41-54.
144. Войтыла, К. (1991). Основания этики. https://kultorolog.slovaronline.com/200-IOANN_PAVEL_II
145. Волковецька, С.В. (2008). Потреба безперервної правової освіти в Україні. *Вища освіта в Україні. Теоретичний та науково-методичний часопис*. К. №4 (дод. 1), с. 58-57.
146. Воронова, Г.В. (2012). Осмислення категорії «життя» як основи буття людини. *Культурологічний вісник*. Запоріжжя: Просвіта. № 29, с. 99-107.
147. Воронкова В. Г. (2005). Рівні розвитку людини: соціально-філософський аналіз. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : [зб. наук. пр.]. Запоріжжя, ЗДІА. Вип. № 20. С. 159-161.
148. Воронкова В.Г. (2013) Трансформація людини та суспільства в умовах соціальних змін. *ЗНАННЯ – ДУХОВНІСТЬ – ПРОФЕСІОНАЛІЗМ*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дніпропетровськ, 2 квітня 2013 р.: У 2 т. Т.1. Дніпропетровськ: ДЗ: «ДМА», 2013. С. 39-45.
149. Габермас, Ю. (2010). Постметафізичне мислення. Київ: Дух і літера. 280 с.

150. Гайденко, В., Предборська, І. (2005). Відчуження знання як проблема філософії освіти: теорії, практики, парадокси, політики та перспективи. *Філософія освіти*. №1, с. 237-251.
151. Газнюк, Л. (2008). Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. Київ: Парапан. 368 с.
152. Гаєк, Ф. (2002). Конституція свободи. Львів : Літопис. 556 с.
153. Газнюк, Л.М. (2015). Гідність: екзистенціально-антропологічний контекст. *Практична філософія*. № 1. С.88–93.
154. Газнюк, Л.М. (2008). Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття : монографія. Київ: Парапан, 368 с.
155. Гайдеггер, М. (2007). Дорогою до мови. Львів: Літопис. 232 с.
156. Гапон, Н. (2018). Мова та інтернет-комунікація: гендерні аспекти постструктуралістських дискусій. *Свідомість, мозок, мова : актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2018 р. м.Львів). Львів. С.69-72.
157. Гапон, Н.П. (2006). Проблема гендеру у філософському дискурсі другої половини ХХ сторіччя: дис. доктора філос. наук: 09.00.05. Львів, 2006. 344 с.
158. Гейзінга, Й. (1994). Homo ludens. Київ : Основи. 250 с.
159. Гегель, Г.В.Ф. (2004). Феноменологія духу. Київ: Основи. 548 с.
160. Гельдерлін, Ф. (1998) Гиперион. https://imwerden.de/pdf/hoerderlin_hyperion_stikhi_pisma_1988_text.pdf
161. Гендерні стратегії сталого розвитку України (2004). Київ: Фенікс. 432 с.
162. Герасименко, А. (2020). Теоретичні основи української педагогіки кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (Київська філософська школа): навч. посіб. Рівне: НУВГП. 172 с.
163. Гомілко, О. (2015). Суспільство знань як виклик раціональності. *Філософія освіти*, № 1 (16), с. 26–38.
164. Горбань, Н. (2011). Принцип професійної компетентності та морально-етичних стандартів діяльності нотаріуса. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Вип. 89. С. 86–92.
165. Горпинич, О.В. (2012). Гуманістичні виміри сучасного українського суспільства. *Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 листопада 2012 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя: ЗДІА. С.205-207.

166. Грица, Ю.І. (2011). Принцип верховенства права як функціональний стрижень правової культури і громадянського суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя : ЗДІА. Вип. 45. С.68-77.
167. Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова [та ін.] / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Одеса : Юрид. літ., 2010. 342 с.47. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало. М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. 544 с.
168. Гумилев, Л. Н. (1994). Конец и вновь начало. https://imwerden.de/pdf/gumilev_lev_konets_i_vnov_nachalo_2008_text.pdf
169. Дворецкий, И.Х. (1976). Латинско-русский словарь. М.: Русский язык. 1096 с.
170. Декарт, Р. (1989). Правила для руководства ума: Сочинения: в 2 т. / [пер. с лат. и франц.; сост., ред., вступ. ст. В.В. Соколова]. М.: Мысль. Т.1. С. 77-153.
171. Декарт, Р. (1970). Антология мировой философии. https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_vozrozhdenie/antologija_mirovoj_filosofii_v_4_kh_tomakh_t_2_evropejskaja_filosofija_ot_ehrokhi_vozrozhdenija_po_ehprokhu_prosveshhenija/9-1-0-212
172. Добродум О.В. Мартинюк Е. І., Никитченко О. Е. (2023). Свобода совісті та сучасна війна в Україні <http://philosophy.visnyk.zu.edu.ua/article/view/283159/277311>
173. Донцов, Д. (1991). Дух нашої давнини. Дрогобич : «Відродження». 342 с.
174. Древнеиндийская философия (1972) <https://www.globusbooks.com/pages/books/8646/drevneindijskaja-filosofija-nachalnyj-period>
175. Дякович, М.М. (2017). Хрестоматія нотаріального права України: навч.посібник. Київ : Істина. 440 с.
176. Дяченко, К.А. (2013). Феномен честі людини як предмет філософсько-антропологічного аналізу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя : ЗДІА. Вип. 45, с. 251-257.
177. Єрмоленко, А.М. (1999). Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра. 585 с.
178. Жадько, В.А. (1997). Соціально-духовні виміри світоглядної свідомості. Запоріжжя, Вид. ЗДІА. 166 с.

179. Жадько, В. (2018). Мова як арсенал мотиваційних спрямувань свідомості. *Свідомість, мозок, мова : актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. мат. міжн. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2018 р., м.Львів). Львів, с. 93-97.
180. Жадько, К.В. (2013). Філософсько-правові засоби самоорганізації суб'єктивності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб наук. праць. Запоріжжя : ЗДІА. Вип. 52, с. 54-64.
181. Про нотаріат в Україні: Закон України від 2 вересня 1993 року №3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, 1993. № 39. Ст.383.
182. Зубач, І.М. (2012). Роль та зміст принципів у публічному адмініструванні. *Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 листопада 2012 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : ЗДІА. С.217-219.
183. Іларіон, митрополит (1994). Дохристиянські вірування українського народу. Київ: АТ Обереги. 424 с.
184. Ільянович, Є.Б. (2012). Культурна антропологія та її місце в системі гуманітарного знання. *Культурологічний вісник*. Запоріжжя: Просвіта. №28, с. 143-148.
185. Камю, А. (1990). Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство.
https://lib.misto.kiev.ua/INPROZ/KAMU/cheloweck_buntuyushij.shtml
186. Камю, А. (1989). Миф о Сизифе. Эссе об абсурде.
https://bookap.info/book/nitsshe_sumerki_bogov/gl92.shtml161
187. Кант, І. (2018). Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Вид. 2-ге, уточн. і доп. / пер. з німецької. В. Терлецького. Відп. редактор В. Кебуладзе. Харків: Фоліо.
188. Кант, И. (1971). Антология мировой философии : В 4 т. М.: Мысль. Т.3. С.89-197.
189. Каралаш, Ю. (2020). Самоорганізація нації як подолання рудиментів посттоталітарної ментальності. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. з міжн. участю, 11-12 червня 2020 р. Львів: Вид-во ЛНМУ, 2020, с. 517-520.
190. Кивлюк О.П., Воронкова В.Г. Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського

- суспільства. *Humanities Studies*. 2022. Вип. 11 (88).С. 109-119. DOI: <https://doi.org/10.26661/hst-2022-11-88-11>.
191. Кирилюк, О. (2020). Українська національна ідентичність, національна пам'ять та національна резистентність. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (11-12 червня 2020 р., м. Львів). Львів: Вид-во ЛНМУ, с. 222-225.
 192. Козарь, Ф.П. (2008). Особливості механізму реалізації лідерства в державному секторі України. *Держава та регіони. Запоріжжя*: Вид-во ЗІДМУ. №2. с. 103- 107.
 193. Козловець, М., Ковтун, Н. (2010). Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: Монографія. Київ: Парапан, 348 с.
 194. Козловець, М. А. (2018). Державотворення у контексті ментальності українців, або Філософія національного мазохізму. *Практична філософія*. № 3. с. 181-198.
 195. Козловець, М. (2020). Національна ідентичність українців: посттоталітарний дискурс. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (11-12 червня 2020 р., м. Львів). Львів: Вид-во ЛНМУ, 2020, с. 234-238.
 196. Коломієць, О. (2017). Метаантропологічний аналіз екзистенціально-трансцендентального руху людського Я як необхідної умови існування особистості. *Особистість, стаття, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії*: зб. наук. праць IV Міжнар. наук.-практ. конф. (30-31 березня 2017 р., м. Кив). Київ: Інтерсервіс, с. 148-151.
 197. Комаров, В.В. (2012). Український нотаріат: перспективи розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 5, с. 153-161.
 198. Комаров, В. В., Баранкова, В. В. (2011). Нотаріат в Україні: підручник. Харків: Право. 384 с.
 199. Коменский, Я.А. (1955). Великая дидактика. Избранные педагогические сочинения. М.: Госуд. учебно-пед. изд-во, с. 160-446.
 200. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30.
 201. Конт, О. (1971). https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_nemeckaja_klassicheskaja_antologija_mirovoj_filosofii_v_4_kh_tomakh_t_3_burzhuaznaja_filosofija_konca_xviii_v_pervykh_dvukh_tretej_xix_v/12-1-0-213

202. Копитко, А. (2020). Світогляд. Філософія: терміни і поняття: навч. енциклопедичний словник. Львів: Новий Світ-2000, с. 328-330.
203. Корж, Г.В. (2013). Національно-патріотичне виховання: соціально-політичний та етнічний виміри. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. ЗДІА. Вип. 45, с.148-156.
204. Корж, Г.В., Васильченко, Р.В. (2020). Світоглядна культура: традиції і сучасність. Монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 212 с.
205. Костомаров, Н.И. (1990). Исторические произведения. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Изд-во при Киевск. ун-т, 1990. 2-е изд., с. 8-424.
206. Кострюков, С.В. (2009). Культурні виміри демократично орієнтованого суспільства. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. № 1 (63), с. 77-81.
207. Кочубей, Н.В. (2010). Синергетичні концепти в нелінійних соціально-культурних контекстах: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філос. наук : спец. 09.00.09 «філософія науки». Київ: 2010, 388 с.
208. Кравець А.Ю. (2009). Політична антропологія: еволюція дисциплінарного інтересу. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Дніпро : Грані, №1/63, с. 145-149.
209. Красногор, О., Красногор, Н. (2017). Дрес-код та стандарти етичної поведінки нотаріусів та представників юридичних професій. Мала енциклопедія нотаріуса. №5, с. 162-165.
210. Крат, В. (2022). Правило тлумачення *contra proferentum*: практика Верховного суду. МЕН. № 4-5, с. 62-66.
211. Кремень, В. (2012). Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму. Національна академія педагогічних наук України. Київ: Педагогічна думка, 368 с.
212. Кривошеїн, В. (2020). Світогляд. Філософія: терміни і поняття: навч. енциклопедичний словник. Львів : Новий Світ-2000, с. 327-328.
213. Крилова, С. А. (2020). Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу. Київ: КНТ. 563 с.
214. Крилова, С. А. (1999). Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність? Київ, 1999, 199 с.
215. Крилова, С. А. (2009). Гендерні стратегії та цілісність особистості в освітньому просторі: екзистенціальні та соціальні виміри. *Філософія освіти: науковий часопис*. №1-2, с. 300-309.

216. Крилова, С.А. (2011). Соціальне партнерство як краса відносин у відкритому суспільстві. *Мультиверсум*. Київ: Український центр духовної культури. Вип. 62, с. 36-44.
217. Крилова, С. А. (2012). Соціальна метаантропологія як методологія дослідження краси у суспільному бутті. *Нова парадигма*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. Вип. 104, с. 92-103.
218. Крилова, С.А. (2002). Особистість. Філософський енциклопедичний словник /ред. В Шинкарук. Київ: Абрис. С. 457-458.
219. Кримський, С.Б. (1996). Архетипи української культури. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. НАН України, Ін-т філос. ; відп. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. Київ : Фенікс, с. 91–112.
220. Культенко, В. (2020). Феномен. Філософія: терміни і поняття: навч. енциклопедичний словник. Львів: «Новий Світ-2000», с. 420.
221. Лебон Г. (1995). Психология народов и масс. http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/664/Psihologiya_narodov_i_mass.pdf
222. Липа, Ю. (1992). Призначення України. Львів : Просвіта. 270 с.
223. Ломанн, Г. (2008). Права людини між мораллю та правом. Філософія прав людини. Київ: Ніка-Центр. 317 с.
224. Лосев, А.Ф. (1989). История античной философии. https://imwerden.de/pdf/losev_istoriya_antichnoj_filosofii_konspekt_1989_text.pdf
225. Лосев, А.Ф. (1990). История античной философии. <https://psylib.org.ua/books/losew03/index.htm>
226. Маланюк, Є. (1995). Книга спостережень. Київ: Атіка. 236 с.
227. Мамардашвили, М.К. (1990). Сознание как философская проблема. URL: <https://psylib.org.ua/books/mamar02/index.htm>
228. Мамардашвили, М.К. (1996). О сознании. Необходимость себя. URL: <https://psylib.org.ua/books/mamar02/index.htm>
229. Мамардашвили, М.К. (1992). Философия и свобода. Как я понимаю философию? URL: https://imwerden.de/pdf/mamardashvili_kak_ya_ponimayu_filosofiyu_1992__ocr.pdf
230. Манойло Н.Г. (2022). Проблема гендерної рівності у професійному бутті нотаріуса. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Том 25. №6, с. 138-142. DOI: <https://doi.org/10.15421/172281>

231. Манойло Н.Г. (2021). Філософська антропологія як методологія дослідження феномена людини-нотаріуса. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Том 24. № 9, с. 33-39. DOI: <https://doi.org/10.15421/172186>
232. Манойло Н.Г. (2021). Філософський світогляд і мета-граничне буття особистості нотаріуса. *Перспективи*. № 4. С. 25-31. DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.4.4>
233. Манойло Н.Г. (2022). Соціокультурна гендерна єдність чоловічності й жіночності у професійній діяльності нотаріуса. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. №39, с. 40-45. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.7>
234. Манойло Н.Г. Нотаріат як структурний феномен системи державного управління, світоглядно-філософський дискурс перспективи. *Соціально-політичний журнал*. № 3. С. 61-68. DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.3.9>
235. Манойло Н.Г. (2021). Філософський світогляд як умова формування граничного рівня буття особистості нотаріуса. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 33, с. 37-73. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1059>
236. Манойло Н.Г. (2021). Родові ознаки людини нотаріуса. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. Вип. 38. С. 73-82. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.9>
237. Манойло Н.Г. (2023). Нотаріальна сутність людини. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. Вип. 46, с. 105-113. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.13>
238. Манойло Н.Г. (2022). Нотаріус і нотаріат в контексті соціокультурного буття суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 1(49). С.12-18. DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2022-1-2>
239. Манойло Н.Г. (2022). Академічна філософія під час війни. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. Вип. 42. С. 98–103. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.12>
240. Манойло Н.Г. Нотаріальна спільності як правовідна право-суб'єктна верства суспільства. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Філософія». Випуск 46, с. 136-151. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.8>

241. Манойло Н.Г. (2021). Правова держава через призму філософського розуміння – 2021. *Мультидисциплінарні наукові дослідження і інновації*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (17 – 18 листопада 2021 р., м. Куновіце, Чеська Республіка). Академія ГУСПОЛ, С. 83-86.
242. Манойло Н.Г. (2021). Проблемні питання в формуванні нотаріально-правової свідомості людини і суспільства – 2021. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (03-04 грудня 2021 р., м. Дніпро). КЗВО «ДАНУ» ДОР». / Наук. ред. О.Є. Висоцька. Дніпро: СПД «Охотнік», с. 235 – 242.
243. Манойло Н.Г. (2023). Можливості нотаріального права у волонтерській діяльності – 2023. *Соціальне і правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні в умовах безпекових викликів*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (27 квітня 2023 р., м. Київ). Київ: Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, С. 20-25.
244. Манойло Н.Г. (2023). Метаантропологія права як методологія осягнення гуманістичної діяльності нотаріуса в сучасному світі. *Проблема гуманізму в умовах війни та миру: методології осмислення і практики людяності*: матер. VIII міжн. наук.-практ. конф. (29 червня 2023 року): Київ: Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, С. 32-35.
245. Манойло Н.Г. (2023). Нотаріальна сутність людини. *Theoretical aspects of education development: III International Scientific and Practical Conference* (January 24-27, 2023, Warsaw, Poland). International Science Group. P. 450 – 461.
246. Манойло Н.Г. (2023). Мегагранічне буття і філософський світогляд правознавця. *Application of knowledge for the development of science: VII International Scientific and Practical Conference* (February 21 – 24, 2023, Stockholm, Sweden). International Science Group. P. 308-309.
247. Манойло Н.Г. (2023). Філософські світоглядні доміанти в діяльності нотаріуса. *Information activity as a component of science development: XIII International Scientific and Practical Conference* (April 04 – 07, 2023, Edmonton, Canada). International Science Group, p. 360-361.
248. Манойло Н.Г. (2023). Людина-нотаріус - людина-клієнт - суспільство. *Actual problems of modern science: XIII International*

- Scientific and Practical Conference* (January 31 – February 3, 2023, Boston, USA). International Science Group, p. 346-347.
249. Манойло Н.Г. (2023). Кодекси професійної діяльності нотаріусів та викладачів системи вищої освіти. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини немедичні проблеми в медицині*: матер. IV міжнм наукм-практм конф. (23-24 лютого 2023 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : ЗДМУ, 2023, с. 69-71.
250. Маркс, К. и Энгельс, Ф. (1844). Абсолютная критическая критика, или критика в лице г-на Бруно. URL: https://www.marxists.org/russkij/marx/1844/holy_family/07.htm
251. Маркс, К. (1973). Капитал. Критика политической экономии: в 3 т. М.: Политиздат. Т.1. 907 с.
252. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1979). Избр. произведения: в 3 т. М.: Политиздат. Т.1. 640 с.
253. Микичурова, О. (2019). Щастя та право. *Щастя та цивілізаційний розвиток*: зб. матер. міжнар наук.-практ. конф. (14-15 листопада 2019 р., м. Львів). Львів. С.165-168.
254. Мир философии (1991) Книга для чтения : в 2 т. Т. 2. Человек. Общество. Культура. http://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2021/Gurevich_P1_1991_672.pdf
255. Моравецький, О. (2018). Самосвідомість. *Свідомість, мозок, мова : актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2018 р., м. Львів). Львів, с. 162-165.
256. Морен, Е. (1995). Втрачена парадигма: природа людини. https://chtyvo.org.ua/authors/Morin_Edgar/Vtrachena_paradyhma_uryvku/228.
257. Нелін О.І. (2013). Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення: монографія. Київ. 130 с.
258. Ницше, Ф. (1989). Антихристианин. Сумерки богів https://bookap.info/book/nitsshe_sumerki_bogov/ 231.
259. Ніцше, Ф. (1993). Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ: Основи, 415 с.
260. Ніцше, Ф. (2020). Весела наука. Переклад з німецької: В. Чайковський. Харків: Фоліо. 288 с.
261. Ніцше, Ф. (2002) По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / пер. з нім. А.Онишко. Львів: Літопис. 320 с.

262. Николайчук, Л.М. (2008). Правова освіта – елемент безперервної освіти в Україні. *Вища освіта в Україні*. Київ, №4 (дод. 1), с.142.
263. Ничик, В.М. (1977). Феофан Прокопович. М.: Мысль. 216 с.
264. Ортега-і-Гасет Х. (1994). Бунт мас. Вибрані твори. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ortega_y_Gasset_Jose/Bunt_mas.htm?
265. Отче наш. Молитовник для української молоді (1960). Торонто: Вид-во ОО. Василіян, 321 с.
266. Павленко, Ж. (2018). Підготовка юристів до психометричних випробувань: міждисциплінарний підхід. *Свідомість, мозок, мова: актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 листопада 2018 р., м.Львів). Львів. С.175- 178.
267. Павленко, Г.А. (2008). Управлінець в сучасному суспільстві: інформаційні ролі і здібності. *Вища освіта в Україні*. К. №4 (дод. 1), с.143-149.
268. Павлюк, І. (2020). Міфотворчі та міфоруїнівні віруси культурно-інформаційного простору України. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті* : зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. (11-12 червня 2020 р., м. Львів). Львів : Вид-во ЛНМУ, 2020, с. 45-48.
269. Пачковський, Ю. (2018). До проблеми соціальної пам'яті. *Свідомість, мозок, мова: актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2018 р., м. Львів). Львів, 2018, с. 185-188.
270. Петлюра, С. (1993). Народе український! Київ: Дніпро. С.228-231.
271. Петровський, П. (2018). Актуальність філософської проблеми розуміння для українського сьогодення. *Свідомість, мозок, мова : актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2018 р., м. Львів). Львів. 2018. С. 162-166.
272. Петрушенко, В. (2020). Правда. Філософія: терміни і поняття: навч. енциклопедичний словник. Львів : Новий Світ-2000. 506 с.
273. Петрушенко, В. (2020). Феномен. Філософія: терміни і поняття: навч. енциклопедичний словник. Львів: Новий Світ-2000, с. 419-420.
274. Пирожков, С., Хамітов, Н. (2020). Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : Наук. думка, 255 с.

275. Платон (1969).
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_antichnaja_antologija_mirovoj_filosofii_v_4_kh_tomakh_t_1_filosofija_drevnosti_i_srednevekovja_chast_1/7-1-0-206
276. Подолян, Я.В. (2012). Співвідношення громадянського суспільства та публічного адміністрування. *Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 листопада 2012 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : ЗДІА, с.140-142.
277. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги. Київ: Основи. Т.1. 444 с.
278. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги. Київ: Основи. Т.2. 494 с.
279. Предборська, І.М. (1996). Теорія соціальної зміни: соціально-філософський аналіз: дис... д-ра філос. наук: 09.00.03. Київ, 385 с.
280. Предборська, І. (2013). Філософія як спосіб і запит життя: реферативно-аналітичний огляд XXIII Всесвітнього філософського конгресу. *Філософія освіти*. № 2. С. 7-23.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2013_2_3
281. Предборська, І. (2016). Континентальна педагогіка очима учасників симпозіуму CEUPES. *Філософія освіти*. 2017. № 1. С. 304-312.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2017_1_20
282. Препотенська, М.П. (2002) Метариторика: каріокнез, цілісність, креативність. *Актуальні філософські та культорологічні проблеми сучасності*. Київ, Видавничий центр КНЛУ. Вип.10, с. 296-306.
283. Препотенська, М.П. (2020). Соціоантропогенез риторики у граничному бутті. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Український центр духовної культури, с. 191-204.
284. Препотенська, М. (2011). Філософія риторики. Екзистенційні та метаантропологічні аспекти. Навчальник посібник. Київ: Фірма «ІНКОС», с. 156-182.
285. Препотенська, М. (2011). Риторика. 10 ключових тем : навч. посібник. Київ: Фірма «ІНКОС». 252 с.
286. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Міністерства юстиції України від 04 жовтня 2013 року № 2104/5.

287. Радченко, О.В. (2008). Ідеї демократії як субстрат ціннісної системи українського суспільства. Історичний екскурс. *Держава та регіони*. Запоріжжя: Вид-во ЗІДМУ, №3, с.103-107.
288. Рева, Т. (2020). Національна пам'ять як метод формування суспільного світогляду. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (11-12 червня 2020 р., м. Львів). Львів: Вид-во ЛНМУ, с. 250-252.
289. Резанова, Н.В. (2012). Місце і роль освіти в умовах глобалізації європейського простору. *Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 листопада 2012 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : ЗДІА, с. 90-93.
290. Руссо, Ж.Ж. (1969). Трактати. М.: Наука, 703 с.
291. Сартр, Ж. (2001). Буття і ніщо / Жан-Поль Сартр ; [пер. з франц. В.Лях, П.Таращук]. Київ: Основи. 854 с.
292. Саутенко, Н. (2022). Нотаріат в Австралії. МЕН. №4-5, с.102-108.
293. Святий Августин (1999). Сповідь / пер. Ю.Мушака. Київ: Основи. 319 с.
294. Северинюк, В.М. (2009). Насильство: деструкція людської поведінки і властивість політичної влади. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. № 1 (63), с. 139-145.
295. Сенека (1995). Моральні листи до Луцілія. Київ: Основи. 603 с.
296. Сенека (1969). Антологія мирової філософії https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_antichnaja/antologija_mirovoj_filosofii_v_4_kh_tomakh_t_1_filosofija_drevnosti_i_sredneveko_vja_chast_1/7-1-0-206
297. Сковорода, Г.С. (1994). Діалог. Назва його – потоп зміїний: Твори: в 2 т./ Г. Сковорода. Київ: АТ Обереги. Т.2, с. 140-178.
298. Сковорода, Г.С. (1994). Наркіс. Розмова про те: пізнай себе. Г.С. Сковорода. Твори: у 2 т. Київ : АТ «Обереги». Т.1, с.150-195.
299. Сковорода, Г.С. (1994). Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе: Твори: в 2 т. К.: АТ Обереги. Т.1, с. 196-219.
300. Сковорода, Г.С. (2011). Повна академічна збірка творів. Харків, Едмонтон, Торонто: Майдан. Вид-во Канадського Інституту Українських Студій. 1400 с.

301. Сковорода. Найкраще (2018). Пер. М. Кашуби, Г. Сварник, Н. Федорака ; передм. Р. Чопика, А. Любки; іл. Д. Мовчана. Львів: Terra Incognita, 312 с.
302. Сливка, С.С. (2015). Метаантропологія права: абсолютний вимір. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: Юридичні науки. № 824, с. 337-342.
303. Словник іншомовних слів (2000). Київ: Наукова думка. 680 с.
304. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/>
305. Сміт, Дж. Е. (1994). Національна ідентичність. Київ : Основи. 223 с.
306. Сміян, Л.С., Нікітін, Ю.В., Хоменко, П.Г. (2008.) Нотаріат в Україні: навч. посібник. Київ: КНТ. 680 с.
307. Содомора, П.А. (2016). Система термінів Томи з Аквіну та її рецепція в українському філософському контексті: дис ... докт.філос.наук 09.00.05 – історія філософії. Львів. 2016. 410 с.
308. Сорокин, П.А. (1992). Человек. Цивилизация. Общество. <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf>
309. Соціальне партнерство в Україні: перспективи законодавчого регулювання. Україна: аспекти праці. (1998). №2. С. 22-25.
310. Стрижак, О.О. (2008). Аналіз інституційного механізму досягнення відповідності критеріям вступу до європейського союзу. *Держава та регіони*. Запоріжжя : Вид-во ЗІДМУ. №2, с .206-214.
311. Сюсель, Ю. (2017). Мета-антропологічні аспекти дослідження особистості у процесі споживання. *Особистість, стаття, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії*: зб. наук. праць IV Міжнар. наук.-практ. конф. (30-31 березня 2017 р., м. Київ). Київ: Інтерсервіс, с. 125-128.
312. Тайлор, Э.Б. (1989). Первобытная культура. https://books.google.com.ua/books?id=EhiVDAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
313. Тейяр де Шарден П. (2002). <https://psylib.org.ua/books/shard01/index.htm>
314. Тахтаджиєва, Н.І. (2012). Стратегічний розвиток кадрової політики і освіти України. *Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-23 листопада 2012 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя : ЗДІА, 2012, с. 86-88.

315. Тойнбі, А. (1995). Дослідження історії: у 2-х т. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи. Т. 1. 614 с.
316. Філософія: терміни і поняття: навчальний енциклопедичний словник. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 492 с.
317. Філософія: світ людини / [В.Г.Табачковський, М.О.Булатов, Н.В.Хамітов та ін.]. Київ: Либідь, 2004. 432 с.
318. Фейербах, Л. (1974). История философии Нового времени от Бэкона Веруламского до Бенедикта Спинозы. Л.Фейербах. История философии. Собрание произведений: в 3 т. / под общ. ред. М.М.Григорьяна. М.: Мысль. Т. 1. С.63-412.
319. Фейербах, Л. (1974). История философии Нового времени от Бэкона Веруламского до Бенедикта Спинозы. Л.Фейербах. История философии. Собрание произведений: в 3 т. / под общ. ред. М.М.Григорьяна. М.: Мысль. Т. 1. С.63-412.
320. Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова. К.: КНТ, 2011. 472 с.
321. Франко, І.Я. (1986). Поза межами можливого. Збір. творів : у 50 т. Київ : Наукова думка. Т. 45 с. 276–285.
322. Фройд, З. (1998). Вступ до психоаналізу / переклад з німецької: П. Таращук. Київ: Основи. 709 с.
323. Фромм Е. (2010). Мати чи бути? https://hromadalib.files.wordpress.com/2015/12/fromm_2010_have.pdf
324. Фромм, Е. (2019). Втеча від свободи / перекл. з англ. М. Яковлева. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 288 с.
325. Фурса С. Я. (2003). Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні. – Автореф. дис. ... д. ю. н. Київ: 33 с.
326. Фурса С., Щербак С., Евтушенко О. (2014). Цивільний процес України. Проблеми і перспективи. Київ: Видавець Фурса С. Я. КНТ, С. 23–32.
327. Хайдеггер, М. (1993). Бытие и Время. https://imwerden.de/pdf/heidegger_vremya_i_bytie_1993.pdf
328. Хайруліна, Ю.О. (2011). Світоглядна культура особистості: сируктурно-функціональний аналіз: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. 235 с.
329. Хамітов, Н., Крилова, С. (2019). Екзистенціал «щастя» у координатах метаантропології: буденний, граничний та метаграничний виміри. *Щастя та цивілізаційний розвиток*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (14-15 листопада 2019 р., м. Львів). Львів. С.256-265.

330. Хамітов, Н.В. (2022). Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е вид., виправ. і доп. Київ : КНТ, 2023. 405 с.
331. Хамітов, Н., Крилова, С. (2007). Справедливість. Філософський словник. Людина і світ. Київ: КНТ, Центр навчальної літератури. 264 с.
332. Хамітов, Н. (2019). Перспективи самореалізації особистості: проекти метаантропології і постантропології. *Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики (Підхід філософської антропології як метаантропології)* : зб. наук. праць VI міжн. наук.-практ. конф. (22-23 травня 2019 р., м. Київ). Київ: КНТ, с. 7-25.
333. Хамитов, Н.В. (2004). Одиночество женское и мужское: Опыт вживания в проблему. Харьков: Торсинг. 434 с.
334. Хамитов, Н.В. (2018). Философско-антропологические эссе. Київ: КНТ. 284 с.
335. Хамитов, Н.В. (2006). Философия: Бытие. Человек. Мир. Київ, 456 с.
336. Хамітов, Н.В. (2001). Філософія і психологія статі. Київ, КНТ, 254 с.
337. Хамітов, Н., Крилова, С. (2018). Філософський словник. Людина і світ. 2-ге вид-ня, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 394 с.
338. Хамітов, Н. (2010). Філософська антропологія у «позитивному» та «негативному» проблемному полі: концепти Еросу і Танатосу. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного. Київ: Наукова думка, 2010. С. 167–191.
339. Хамітов, Н. (2017). Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. Донецьк: КНТ. 370 с.
340. Хамітов, Н. (2004). Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В.Хамітов та ін. Київ: Либідь. 432 с.
341. Хамітов, Н., Крилова, С. (2023). Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ. 295 с.
342. Хміль, В., Корх, О. (2017). Умови історичності людини та людяності історії за Ясперсом. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. № 12, с. 121-125.

343. Хома, О. (2011). Філософські культури: терпимість, толерантність, визнання. Філософська думка. № 4, с. 76–89.
344. Циппеліус, Р. (2000). Філософія права: підручник. Київ: Тандем. 300 с.
345. Ципко, А.С. (1980). Социализм: жизнь общества и человека: в 4 т. М.: Молодая гвардия. Т.1. Ч.1 и 2. 287 с.
346. Черниш В. (2000). Незалежний нотаріат – необхідна умова становлення громадянського суспільства в Україні. Право України.. № 9. С. 4-8.
347. Шевченко, Т.Г. (1990). Повне зібрання творів: У 12 т. Київ, Наукова думка. Т.2. 592 с.
348. Шлемкевич, М. (1992). Загублена українська людина. Київ: МП «Фенікс». 168 с.
349. Шопенгауэр, А. (1998). Под завесой истины: сборник произведений. <https://www.livelib.ru/book/1000507865-pod-zavesoj-istiny-sbornik-a-shopengauer>
350. Эпикур (1969) https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_antichnaja/antologija_mirovoj_filosofii_v_4_kh_tomakh_t_1_filosofija_drevnosti_i_srednevekovja_chast_1/7-1-0-206
351. Эриугена, И.С. (1969). https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_vostochnaja/antologija_mirovoj_filosofii_v_4_kh_tomakh_t_1_filosofija_drevnosti_i_srednevekovja_chast_2/14-1-0-207
352. Эфроимсон, В.П. (1991). Генетика гениальности. <https://readli.net/genetika-genialnosti/>
353. Юркевич, П.Д. (1990). Мир с ближними как условие христианского общежития. Философские произведения. <https://www.rulit.me/author/yurkevich-pamfil-danilovich/filosofskie-proizvedeniya-download-166886.html>
354. Юркевич, П. (1996). Історія філософії права / Філософська і соціологічна думка. http://www.philosophy.univ.kiev.ua/ua/view/katalog_%D0%AE/184/109/6
355. Юркевич, П.Д. (1995). Вибране. Київ: Абрис. 416 с.
356. Якуніна, К. (2020). Гідність. Філософія: терміни і поняття: навч. енциклопедичний словник. Львів : «Новий Світ-2000». 492 с.

357. Ярмоліцька, Н. (2017). Людина у філософсько-антропологічній концепції А. Гелена. *Особистість, стать, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії* : зб. наук. праць IV міжн. наук.-практ. конф. (30-31 березня 2017 р., м. Київ). Київ: Інтерсервіс. С.132-135.
358. Ярош, О.Я. (2010). Релігія і масова культура: позитивні і негативні виміри. *Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного*. Київ: Наукова думка. С. 314–323.
359. Ярошенко, А., Садовська, Е. (2018). *Формування професійної компетентності соціального працівника в умовах вищого навчального закладу: монографія*. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. 113 с.
360. Ярошинська, О. (2016). Принципи проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. *Наукові Записки*. С. 312-318. URL: <https://pedagogy.bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/53.pdf>
361. Ясінська Л. Е. (2005). Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект). Дис.... к. ю. н.

ДОДАТКИ
Список наукових праць,
опублікованих за темою дисертації

Статті, опубліковані у виданнях,
індексованих у Scopus і Web of Science

1. Manoylo, N. (2022). Notary as a Subject of Formation of Postmodern Society of Civil Legal Type. *Postmodern Openings*, 13(4), 531-547. <https://doi.org/10.18662/po/13.4/531>
2. Manoylo, N. (2022). Analysis of Directive Ethical Requirements of the Notary's Professional Activity in the Context of the Neuroethical Approach to the Formation of Legal Norms. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(1Sup1), 357-371. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1Sup1/323>
3. Krylova, S., Levchenko, L., Л.; **Manoylo, N.**, Khanas, U., Kharchenko, L. Representaciones de la prensa escrita latinoamericana sobre la invasión rusa a Ucrania en 2022. *Cuestiones Políticas*. Vol.40 № 74. P.989-1004. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.55>

Колективні монографії

4. Манойло Н.Г. Нотаріус як суб'єкт захисту прав і свобод людини. Діалектологія: Монографія. Під загальною редакцією І.М. Копотуна, С.В. Петкова, Р. Роліан. Куновіце: Академія ГУСПОЛ : 2022, Т 6. 349 с. (у співавторстві)

**Статті у зарубіжних виданнях
та наукометричних базах даних**

5. Manoylo N. (2023). Human as philosopher and notary. *Scientific Journal of Polonia University*, 56(1), 169-175. <https://doi.org/10.23856/5624>

6. Manoylo N. (2022). Mythological, religious, and philosophical worldview dominants in notary activity. *Scientific Journal of Polonia University*, 49(6), 56-62. <https://doi.org/10.23856/4907>

7. Манойло Наталія. Культура як освіта, виховання і спосіб життя нотаріуса. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 2 (46). С.28-33. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.2.4>

8. Манойло Наталія. Нотаріальна спільнота як правовий феномен суспільства. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021. № 4. С. 58-67. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss>

9. Манойло Наталія. Взаємодія «людина-нотаріус-людина- клієнт-суспільство». *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 7 (43). vol. 1. С. 114-118. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.18>

10. Манойло Наталія. Феномен правосуб'єктності людини – нотаріуса. *Мультидисциплінарний міжнародний журнал «Věda a perspektivy»*. SÉRIE “Filozofie”. 2022. № 7 (14). С. 237-246. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-7\(14\)-237-246](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-7(14)-237-246)

Статті у фахових періодичних виданнях

11. Манойло Н.Г. Проблема гендерної рівності у професійному бутті нотаріуса. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 138-142. DOI: <https://doi.org/10.15421/172281>
12. Манойло Н.Г. Філософська антропологія як методологія дослідження феномена людини-нотаріуса. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Том 24. № 9. С. 33-39. DOI: <https://doi.org/10.15421/172186>
13. Манойло Наталія. Філософський світогляд і мета-граничне буття особистості нотаріуса. *Перспективи*. 2021. № 4. С. 25-31. DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.4.4>
14. Манойло Наталія. Соціокультурна гендерна єдність чоловічності й жіночності у професійній діяльності нотаріуса. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. №39. С. 40-45. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.7>
15. Манойло Наталія. Нотаріат як структурний феномен системи державного управління: світоглядно-філософський дискурс перспективи. *Соціально-політичний журнал*. 2022. № 3. С. 61-68. DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.3.9>
16. Манойло Наталія. Філософський світогляд як умова формування граничного рівня буття особистості нотаріуса. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 33. С. 37-73. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1059>
17. Манойло Наталія. Родові ознаки людини-нотаріуса. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2021. Вип. 38. С. 73-82. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.9>
18. Манойло Наталія. Нотаріальна сутність людини. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Вип. 46. С. 105-113. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.13>

19. Манойло Наталія. Нотаріус і нотаріат в контексті соціокультурного буття суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2022. № 1(49). С.12-18. DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2022-1-2>

20. Манойло Наталія. Академічна філософія під час війни. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Вип. 42. С. 98–103. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.12>

21. Манойло Наталія. Нотаріальна спільності як правовідна правосуб'єктна верства суспільства. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. Випуск 46. С. 136-151. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.8>

Матеріали тез конференцій:

22. Манойло Н.Г. Демократично-правова держава в контексті філософського розуміння – 2021. *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах: матер. міжн. наук.-практ. конф.* (26 – 27 листопада 2021 р., м. Львів). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. Ч. I. С. 18 – 21.

23. Манойло Н.Г. Правова держава через призму філософського розуміння – 2021. *Мультидисциплінарні наукові дослідження і інновації: матер. міжн. наук.-практ. конф.* (17 – 18 листопада 2021 р., м. Куновіце, Чеська Республіка). Академія ГУСПОЛ, 2021. С. 83-86.

24. Манойло Н.Г. Проблемні питання в формуванні нотаріально-правової свідомості людини і суспільства – 2021. *Неперервна освіта для сталого розвитку: філософсько-теоретичні контексти та педагогічна практика: матер. міжн. наук.-практ. конф.* (03-04 грудня 2021 р., м. Дніпро). КЗВО «ДАНО» ДОР». / Наук. ред. О.Є. Висоцька. Дніпро: СПД «Охотнік», 2021. С. 235- 242.

25. Манойло Н.Г. Здоров'я людини в контексті правової філософії: погляд нотаріуса – 2023. *Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу: матер. V міжн. наук.-практ. конф.* (08 – 09 червня 2023 р., м. Київ). К.: Видавництво НМУ ім. О.О. Богомольця, 2023. Секція 3. С. 146-150.

26. Манойло Н.Г. Можливості нотаріального права у волонтерській діяльності – 2023. *Соціальне і правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні в умовах безпекових викликів: матер. всеукр. наук.-практ. конф.* (27 квітня 2023 р., м. Київ). К.: Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, 2023. С. 23-26.

27. Манойло Н.Г. Метаантропологія права як методологія осягнення гуманістичної діяльності нотаріуса в сучасному світі. *Проблема гуманізму в*

умовах війни та миру: методології осмислення і практики людяності: матер. VIII міжн. наук.- практ. конф. (29 червня 2023 року): К.: Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, 2023. С. 53-55.

28. Манойло Н.Г. Нотаріальна сутність людини. *Theoretical aspects of education development: III International Scientific and Practical Conference (January 24-27, 2023, Warsaw, Poland)*. International Science Group. 2023. P. 450 – 461.

29. Манойло Н.Г. Метаграницне буття і філософський світогляд правознавця. *Application of knowledge for the development of science: VII International Scientific and Practical Conference (February 21 – 24, 2023, Stockholm, Sweden)*. International Science Group. 2023. P. 308-309.

30. Манойло Н.Г. Філософські світоглядні доміанти в діяльності нотаріуса. *Information activity as a component of science development: XIII International Scientific and Practical Conference (April 04 – 07, 2023, Edmonton, Canada)*. International Science Group. 2023. P. 360-361.

31. Манойло Н.Г. Людина-нотаріус – людина-клієнт – суспільство. *Actual problems of modern science: XIII International Scientific and Practical Conference (January 31 – February 3, 2023, Boston, USA)*. International Science Group. 2023. P. 346-347.

32. Манойло Н.Г. Кодекси професійної діяльності нотаріусів та викладачів системи вищої освіти. – 2023. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини немедичні проблеми в медицині): матер. IV міжн. наук.-практ. конф. (23-24 лютого 2023 р., м. Запоріжжя)*. Запоріжжя: ЗДМУ, 2023. С. 69-71.